ОБЛОГА НОЧІ

Роман

Частина перша

Чорні хмари

На світанку землянка здригнулася від вибухів. Гордій Байда прокинувся. Охоплений тривогою, він почав прислухатись. Залишки сну ще туманили голову, і Байда не міг зразу навіть зрозуміти, що за день мав настати. Із стелі на обличчя сипалася глиняна луска. Так здригалася землянка тільки від гарматних пострілів, але останній раз червоногвардійські загони пройшли з батареєю через Калинівку, як тільки зійшов сніг. Вони йшли по болоту назустріч німцям і гайдамакам, що наступали з Катеринослава.

Згадка розвередила неприємні спогади, які ще й досі викликали досаду. Червоногвардійців була жменька. Вимучені, в старих шинелях, а то і в куцих піджаках, підперезані кулеметними стрічками, з гвинтівками різних систем, вони ставали супроти регулярної німецької армії, озброєної до зубів.

Гордій Байда, як колишній унтер-офіцер, розумівся на військовій справі, і коли Клим, його старший син, несподівано сказав, що й він іде з червоногвардійцями, це вже зовсім роздратувало батька. Іти на певну загибель! І він, насупившись, буркнув:

— Життя тобі набридло? Сиди й не рипайся!

Але Клим, мабуть, вирішив цю справу для себе остаточно, тому й відповів:

— Німці прийдуть, так і ви не всидите.

— Ото вони, мабуть, тільки про Калинівку й думають. Та й де ще ті німці!

— А ви будете чекати, доки над вухом стрельнуть?

Калинівка лежала при широкій дорозі. Могло трапитись, що якісь військові частини заскочать і до селища, з цим про себе погодився Байда. А коли прийдуть німці, то неминуче спитають за сина. Потерпаючи вже за можливі утиски і все ще не втрачаючи надії умовити Клима, спитав уже лагідніше:

— А тут такі люди й не потрібні?

Клим, може, й розумів, що боротися з німцями буде важко, але що ж, так покірно й лізти до них у ярмо? Про його настрій свідчили роздратовані рухи і скупі слова.

— Скільки треба — залишать.

— Ну, ото ти й залишишся.

— То вже не вам це вирішувати. Є люди, які не тільки за свою шкуру тремтять. Читали, що в "Голосе солдата" пишуть?

— А хто ж буде вирішувати про моїх дітей — "Голос солдата"? А батьків голос уже нічого й не значить?

— Розумні батьки вже за рушниці взялися, щоб краще дітям жилося.

Це вже що? Яйця курей учать! Гордій Байда аж остовпів. Мало йому, що морочать голову різні Мостові! Очі, заховані під острішками брів,

почали наливатися кров'ю. Діти вже починають йому перечити, наче він ще змалку не привчав їх до послуху. Але Клим мав уже власний розум і кулаки не менші за батькові. Дорікнувши батькові, він тільки на мить спалахнув і почав збиратися в дорогу. Вогка торбинка була порожня.

— Дайте, мамо, чисту сорочку.

Затуркана мати, висхла на роботі, знала чоловіків норов.

— Послухайся, синку, батька, — сказала вона благально. — Там і сорочки нікому буде випрати. Не йди!

— Куди там він піде! — крикнув батько, все ще певний своєї сили.

— До Червоної гвардії, тату! — пояснив простодушно Ілько, менший син. Заздрі вогники в очах видавали його настрій.

— І ти б, може, пішов? — кліпнув на нього батько. — Розпаскудилися як, тільки б байдики бити!

Клим укинув до торбинки вищерблену дерев'яну ложку, пару онуч, закинув за плечі рушницю на мотузці й надів шапку. У матері в запалих, вицвілих очах проступили сльози.

— Так ви сорочки не дасте? — Клим придушено зітхнув. — Ну, якось і так обійдусь.

Мати уткнулась у сухі долоні і почовгала до скрині.

— Ти чув, що я тобі сказав? — запитав батько, вже закипаючи від образи. — Чув, питаю?

— Чув, тату. А от ви, мабуть, не чули, що революцію хочуть задушити.

— А ти що, комісар? Роздягайся! — І він смикнув його за рукав.

Клим мав батькову вдачу. Густа кров ударила йому в обличчя. Він повільно обернувся і від рукава звів на батька очі. Вони блищали холодною сталлю, а м'язисте смугляве обличчя вібрувало від стриманого гніву.

— Може, й комісар!

Таким Клима батько ще не бачив ніколи і мимоволі відступив. Його вразив цей опір. Два роки він працював з сином у одному вибої і вперше оце побачив його таким. Оскаженілий від думки, що він уже поступається перед дітьми, і від страху перед неминучими клопотами, Гордій Байда стиснув кулаки, схожі на довбні, і кинувся на сина. Клим напружився, схопив батькові кулаки і з досадою відкинув їх від себе, як грудки вугілля з вибою.

— Не чіпайте мене, тату! — Груди важко заходили під шинеллю.

Ілько, блідий від недокрів'я, з гострими плечима, забігав по маленькій кімнаті і злякано закричав:

— Перестаньте, перестаньте!

Клим, готовий до захисту, стояв з витягнутою вперед головою. На крутих в'язах випиналися жили.

— Не чіпайте, кажу! Краще нехай буржуї спробують моїх кулаків. — Нахилився, поцілував у сиву голову матір, а братові кинув: — Щоб ти допомагав батькам, а коли треба буде, то й більшовикам. Прощавайте! — і вийшов з хати.

Гордій Байда розгублено подивився вслід. Його збентежило кинуте Климом: "Може, й комісар!" Він почав пригадувати попередні розмови з сином, передумувати сьогоднішню суперечку й відчув у Климових словах правоту. Але ж образа туманила розум. Батько, виходить, уже дурний! Тісна землянка, злидні, невідомість здавили враз його, як петля, накинута на шию. Розкидаючи важкими чобітьми стільці, він люто зиркав на дружину — хоч би писнула, хоч би на ній зігнати злість! Але переполошена Харита чорною мушкою прилипла до стіни в темному кутку й там ніби заніміла.

Байда насунув на очі шапку й вийшов на вулицю. Майже з кожної землянки виходили шахтарі з торбинками за плечима й простували до кам'яного будинку, в якому містилася селищна Рада депутатів і біля якого стояли вже підводи. З кожним із цих шахтарів Байда працював не один рік під землею, і сум лягав йому на серце. Ідуть і прощай не кажуть! Розгніваний, розгублений, Байда проводив їх злими очима й машинально бубонів:

— Ідіть, ідіть! Ми вже своє відходили.

Того ж вечора червоногвардійський загін з новим поповненням покинув селище. Хтось високим тенором почав було пісню, але, не підтриманий іншими, стих, змовк.

Коли від будинку опустілої Ради депутатів від'їхала остання підвода, а з нею і голова Ради Федір Гливкий, у селищі враз запала глибока тиша. Заплакані жінки й принишклі діти сумно дивилися в степ, де вже маячили тільки поодинокі темні цятки. Кожна попрощалася чи з сином, чи з чоловіком, а то й з коханим, і ніхто не знав, яка їх спіткає доля.

Все, що було молодого, завзятого й сильного, пішло степовими дорогами назустріч тривожним дням. У селищі залишилися або немічні, або старі. Вони заздрими очима дивилися вслід своїм друзям і глибоко зітхали. Залишилися й боягузи, які вже наперед напускали на себе

байдужий вигляд. Гордій Байда озирнувся довкола і відчув себе спустошеним.

Ті, що чекали на завтрашній день, як чекають у морі на рятувальний пароплав, все ще ховалися в інженерській колонії. Їхні постаті з'явилися в бузкових сутінках тільки тоді, коли нарешті затих тривожний гомін і спорожнів майдан. Вони намагалися поки що не виявляти свого настрою, але вже й не крилися з ним, як раніше. Досі почуваючи себе як собака на човні, вони тепер ходили, ледве не танцюючи, навіть зодягайся вже в чистенькі тужурки, що їх з півроку переховували в гардеробах.

Гордій Байда стояв біля своєї землянки. На голому майдані висвистував холодний вітер, стрибала ще дітвора верхи на палицях та де-не-де жінка, повертаючись в осиротілу землянку, витирала рукавом сльози. Казарма нежонатих дивилася на майдан проваллями вже мертвих вікон. Сіре, одноманітне селище, в якому Гордій Байда прожив останні п'ятнадцять років, стало враз чужим, холодним і непривітним. Байді знову стисла серце образа, але вже не тільки на Клима, а й на всіх шахтарів, що покинули його в опустілому селищі.

Проте сумління не давалось на облуду. Воно вже горіло їдким докором на його колючих щоках. Щоб виправдатися перед своїм сумлінням, Байда почав пригадувати, як на одному мітингу слюсар Максим Мостовий називав адміністрацію шахти кровопивцями, посіпаками. І Федір Гливкий туди ж. "Що вони посіпаки, то правда, — говорив до себе Байда, — але між ними є й гарні люди. Хоч би інженер Григорій Петрович, завжди тобі "здрастуй" скаже, слова поганого від нього не почуєш. Або візьмемо й конторника Погоду — і за більшовиків, і до більшовиків однаковий: за шахтарем руку тягне. А Мостовий — "посіпаки"! Директора Едуарда Едуардовича довели до того, що мусив уночі втікати. Хто ж таки з них погодиться, щоб якісь там шахтарі лічили хазяйські прибутки? Раніше при ньому й писнути ніхто не смів, таке цабе, а тут звичайний слюсар просто у вічі — "кровопивця"! І не бояться, кляті хлопці! А Гливкий ще й припечатає".

Табельник Федір Гливкий, ставши головою селищної Ради, хутко зрозумів, до чого хилила адміністрація шахти. Щоденні аварії під землею були справою саботажників, і Гливкий, розмовляючи з інженерами, не намагався підшукувати ввічливі слова. "Думав, як партійний, — бубонів Байда, — так може всім уже верховодити. Ну, й показали нам дулю. А стоїть шахта — шахтареві смерть. От про що треба було подумати".

Вишукуючи для себе виправдання, Гордій Байда прийшов до висновку, що він не сходиться з більшовицькою тактикою: "Програма у них швидка: усе зразу хочуть. А як на мене, то краще — тихше їдеш, далі будеш. От яка моя програма!"

Прийшовши до такого висновку, він зітхнув так, ніби скинув з плечей важкий мішок, і пішов до хати.

У розпорядженні шахтарів червоногвардійці залишили тільки дві берданки, але адміністрація шахти, знову відчувши себе повноправним хазяїном, взялася сама нести охорону. У техніка Сивокоза на плечі висів новенький карабін, бухгалтер Пантелеймон Петрович вийшов з мисливською рушницею, а штейгер Варивода з браунінгом, так, наче й не було наказу від ревкому здати всім вогнепальну зброю.

Самоохорона тинялася тільки в інженерській колонії. До Собачіївки[1] вона обачно не наверталась, бо шахтарі знову почали збиратися гуртками перед землянками. Вони вже чули про поводження німців з робітниками і не могли перебороти в собі бажання погомоніти з ким-небудь про те, що чекає на них завтра. До одного такого гурту підійшов слюсар Максим Мостовий з берданкою за плечима. Він був ще молодий, високий і плечистий, білявий з лиця і з сердитими очима. Нещодавно Мостовий прийшов із фронту, де служив у саперах і був поранений у руку. Ще й досі він носив потерту шкіряну куртку й такий же шкіряний картуз. Максим Мостовий виступав на всіх мітингах з гострими і дотепними промовами, і за це його любили шахтарі.

— Чого зажурились? — спитав Мостовий.

— А то, скажеш, нема чого?

— Залежить від того, як дивитися на справу. Коли на річці скресне крига, такого не бувало, щоб її затримав якийсь місток. Отак я дивлюсь і на спробу Центральної Ради та й німців затримати революцію. Не вийде, люди добрі! І ви, доки не підпишуть з нами колективної угоди, на роботу не ставайте!

— А ти хіба залишаєшся?

— Я інвалід, — ухильно відказав Мостовий.

— Ну, так і не базікай тут, — сказав кріпильник Задоя. — Минулася ваша влада.

— Ваша теж не повернеться.

У цей час повз гурт шахтарів проходив молодий інженер. На його плечах була все ще робоча шахтарка.

— Куди це ви простуєте? — запитав Мостовий.

— Хочу десь підводу найняти.

— Тікаєте?

— Не тікаю, а не хочу працювати на німців.

— Правильно робите, Григорію Петровичу, я вам допоможу з підводою.

Майже опівночі на селище повернувся червоногвардійський роз'їзд. Вів його Клим Байда, який сидів у сідлі, як справжній командир. Люди все ще не розходились.

— Не було ще? — спитав Клим на гурт.

Всі знали, про кого йде мова, але, уникаючи цього слова, глухо відповіли:

— Не було.

Роз'їзд виїхав за селище, покрутився під місяцем у полі і знову через Калинівку поскакав на схід. Шахтарі почали розходитись. Самоохорона, побачивши знову червоногвардійців, теж зникла. Тепер до самого ранку тишу будило тільки ритмічне чохкання паровика, що висмоктував із шахти воду.

О десятій годині ранку в степу показався німецький роз'їзд із списами. Чорний прапорець летів над вершниками, як ворон. Просто на Калинівку скакали ті, що протягом чотирьох років сповнювали сльозами серця і очі мільйонів, від кого в багатьох ще боліли рани. Скакали ті, яких і в полі, і на заводах зустрічали прокльонами, ті, на яких чекала з надією більшість інженерської колонії.

Сяючи новими ґудзиками і значками, адміністрація шахти ще спозаранку топталася з родинами на вулиці. Хто все ще не покладався на чутки і носив свої значки в кишенях, тепер відбігав кудись у закапелок і хутко начіплював їх на кашкет.

— Кажуть, Григорій Петрович утік уночі.

— А ви хіба були іншої думки про нього? Вірою і правдою служив комітетам, на що ж він може тепер розраховувати, крім заслуженої розплати?

— І штейгера Зеленого не видно, і конторника…

— Мабуть, усе ще не вірять, що кінець Радам. Завтра полізуть у шахту як миленькі. Які можуть бути сумніви? Німецький командир щойно запитував по телефону Ігоря Болеславовича: "З боєм чи без бою брати Калинівку?"

— Справді? І що він відповів? Ігорю Болеславовичу, що ви відповіли німецькому командирові? Хто це запитував, генерал?

— Ну, звичайно, генерал! — відказав інженер Дзіковський, завідувач шахти, обдаровуючи всіх золотою посмішкою. Він був знову тут хазяїн. — А що ще можна було сказати? Просимо ласкаво, сказав. Бітте, гер генерал!

— Хто б наважився з ними битися?

— А Федір Гливкий! — Від сміху інженер Дзіковський аж почервонів.

Хвилюючись од наближення зустрічі, мешканці колонії скупчилися перед конторою на майданчику, посиланому жовтим пісочком. Під весняним сонцем блискавками мерехтіли списи, а коні викрешували із бруківки іскри. На головах вершників сиділи круглі зелені каски. Гордій Байда навіть здалеку бачив, якою радістю сяяли обличчя мешканців колонії, і в нього стислося серце.

— Іч, які рідні стали. А на ворога й супостата давно посилали людей?

Роз'їзд зупинився перед конторою. Командира загону поштиво обступили інженери і один поперед одного почали показувати в степ, куди відійшли червоні. Дехто вже без опаски тикав пальцем і на Собачіївку, де купками стояли шахтарі і спідлоба дивилися на непрошених гостей.

— Чого ж ти не радієш? — Байда зняв з плеча чиюсь важку руку й озирнувся. За ним стояв Гнат Убогий з більмом на оці. Вугілля так в'їлося йому в тіло і в одежу, що й сам він був схожий на колючу грудку вугілля. Байда був певний, що Гнат пішов з червоними, і, побачивши його, зрадів, що не сам залишився, але глузливі нотки його роздратували: такого ще не бувало, щоб Убогий, якого він привчав до роботи у вибої, дозволяв собі глузувати з нього. І щоб досадити Гнатові, буркнув, киваючи на сірі френчі:

— Ці наведуть порядок.

— Не те що совдепи.

— Цих ти послухаєш.

"Звідки в нього ця задерикуватість взялася? — здивувався Гордій Байда. — Слова, бувало, не витягнеш з нього".

— А ти що, залишився, може, ораторствувати?

Убогий тільки роздратовано підсмикнув штани. Підійшов Семен Сухий, теж вибійник. У протилежність Убогому, він був білявий, ніби вимитий, ясні очі дивилися завжди лагідно, вуса звисали, як пучки соломи. У Сухого син теж пішов з червоними.

— Розпитують про нашого брата, — сказав він до Гната так, ніби й не було тут Байди. — Ходімо краще з очей.

Шахтарі почали зникати в своїх землянках, і на майдані хутко залишилися тільки цікаві до всього діти та кріпильник Задоя з такими, як сам. З поведінки Гната Убогого й Семена Сухого Байда зрозумів, що вони вже знають, як він вирядив сина. Байда зсутулився, ніби йому поклали на плечі ношу, і собі потяг до землянки.

За першим роз'їздом у Калинівку вступив авангард, співаючи "Deutschland, Deutschland über alles!". Попереду їхала тачанка з кулеметом, а позаду — з мортиркою. Залишивши варту на телефонній станції, авангард підтюпцем поскакав на схід. Потім приїхали квартир'єри і пописали крейдою на кожних дверях якісь незрозумілі слова. Заглянувши в землянку до Гордія Байди і побачивши вогкі стіни, мокру долівку, вигнуту стелю і одне каламутне віконце над самою землею, квартир'єри скривилися й пішли, нічого не написавши на дверях. Гордій Байда спочатку злякався їхньої появи, а тепер образився з такого зневажливого ставлення і провів товстозадих солдатів сердитим поглядом.

— Думали, у нас хороми. Хазяїнові пхекай, а не мені!

Кайзерові полки в сірих френчах, зелених касках або м'яких кашкетах із значком, схожим на куряче око, ішли через Калинівку до пізнього вечора. Від їх розміреної ходи і важких кованих возів у землянках тріскалися стелі й деренчали благенькі шибки. Вслухаючись у розмірені кроки полків, хто з задоволенням, а хто з сумом приходив до висновку, що загони червоних повернуться назад, мабуть, не скоро. Гордій Байда сидів проти віконця. Перед його очима безперестанку плелося мереживо із ніг, коліс і кінських копит. Ілько десь ловив ґав на вулиці, а Харита зовсім нечутно, мов тінь, снувала по хаті. Проте, навіть не озираючись, він відчував докірливий погляд її вицвілих очей. І, виправдуючись, сказав сердито:

— Що я — ворог своїй дитині? Але перед ким вони цапа стають? Перед німцями? У мене вже в очах рябіє від самих тільки шпиць. А сидів би дома, ніхто б і не чіпав.

Затуркана Харита не сміла мати своєї думки, вона навіть плакати не сміла, щоб не дратувати чоловіка, а тільки зітхала, підперши долонею щоку. Може, й не чіпатимуть, хіба вона знає.

Але ще того дня з одним полком привели гурт пов'язаних хлопців із сусідніх рудень. Вони були босі, роздягнуті, з червоними плямами на сорочках. Солдати, що з широкими багнетами на рушницях оточували їх, щось сердито джерготіли. Потім з вдоволеною посмішкою гукнули до натовпу:

— Большевік капут!

Осторонь, намагаючись не привернути до себе уваги, топталися жінки в драних спідницях і поодинокі чоловіки. Вони дивилися на пов'язаних очима, сповненими жалю й страху.

Зовсім інший настрій відбивали очі під капелюшками.

Марія Іванівна, дружина техніка Сивокоза, колишнього офіцера, не вміла розбиратися у військових рангах і з підкресленою грайливою посмішкою зупинялася на тих, у кого було найбільше бурульок і цяток на френчі. Її щоки спалахували рум'янцем і зрадливо видавали приховане почуття. Несподівано її погляд зіткнувся з поглядом, не схожим на інші. Робітник із зв'язаними за спиною руками дивився просто на неї і глузливо кривив свої покусані губи. Страх остудив Марії Іванівні кров. Вона з витягнутим обличчям штовхнула свою подругу. Тепер уже вони обидві не знали, куди подітися від цього пронизливого, глузливого погляду. Марія Іванівна почервоніла по самі вуха, а її подруга враз наїжачилась і, втративши всю грайливість, з перекривленим обличчям прохрипіла:

— У, мурло!

Гордій Байда стояв збоку. Пов'язані робітники були, мабуть, з тих, що позалишалися дома, певні, що їх не зачеплять. Такої ж думки ще вчора був і він. Знову заворушилося почуття гризоти, але тепер його починав брати вже й страх.

Байда перехопив погляд зв'язаного робітника.

"Той же тобі Клим, — уже співчутливо подумав він. — Шахтарська кров. Від одного погляду бариньок морозом обсипає".

Марія Іванівна зі своєю подругою пішли додому роздратовані, зі сполошеною радістю, а пов'язаних шахтарів погнали далі по вкритому курявою шляху. Байда теж попростував вулицею. Він ішов, сповнений неприємного почуття, без будь-якої мети. На розі завулка стояв солдат у касці, мабуть, чогось шукаючи, він озирався довкола.

Попереду Байди поспішав кудись Василь Моренко, коногон, молодий ще хлопець. Солдат щось заджерґотів до нього. Той, не розуміючи нічого, знизав плечима. Солдат уже роздратовано викрикнув якесь слово. Василь Моренко махнув рукою і, рушивши далі, кинув:

— Не знаю!

Солдат враз оскаженів і схопився за зброю. Хлопець, побачивши зведений на нього револьвер, кинувся в завулок. Розлютований солдат закричав:

— Большевік, большевік! — і погнався за хлопцем.

Потім у завулку пролунав постріл, а за ним — короткий переполошений крик хлопця.

Байда спочатку нічого не зрозумів. Він хотів і собі повернути в завулок, але постріл прибив його, як грім, а Василів крик і зовсім настрашив.

— Убив, мабуть, хлопця! Ну ти подумай, — говорив він, прийшовши захеканий додому, — ні за що! "Большевік, большевік" — і вже стріляти!

Харита сполошилась. Ілько з самого ранку не показувався на очі.

— І собі десь набігає лиха. Може б, ти до крамниці заглянув.

Ілько міг бути біля крамниці, де, не маючи іншого пристановища, завжди топталися шахтарі. Згадавши про крамницю, Харита несміливо сказала:

— Подейкують, що німці красного товару привезуть.

— Мабуть, усього навезуть, аби тільки ребра витримали. "Большевік, большевік!" — і стріляє. Василь, правда, водився з тими, так у нього ж на лобі не написано. Це так і в мене міг стрельнути.

— А ти сиди в хаті.

— Клим таки правду казав: "Легше в двір не пускати, ніж з двору виганяти". Піду послухаю, що вони ще накоїли.

У Калинівці була тільки одна маленька крамниця з трьома скрипучими приступками. Побачивши в селищі німецьке військо, крамар широко відчинив двері. Першим забіг солдат з обозу, посміхнувся на весь рот і загріб аж три шматки сала, а крамареві тицьнув новенький банкнот. Крамар хоч і не знав вартості цих грошей, але вдячно закивав головою. Марка пішла по руках шахтарів і хутко обернулася на сіренький клаптик паперу.

— Сказано — культура, — з захопленням дивився на папірець опецькуватий кріпильник Задоя. — Гроші і ті новенькі.

— А скільки тут? — питали шахтарі. — Бо той солдат і про ціну не довідався.

Задоя забігав масними очицями, як миша під руками:

— Німець не обдурить.

— Не те що ти!

Забіг ще один солдат. Побачивши стільки поживного, він аж заплямкав губами. Цей дав крамареві вже монету з хижим орлом. Крамар і йому вдячно закивав головою, а шахтарі почали підкидати її на порепаних долонях.

— Ти ж в яку газету, сучий сину, загортаєш сало?

Крамар, бажаючи підкреслити, що його погляди на газету "Голос солдата" не розходяться з поглядами штейгера Вариводи, презирливо скривив губи:

— Кому вона тепер потрібна?!

— Та ти вникни, дурню, що в ній написано! Прокламації роздаєш!

Крамар злякано й поспішно загорнув сало в цупкі аркуші з якоїсь бухгалтерської книги, а газету тримало вже кілька шахтарських рук.

— Де тут?

— Ану, читай.

Гнат Убогий, просунувши й собі голову, знайшов відозву Раднаркому Донецької республіки на першій сторінці.

— Почитаємо. "Ворог біля воріт столиці… Революція кличе, революція вимагає — до зброї! До прапорів! Хай у ці дні всі виконають

свою повинність до краю, хай раби й боягузи посоромляться зі своєї підлоти… Хай сичать гади, хай стогнуть боягузи!"

— Інтересна газетка.

— Чого ж ти зостався? — ущипливо запитав Варивода. Його лиса голова була схожа на жовту диню.

— Тебе не спитав! — огризнувся Убогий.

— Пожалуйста, пожалуйста, — іронізував Варивода, обмахуючи з лисини густий піт. Зсередини кашкета виходила пара. — Ваші ж кличуть нести голови. Може, ще не остогидли фронти!

— Так це про вас тут і згадують! — сказав, підморгуючи до гурту, Семен Сухий.

— Де? — не зрозумівши його, спитав Варивода, все ще орудуючи хусткою.

— А ось: "Хай сичать гади, хай стогнуть боягузи!"

Серед шахтарів розлігся регіт. Штейгер злими очима обвів присутніх і, не знайшовши собі підтримки, шмигнув із крамниці.

— Викусив!

— Аж ноги заплітаються!

Крамар був збентежений. У нього залишилося цієї газети ще кілька примірників.

— Та ти не ховай її, дурню, — сказав Гнат Убогий. — Роздай німцям, може, й серед них знайдеться порядна людина, і німці не всі однакові, прочитає й подумає, які вони тут бажані.

Хтось приніс звістку, що Моренкові солдат прострелив ногу.

— Скалічив на все життя хлопця.

Це викликало серед шахтарів обурення: хоч би було за що!

— Оце в них така культура?

— А треба уважати німецького солдата, — сказав Задоя, — раз запросили.

— Ти запрошував, так і уважай, коли тобі хочеться!

Надвечір до крамниці під'їхав критий брезентом грузовик, з якого визирали німецькі солдати в м'яких кашкетах з ґудзиками посередині.

— Везуть, везуть! — зарепетував Задоя. — А що, не я казав? Це такий народ, що не обдурить. Я перший у черзі.

Тим часом зайшло троє солдатів. Вони мовчки оглянули крамницю і, не звертаючи уваги на намагання крамаря розпитати, чого їм треба, почали виносити сало, смалець, ковбаси й мануфактуру. Полиці засвітили ребрами. Один із солдатів у великих опуклих окулярах написав щось на клаптику паперу і з посмішкою на білявому обличчі сказав:

— Полюшайт фон дивізіон.

Крамар і тепер хотів вдячно кивнути головою, але Гнат Убогий розсміявся:

— Після дощика в четвер!

— Не сьогодні, так завтра привезуть, — розгублено твердив Задоя.

Увагу тих, що були в крамниці, привернув крик на вулиці. Репетував селянин на возі, запряженому сірим жеребцем. Двоє німецьких солдатів, вхопивши за вуздечку коня, силкувалися спрямувати його під паркан, а селянин, хльоскаючи його по гладких крижах віжками, звертав на дорогу. Молодий жеребець, затятий вудилами, здригаючись від ударів, ставав на дибки й крутив воза на місці. Підбіг третій солдат і схопив у свої руки віжки.

Під парканом жеребця випрягли з воза, а отетерілому селянинові видали білий клаптик паперу. Папірець, списаний олівцем, пішов по руках шахтарів. Зрозуміти його зміст, крім цифри "24" і "1918", ніхто не міг. Але цифри визначали тільки дати: 24 квітня 1918 року.

— Полюшай, дядьку, фон дивізіон! — похитав головою Гнат Убогий.

— Може, й виплатять, — уже непевно сказав Задоя.

До крамниці ввійшов Максим Мостовий. Почувши останні слова, він роздратовано сказав:

— Виплатять, тільки не нам, а панам! Гадаєте, німці за одним салом прийшли на Вкраїну? Центральна Рада видала вже наказ: "Продовжувати жити в старих умовах".

— Щоб назад, значить?

— Ото-то ж бо й є! Пани з Центральної Ради хочуть руками німецьких білогвардійців задушити російську революцію! А тоді, шахтарю, сиди знову під землею по дванадцять годин, роби, дядьку, на пана, як робив. Он уже видно, як вони хазяйнують. У Григора кабана забрали, у Мотрі скриню геть вичистили. Але це ще б нічого, а то вже розстрілювати починають. У Софіївці, кажуть, розстріляли без суду п'ятьох хлопців, що були в Червоній гвардії.

— Ну а батьків не трогають? — переполошено спитав Гордій Байда.

— Не турбуйтесь, дядьку Гордію, німці знають, що ви для них не страшний. — Мостовий взяв пачку махорки і вже на порозі крамниці кинув: — Так що не ждіть, товариші, добра, як сказав Тарас Шевченко.

— Так у дивізії? — допитувався збентежений дядько. — А коли ж?

— Та ти ж чуєш: після дощика в четвер! — відказав шахтар.

За Мостовим пішов із крамниці Гнат Убогий. Гордій Байда розгублено подивився їм услід. Він ще міг припустити, що Гнат Убогий залишився в селищі, може, через більмо на оці. Сліпий на одне око на військовій службі все одно, що віз без колеса, але чому залишився Максим Мостовий? Парубок хоч і сухий, але кремезний, а до того ж розумний: як відбрив мене! Із Федором Гливким та з Климом дружив. "Чи не цього, бува, вони залишили? — спитав він себе, згадавши Климові слова. — Бо й цей кричить: "Революцію задушать!Його розбирала цікавість. В надії щось вивідати у Гната він і собі пішов слідом у завулок. У завулку назустріч ішла молодиця з коромислом на плечах, упрілий німецький солдат згинався під в'язкою сіна, стягнутого черезсідельником. Перед солдатом розбігалися, балансуючи на крилах, попелясті кури, але ні Гната, ні Максима ніде не видно було. Це ще збільшило Байдину цікавість.

Того дня він так і не побачив Гната Убогого, а на ранок уже рознеслася чутка, що на четвертому номері німці зробили вночі облаву і захопили в одній землянці Максима Мостового. Взяли й Семена Сухого, який теж чомусь був там. Ходили чутки, що до цієї справи був причетний кріпильник Задоя.

Два дні через Калинівку тяглися сірі полки і зникали в куряві на шляхах, що вели на схід і на північ. У селищі залишилася тільки невелика команда, і на дверях директорового будинку з'явилася дощечка з чорним написом "Комендатура". До цієї комендатури і викликали голову спілки "Горнотруд" старого робітника Лук'яненка.

Молодий лейтенант у пенсне і з сигарою в зубах зустрів його, сидячи в м'якому фотелі за дубовим столом.

— Гер президент, — сказав він вкрадливим голосом, плутаючи слова, — чому робітники волен ніхт працювати?

Голова спілки м'яв у руках шапку й сипло кашляв. Його душив уїдливий дим сигари й незрозумілі слова. Від натуги лоб, порізаний зморшками, заросився рясним потом.

— Чого, питаєте, не працюють робітники? А мабуть, тому, що хазяїн не захотів.

Лейтенант зробив великі очі і, ніби щоб краще придивитися, поправив пенсне.

— Віль ніхт хазяїн?

— Ну да, хазяїн. Не захотів підписати колективної угоди й зупинив шахту. А може, навмисне, щоб вугілля не виймати!

— Унд хто зробив дізе колективіше контракт, гер президент?

Голова спілки наморщив лоб. Піт уже струмками котився в неголену срібну бороду.

— Що ви кажете? Хто зробив контракт? Наша професійна спілка.

— А-а, ваша спілка, — протяг лейтенант з задоволенням і подався на ліктях уперед. — Артем теж у ваша спілка? Ви понімаєт: большевік пан Артем? Він стоїть на контракт!

— А що ж, як Артем? Доручили робітники — й підписався. То така справа. От мене настановили за голову, а я, може, й не хотів, — і він зморено витер лоба кепкою, чорною від сажі.

Лейтенант відкинувся на спинку фотеля. Мабуть, втративши надію вплинути на цього робітника вдаваною щирістю, він заговорив уже роздратовано:

— Вам відомо, що нас запросив Українська Центральна Рада. Ми прийшов. Рада тепер має до Німетшина борг. Вона мусить платити борошно, сало, цукор, вугілля. Може, гер президент думає, що дас борг ніхт виконувати?

Робітник знизав плечима:

— Звідки ж шахтарям знати якісь там таємні угоди Центральної Ради? Ми її не обирали. Пльовоє дєло — сало, цукор, борошно, — ми й самі їх не бачимо!

— Ви обирав Рада депутатів?

— Що кому до вподоби, — відповів робітник, але схаменувся і заперечливо покрутив головою. — Спілка в політичні справи не втручається.

— А це ніхт політична справа? — І він тицьнув йому клаптик зім'ятого паперу.

Лук'яненко зирнув на нього одним оком. Він читав його ще вчора на паркані. Від руки було написано:

"Товариші!

Німецькі білогвардійці, як сарана, сунуть на Донбас! Але проти іноземного іга український народ піднімає визвольну війну!

Тримайтесь міцніше! За нами правда! У нас сила!

Ми переможемо!"

— Перший раз бачу.

— У вас єсть хорош робітник, — і лейтенант із списку назвав декілька прізвищ. Це були "ховалки", як Задоя, що прийшли на шахту, аби уникнути мобілізації на фронт. — Вони хочуть працювати. У вас єсть плохой робітник, — і він знову зачитав декілька прізвищ, між якими голова спілки почув і своє.

— Для них ми іммер знаємо много лютше місце. — Лейтенант звівся з-за столу і, пристукуючи пальцями по столу, закінчив: — Терміну даваю один день до вечір. Завтра я буду командував сам, без президент! Ми прийшов давить большевіков, а не читати ваша прокламація!

З непокритою головою Лук'яненко вийшов на вулицю і першим побачив Задою.

Кріпильник сяяв від задоволення.

— Чув? — кинув він ще здалеку. — Завтра стаємо на роботу! Німці народ акуратний — ледарів не люблять!

На другий день шахта почала працювати.

Довідавшись про загрозу німецького коменданта і про список, Гордій Байда збентежився. Тепер він щохвилини чекав, що його схоплять. "Де, скажуть, син?" І може, ще поведуть зв'язаним через селища і мордуватимуть, як більшовика.

На другий день на порозі справді з'явилось двоє німців з рушницями.

У Байди неприємно затрусилися ноги. Не давши навіть переступити солдатам порога, він, виправдуючись, мов на допиті, поспішно заговорив блідими губами:

— Хіба він малий! Пробував умовляти, а тепер діти дуже слухають батьків?

Солдати штовхнули його з дороги й ступили до хати. Один був кремезний, з похмурим, вузлуватим обличчям, з круглим великим носом. Він був набагато старший за другого, блакитноокого рожевого хлопця з вицвілим, як у пастухів, волоссям. Вони окинули допитливими поглядами вогку землянку. Ілько злякано кліпав над мискою. З недонесеної до рота дерев'яної ложки капала на стіл сіра юшка. Харита в позі приреченої до страти прикипіла до долівки серед хатини.

— Рефольвер! — сказав старший солдат, не слухаючи Байди, і багнетом підняв на ліжку тверду засмальцьовану подушку. Молодший зазирнув у пічурку.

— Ружіє надо!

Байда, все ще не розуміючи, чого вони прийшли, продовжував виправдуватись:

— Ось спитайте старої. Харито, хіба я йому не говорив — на загибель ідеш і нас під біду підводиш!

— Хіба в нього свого розуму немає? — проговорила Харита, не сходячи з місця, лише ворухнувши пересохлими блідими губами. — Тільки що нежонатий.

— Ружіє надо! — повторив молодий солдат і заглянув через поріг до хатини.

Байда нарешті зрозумів, чого від нього хочуть солдати, і знизав плечима:

— Яке там оружіє! Зроду-віку в хаті не було. Нема, нема! — і для більшої зрозумілості замотав головою. — Нема, нема оружія. Шукайте! — Він навіть сам почав перетрушувати своє збіжжя, що тхнуло важким, прілим духом.

Але солдати ніби й не збиралися робити трус. Старший опустився на ослінчик і поклав на стіл руку з вузлуватими, затужавілими пальцями. Між вказівним і великим могла вільно вміститися рука його блакитноокого товариша, який теж підійшов до столу. Вони ще раз окинули вогкі кутки землянки й чомусь похитали головами. Потім обидва звели очі на Байду й криво посміхнулись. Молодший щось сказав, старший з доброю посмішкою на загрубілому обличчі закивав головою, глибоко зітхнув і знову глянув на Байду.

— Большевік?

Байда губився з поведінки солдатів, але від такого запитання йому стало тепер зрозуміло, що вони прийшли по нього, і Байда, враз захрипнувши, знову почав виправдуватись:

— Та що ви, товариші, який же я більшовик?

Солдати знову посміхнулись.

— Товариш, та, та, товариш! — І старший поплескав Байду по спині. Потім вивернув перед його розгубленими очима свою широку долоню. Вона була схожа на стару порепану підошву. Криві пальці росли із сизих, як вичовгані залізні плити, мозолів.

— Товариш! — повторив він і звівся з ослона.

Байда тепер не знав, чи треба якось виправитись, чи повторити: у солдата була мозолиста рука робітника.

На порозі з'явився в сірій папасі з червоним верхом гайдамака. Він окинув поглядом землянку, як карцер, у якому сидів уже спійманий бунтар. Розкидане на ліжку й по хаті шмаття доводило, що трус уже відбувся. Солдати нахмурились.

— Тягти? — кинув гайдамака на Байду.

Старший солдат ще раз копирснув багнетом подушку, покрутив заперечливо головою й махнув гайдамаці на двері.

Байда, все ще ошелешений, але з почуттям вдячності до цих солдатів, ступив за ними. Старший озирнувся і з посмішкою сказав:

— Цюрік!

Байда розгублено знизав плечима і, відчувши тільки зараз надмірну втому від пережитого хвилювання, знесилено опустився на ослінчик.

— Чи мені здалося, — заговорила чомусь пошепки Харита, — якісь вони не німецькі. Як посміхнувся — ну наче рідний брат.

— Майстеровий, мабуть, — сказав Байда, важко дихаючи, ніби сходив на високу гору.

— А гайдамака, бачив, якими очима позирнув? Не припусти господи, щоб приснився. І де вони такі плодяться?

Ілько побачив у вікно, що гайдамака з солдатами зникли в сусідній землянці.

— Пропаде Кіндрат, — сказав він стурбовано. — У нього рушниця захована.

— Гайдамака погубить, — погодився й Байда.

— А ми його зараз видуримо з хати.

І мати не встигла сплеснути в долоні, як Ілько уже був надворі.

Байда ходив розгублений, аж доки не відпустили Семена Сухого, в якого була така ж сама провина, хіба що його син ще до того, як пішов до Червоної гвардії, застрелив одного чорносотенця. Сухий не зрікався сина, як Байда, але й не часто згадував. Зустрівшись, вони кивнули головами.

— Ну?

— За сина допитували, — відповів Сухий.

— Я так і думав. Які з нас, Семене, більшовики?

— Як батіг з клоччя, Гордію. Он Херсон аж два тижні відбивався, а ми заховались у землянки й сидимо, як ті щури.

Хоч і образливе було порівняння, але біс його бери. Байді було приємно, що Семен не цурається його.

— Гадаєш, до мене не приходили?

— А ти, мабуть, похвалився, як випровадив сина?

Байда почервонів. "Знову? Ну випровадив, ну погарячився, так що ж тепер, каятись при всіх?"

— Бо не люблю, коли яйця курчат учать.

— А чому й не повчитись, Гордію? А твій син і вродою, і розумом — усім узяв.

— Та й пішов байдикувати, — сказав Гордій, злий уже з того, що знову, мабуть, посвариться з Семеном. Але поступатись не став. — Наче тут нічого було робити.

— То такі байдики, що й ти ще, може, в них підеш.

Гордій Байда ворухнув неголеним підборіддям.

— Ще що скажи! Ні, воюйте самі, коли маєте охоту, а я собі потихеньку буду цюкати вугілля.

— Нехай знову Сивокози тягнуть з тебе жили?

— Тепер і вони шовкові стануть: не ті часи, Семене.

— Побачиш, Гордію! — Сухий торкнувся шапки й пішов на виселок. — Правду казав Мостовий: "Не ждіть добра".

— А куди його запроторили?

— Кажуть, погнали на Катеринослав.

— І Гната Убогого?

— Про Гната не чув.

— Чи вони, бува, з Максимом не в комуністах? Може, їх тут на розплід залишили?

Сухий насупив вицвілі острішки брів, зирнув сердито на Байду.

— Ти дужче кричи!

Повітря струсонув далекий вибух.

На обличчя зі стелі знову посипалася біла луска, ліжко під ним здригнулось. Байда широкою долонею скинув з обличчя крейду й ворухнув довгими вусами. Нарешті згадав: під селищем ось уже другий місяць проходили новий штрек, і саме під його землянкою палили бурки. Він гірко посміхнувся. Яка могла бути тепер канонада, коли червоні давно вже відійшли за межі України? Німці порішили навіть Центральну Раду з Петлюрою, з ласки якої прийшли на Україну, а замість неї настановили гетьмана Скоропадського.

— Да-а, — покрутив він сивою головою, — як не цар, так гетьман, як не поліція, так варта, а ти скачи, враже, як пан каже. І революція ніяка їх не бере!

Можу, тому, що ні варта, ні німецьке командування, крім одного допиту за Клима, його більше не чіпали, Байда вирішив, що з ним, мабуть, тому так панькаються, що він гарний робітник.

— Кадровиків, Семене, завжди і скрізь шанують, — заговорив він так, ніби Семен Сухий сидів перед ним. — А ледарям скрізь однакова шана. Клим — це інша річ. Ніхто його ледарем не назве, кращий вибійник був. Може б, і його не чіпали. А то: "Весь мир розрушим! Диктатура!" От і довели до диктатури: писнути не можна. А варта вже так більше за поліцію нахальнича.

Те, що творилося на окупованому німцями Донбасі, вражало Байду в саме серце. А коли він думав над тим, що ця армія чотири роки воювала з російським військом, та ще й з військом Антанти, він не бачив уже ніякого просвітку і безнадійно махав рукою. Під впливом таких настроїв непомітно для себе він змінив уже своє ставлення і до Клима, і до більшовиків. Але Байда знав, що коли позбудеться роботи, його завтра викинуть із землянки, фунта хліба навіть ні за що буде купити, і він мовчав. Мовчав ще й з упертого самолюбства, а йому нестерпно кортіло поділитися з ким-небудь думками, а найкраще б з таким приятелем, як Семен Сухий. Не заходив більше і Ганс. Так звали німецького солдата з широкими долонями. Після трусу Байда знову зустрівся з ним у пивній і на мигах з'ясував, що Ганс дійсно тесля із мебльової фабрики. Оглядаючись на своїх земляків, Ганс тільки крутив головою, тихо казав: "Се іст во!" — і стискував під столом кулак. Потім Ганс якось зайшов до землянки і сказав, сумно похитавши головою, що його приятеля, молодого солдата з блакитними очима, заарештували. Гордій Байда зрозумів, що той солдат був комуніст. "Ех, — подумав тоді Байда, — оце б Клим з ним побалакав!" Він уже знав, що Клим теж комуніст. "Того ж він і кулаків моїх не злякався! Моя порода. Це не Ілько — материн сосунець".

Він зирнув у куток. Ілько спав під благеньким ряденцем на долівці. Він був схожий на Клима, тільки з обличчя гостріший, і мав не чорний, а русявий чуб. Ніс уже лущився від весняного вітру. Ілько дихав спокійно, і груди коливалися ритмічно, кожен раз полохаючи мух, що вже дзвінко петляли по хаті.

Гордій Байда рипнув ліжком і скинув ноги на долівку. На рип визирнула з хатини його тиха і затуркана дружина:

— Нехай ще трошки позорює.

— Минулося зорювання: гудок, мабуть, скоро буде.

— Хіба що, варта нові закони заводить?

— Якби-то нові.

Харита сплеснула руками:

— Оце й революції кінець. Хоч би дали спину розправити.

— Набавили ніби годину. Знову дев'ять годин сиди під землею.

— А я що чула: пани повертаються.

Гордій Байда і без того був роздратований, а звістка про панів вдарила, як батогом.

— Нехай повертаються, нехай! — Сердито зірвав цеберку і, пригнувши голову в дверях, пішов надвір умиватися.

Харита винувато закліпала очима. Хіба їй потрібні пани? Вона добре знала, що за старого режиму, за панів, шахтарі працювали по

дванадцять годин підряд, брудно жили, рано вмирали, а то й гинули в шахті. Все життя вона трусилася, щоб чоловік не позбувся роботи, щоб не довелося йти, як іншим, просити з торбою попід вікнами. Сталася революція. Трохи розігнули спину шахтарі. Білі козаки напосілись — то Каледіна посилають з Дону, то Краснова. Зовсім розігнали людей. Хто на Росію пішов, а інших вбили. Усі балки загатили трупом. Харита сумно хитає головою. Тепер їй стає зрозуміло, чого гримнув чоловік. Вона знає його крутий норов: перемучиться, а не скаже, не покаже. А вона бачить: щось гнітить його ось уже два місяці, ще як поїхав Клим.

Харита згадує про сина, і на очі їй набігають сльози. На стіну падає сонячний зайчик і починає хутко прясти лапками.

Легенький ранковий вітрець задуває в розбиту шибку дух полину, змішаний з сіркою. Харита дивиться на сонячного зайчика, і їй здається, що то до неї посміхається Клим. Її зморщені, посинілі губи теж починають здригатися. Вона теж уже посміхається ласкавою материнською посмішкою. А коли вже зайчик випростався через стіл ясним смичком, вона ніби прокидається, присідає на долівку поруч з Ільком і тихо обганяє на ньому мух.

— Знову на панів робити. Вставай, синку! — І гладить його по русявій голові.

Потривожений Ілько поривчасто одвертається до стіни й сердито сопе. Мати оглядається на двері й тихенько цілує Ілька в голе плече. Він сердито смикає плечима:

— Одв'яжіться!

— То муха, синку, я муху прогнала, спи, спи. Тільки б сили набиратися, світом милуватися, а ми вже й тебе запрягли.

Ілько рвучко ліг на спину:

— Чого ви скиглите над головою?

Але, побачивши порожнє батькове ліжко, кривиться, позіхає і, заточуючись, теж іде надвір умиватися.

У розчинені двері вривається пронизливий гудок. Ходики на стіні показують надломленою стрілкою шість годин. Харита замислено хитає головою:

— Не буде воно так, ой, не буде.

І в кінці довгого-предовгого шляху їй ввижається Клим на гнідому коні.

Людським ходком

Ілько сьогодні вперше йшов працювати під землю і тому трохи хвилювався. Мати в рідкому кулешику ловила ложкою картоплини й підсовувала їх Ількові.

— На цілий же день ідеш. Та не дуже там хоч надривайся.

Але Ілька більше хвилювало те, що він піде вже в лампову й візьме лампу з рук Марусі, лампової, як дорослий. Досі вона тільки дражнила його капловухим. Тепер він зустрінеться з нею інакше. І в Ілька від цієї думки тьохкало серце.

Гордій Байда витер рукою рота після кулешу і зиркнув на Ілька. Вони обидва взяли по шматку хліба у вузлик. Байда поклав на плече кайло і вийшов першим. Ілько поклав на плече лопату і пішов слідом за батьком.

Виселок цвів ранішнім сонцем, бур'яни бризкали на ноги холодною росою. Зеленим полем і голим вигоном з усіх кінців поспішали шахтарі. Перед ними курилася білим димом висока гора породи, а біля неї безперестанку мерехтіли колеса на копрі. Але чутка про збільшення робочого дня, мабуть, уже встигла облетіти всіх, і шахтарі йшли похнюпившись, сірі й мовчазні. Біля ґанку комендатури вартовий у касці робив їм якісь знаки рукою, і шахтарі обходили його, мов потайного собаку, серединою вулиці. Сад зеленів, з нього дихало запашною прохолодою. Над клумбами весело дзвеніли метушливі комахи.

— Хіба що? — кинув через кам'яну огорожу здивований Гордій Байда. На другій половині директорового будинку підтикана дівчина з червоними литками мила вікна.

— Пани приїдуть.

— Значить, правда!

Дівчина, замість відповіді, видивляючись у шибку, тужливо заспівала:

Ой піду я на могилу,

Гляну, подивлюся,

Як згадаю про ту волю,

Та й знов зажурюся…

Байда стяг кущуваті брови на переніссі:

— Як же вони хутко!

Їх догнав Гнат Убогий. З'явився він тільки з тиждень тому, але де був, так Байда й не міг довідатися. Гострий раніше на язик, Убогий став тепер потайкуватий, обережний. Байда розумів, що зараз таким і треба бути, але те, що Гнат крився від нього, дратувало Байду, кожен раз навертало на думку, що на нього все ще не покладаються. Дратувала його ще й Гнатова зверхність. З цим ніяк не могла миритися владна Байдина натура. "Які всі розумні стали", — бурмотів він собі під ніс.

— Злітаються! — кивнув на будинок Гнат.

— Значить, почули, що можна.

— Ненадовго, мабуть.

— А то що?

— Тісно буде.

— Посунешся.

— Я такий, щоб їх посунути.

— Руки короткі.

— Більшовики доточать.

— "Більшовики", "більшовики"! — передражнив Байда. — Шершнів тільки роздражнили!

— А тебе так нічому й не навчили! За панів уболіваєш!

— Про мене, нехай би вони хоч і всі повиздихали. Ну а без інженерів і нам не обійтись. Люди на те вчилися.

— А тобі не давали. Мовляв, у робітника голова не туди стоїть. Нехай, дурень, усе життя довбає вугілля. Бариші вони й самі порахують.

Убогий і тут мав рацію, і Байда знову скипів:

— Тільки не агітуй мене, будь ласка. Куди ж пак — не голова, а університет якийсь. Сам у революціонерах ходив.

— На повідку у Вариводів. Зійшли такі революціонери на пси, Гордію.

Ілько, мовчки вслухаючись у їхню суперечку, враз чмихнув.

— А ти чого зубами торгуєш? — визвірився на нього батько.

Ілько зніяковів і почервонів. Почувши слово "пси", він згадав, як вони з Гараським, з його приятелем, спіймали колись директорового бульдога й на лобі в нього намалювали жовтою фарбою інженерську кирку й молоточок. Директор був трохи схожий на свого пса, а з киркою й молоточком ця схожість виступила ще більше. Шахтарі про бульдога потім довго згадували, а побачивши директора, так і прискали зі сміху. Бульдога з того часу стали кликати, як і директора, — Едуард Едуардович.

Біля лампової, чорної від вугільного пороху, стояв вартовий гайдамака, другий стояв біля контори. Ще декілька їх тинялося по двору. Кожного з шахтарів, що з'являлись на подвір'ї, вони обмацували очима, намагаючись ніби просвітити їхні думки, але замість цього бачили тільки замурзані, виснажені, сердиті обличчя.

Коли Ілько подав у віконце свій номерок, Маруся, з великими сірими очима, гнучка, як линва, враз, ніби вітром нахилена, потягнулася до нього:

— Чи це ти! А мені видалося, що Клим.

Ілько відчув, як у нього палахкотять вуха. Маруся, щоб приховати своє збентеження, посміхнулась, і в чорній кімнаті блиснув рядок білих зубів.

— От ще капловухий! У шахту?

— Авжеж, не куди!

— Коногоном?

Ілько йшов працювати за саночника. Соромлячись признатися, він ще дужче почервонів, схопив лампочку і вистрибнув із черги.

З лампами, всередині яких блимав жовтий язичок, шахтарі збирались у прокуреній і сивій від тютюнового диму нарядній. На естакаді гуркотіли вагонетки з породою. Жінки й дівчата, неоковирні в своїх грубих шахтарках, блимали рядками зубів і загонистою лайкою підганяли забурені вагончики. Дівчат зустрічали й проводжали важкими дотепами парубки. Статечні шахтарі смалили востаннє перед спуском під землю цигарки з запашної махорки.

У всіх на язиці вертілася надбавка години.

— Завтра ніби наказ буде, — сказав Семен Сухий. — І не годину, а цілих чотири хочуть накинути.

— Цебто дванадцять годин працювати?

— А сказяться вони!

— Вони, може, і не сказяться, а ми так напевно сказимось.

— Не посміють. Хто б їм дозволив!

Десятники вигукували наряди. Біля чорної стінки стояв Люй Лі з кайлом на плечах. Він морщив своє плескате обличчя з припухлими повіками і весь час перепитував:

— Моя чево?

Кругловидий, з косо поставленими очима, Хабібула відкривав до нього білі зуби і з тугою в голосі говорив:

— Красний — товариш мене називав.

— І моя твоя товалис, — ніби виспівував Люй Лі і знову напружував слух на вигуки десятника.

З колодязя вилізла в іржавих ступах кліть і, як брудна перекупка, сіла на кулаки. Із дверець вискочив випхнутий вагончик і загримів на естакаду. Починали спускати людей, і Байда, підпихаючи наперед Ілька, зайшов до кліті. В одному з ним вибої працював і довгов'язий Гирич. Він теж мовчки переступив на кліть. За ним зайшов конюх Кіндрат Сусідка, з дрібненьким зморщеним обличчям і обстриженою ножицями борідкою. П'ятим вскочив, хрестячи пучкою лоба, кріпильник Задоя. Кліть хитнулась на линві. Ілько сполошено схопився за скобку над головою.

— Отак і тримайся, — сказав до нього, повчаючи, батько і зирнув з-під кошлатих брів на слизьку линву, що коливалася над головою. — Анахтеми! Мерця в яму — і то спускають на міцніших бичівках.

— Ото вона вже така? — зирнув і Задоя. — Не витримає. Єй-єй, обірветься! — І він смикнувся на плити, але Гирич схопив його за штани:

— Куди ти?

Дверцята з брязкотом упали перед самим носом Задої.

— Сам казав, що тепер буде не так, як за більшовиків!

Молот ударив чотири рази об кружало сталі, кліть здригнулася, ніби стала навшпиньки і потім шурхнула в темний вогкий колодязь.

— Ех, шахтар в шахту спускається, з білим світом прощається! — Гирич чвиркнув крізь рідкі зуби й круто вилаявся. На нього махнув рукою Задоя:

— Схаменися, краще перехрестився б!

— Мене вже варта перехрестила, і досі не хочеться сідати.

— Ой господи! Думав, нехай собі воюють на фронті, а тут буде спокійніше!

— Ільку, держись за верхню скобку! — повчав батько.

— А ще ремствували на комітети. Хіба за комітетів таке було?

— Їм аби тільки зідрати побільше баришів, — сказав писклявим голосом Сусідка. — Покрівля вже, як сніг, валиться.

— А коли ті штреки ремонтувалися?

— Або путя на що стали схожі?

— Ходиш, як під обухом.

Кліть тріщала від ударів об якісь виступи і, здригаючись усім тілом, падала вниз.

— Прости й помилуй… Вольная і невольная… Чого ти, дурню, прискаєш? — Задоя, поклавши сокиру в ноги, товстими й круглими, мов ковбаски, пальцями хрестив собі лоба.

Блимнув вогник верхнього горизонту, і Ількові почало здаватися, ніби кліть непомітно полетіла догори. Враз щось заверещало, запищало, як сотня полозків на морозі. Кліть крякнула й зависла. З розгону всі грохнули на підлогу. З-під лап на дерев'яних брусках запахло смаленим, потім на плечі хлюпнула студена вода.

Нахилившись над лампочками, кожен побачив жах у другого в очах. Кліть, ніби конаючи, кректала і з останніх сил намагалася випрснути з цупких обіймів погнутих брусків.

Першим отямився Ілько. Він схопив батька за руку і закричав:

— Тату, тату, що це?

— За скобку, за верхню скобку тримайся!

Гордій Байда проказав це як уві сні, бо Ілько, як і він, сидів навпочіпки.

— Затиснуло!

Крекчучи по-старечому, кліть враз зайшлася молодечим вереском, немов бруси її лоскотали під лапами.

— Рятуйте! — обкрутився на місці Задоя. — Здушило!

Всі враз схопилися на ноги, мов за командою. Ілько знов учепився за батька:

— Обірвалась?

— Держись, держись, синку, вона пройде! — заспокоював Сусідка.

Лампочки замиготіли попід стінами. На стінах під жовтуватим світлом ворушилися зруйновані цямрини. По них сльозилась іржава вода і зализувала рани від ударів залізного каркаса.

— Опускається!

— Догори смикають!

— Тепер обірвуть, обірвуть, анахтеми!

Задоя на своїх коротких ногах по-ведмедячому тупцяв попід стінками і не переставав скиглити:

— Пропали! Їй же богу, пропали!

Гирич застережливо тримався одною рукою за скобку, яка приходилася майже проти самого носа, другою обмацував зруйновані цямрини:

— От іроди прокляті! Коли ж це ще обвалилося?

— Не гніви Бога! — скиглив Задоя.

— Заткни свою пельку, а то гляди, щоб на-гора тебе вже ангели не винесли!

За тонкою обшивкою кліті попід стінкою тулилася драбина. Вона призначалася для полагодження стовбура і на випадок аварій кліті. Гордій Байда двома ударами кайла проламав дірку:

— Вилазьте на драбину!

До дірки першим кинувся Задоя. Він заткнув її собою, як туго набитий лантух. Але тільки зник у дірці його мокрий зад, як кліть ніби випала з рук і хутко полетіла вниз. Ілько від несподіванки ойкнув і, пустивши скобку, знову схопився обома руками за батька.

— Тепер як не обірветься, то, може, і живі будемо, — сказав Сусідка, враз повеселівши. — І це вже скільки раз на тому місці. Раніше хоч залагоджували, а тепер, як злодії, хапаються, щоб більше вкрасти, скоріше втекти. Цілики, і ті вже, анахтеми, кажуть вибирати.

— Якби надіялися кріпко сидіти, підготовку б вели. — Від пережитого хвилювання й важкого повітря голос у Гирича ніби намок у воді. — Штреки повідставали сажнів на п'ятнадцять скрізь.

— Буде, хлопче, ще й на тридцять. Думаєш, вони не чують на себе погибелі? Приклади вухо, як земля гуде. Прийде, прийде!

Блимнуло світло, і кліть стала.

Всі четверо, мов з могили, вийшли на рудничний двір. Шахтівничий дивився на них зляканими очима.

— Цілий ранок отак.

— А ти навіщо пускаєш, іроде? — замахнувся на нього кайлом Гордій Байда.

— Коли мені приказують. Хіба я не докладував Сивокозові? "Не твоє діло", — каже!

Розбиті пережитим страхом, усі опустилися на круглу колоду.

— Скоро живцем будуть закопувати людей. Ну, не іроди, га? — Гордій Байда запитливо глянув на своїх товаришів. — Та їх не виганяти, а вбивати, проклятущих, щоб і на насіння не залишилося!

Сусідка зирнув на Гирича, посміхнувся. Цю їхню посмішку Байда зрозумів краще за слова. Збентежений, він підняв з землі грудку вугілля й розчавив її на порошок.

— Чи встиг Задоя хоч схопитися за драбину?

Гирич підійшов до стовбура й гукнув:

— Трохиме, агов! — і прислухався. — Лізе!

— Тому Бог поможе, — сказав Сусідка. — Він у нього як на жалуванні: свічку поставив, десятникові тикнув трьошницю, дивись — і набігла упряжка.

— Хоч у ката, аби плата!

По плитах прогриміла вагонетка з ґлеєм, вскочила в кліть і причаїлась.

— А казали — Гнат бастує, — кинув, дивлячись під ноги, Байда. — Прийшов же сьогодні.

— Убогий? Хоч і не захочеш, то прийдеш.

— Чого це так?

— Вибирати нема з чого: або в берестейську тюрму, або в шахту. З ним не панькатимуться, раз на прикметі.

— Берестейська ще б нічого, — зітхнув Сусідка, викручуючи гніт у лампі, — ніби аж у Сілезькі копальні засилають. Від Мартина, що з перших днів забрали, жінка листа дістала. Аж туди загнали. Справжня, пише, каторга.

— Та будуть дякувати повік центральних панів з Ради за піклуваннячко.

З драбини зліз Задоя. Він був потовчений і припадав на одну ногу.

— У пекло — і то, мабуть, краща дорога. — Він сердито, мов облитий помиями пес, фиркав крізь ріденькі вуси й струшувався всім тілом.

— Призвичаюйся, Трохиме, — повчально сказав Сусідка, — тобі його не минувати. Ну, там уже моя кавалерія виглядає мене! — І він задріботів по квершлагу до стайні.

Знову чмокнула кліть, стукнули двері, і під жовте світло з обличчями мерців вийшли ще п'ятеро шахтарів.

Шахтівничий дивився на них зляканими очима:

— Цілий ранок отак!

Ілько, пригнічений глухим, темним підземеллям, мовчав. Він уже тремтів усім тілом: до шкіри, вкритої сиротами, мов пластир, неприємно липла сорочка. Його потягло назад, на-гора. Від думки, що в цьому страшному мороці доведеться пробути аж дев'ять годин, хотілося заплакати.

Жовте світло лампочок пересилювало темряву тільки під ногами. У багні блискали рейки, а над головами, мов ребра кістяка, прогиналися під вагою землі цвілі цямрини. Від постійної вогкості вони обросли слизьким мохом і обступили темну печеру, мов казкові діди з довгими

бородами. В іржавих трубах, що тяглися попід стінкою, щось методично цокало, ніби хтось, бавлячись, бив по них залізним прутиком. Під другою стінкою дзюрчала каламутна вода, а над нею струнами тяглися дроти. Густе, протухле повітря було холодне й липке. Ілько змерз, сидячи на колоді, і тепер нервово здригався.

Із квершлагу вони звернули в людський ходок. У вузькому й низькому ходку можна було йти, тільки зігнувшись удвоє. Від вогкості до тіла прилипала сорочка, баюри під ногами були повні смердючої рідини. Ількові чуні давно вже чвакали і, попадаючи на лисий камінь, ковзалися, як на льоду. Схожий на нору, ходок круто спускався вниз, і тому Ілько, вже кілька разів підсковзнувшись, сідав задом просто в калюжу. Батько і Гирич ішли попереду так ловко, ніби у них під ногами слалась утоптана по полю стежка. Тільки чути було, як чвакали їхні чуні. Задоя осилював дорогу трудніше. Він уже не хрестився і не згадував Бога, а тільки кляв адміністрацію, шахтарське життя й довгий ходок. Незрима "мать" запліталася ним у кожну пару слів. Позаду чути було тужливий голос Хабібули:

— Нема красний товариш.

— Моя твоя товалис, — запевняв його Люй Лі.

Коли переходили штрек, де Ілько хоч на хвилину розправляв ніби побитий уже поперек, праворуч, у світлі лампочок, видно було схожі на вужів дві линви. Ілько знав, що там працює бремсберг, спускаючи на линвах униз до корінного штреку вагончики з вугіллям, а вгору до вибоїв тягнучи порожняк.

Нарешті вони знову вийшли на штрек. Тут уже можна було випростати принаймні хоч спину. Спітніле, розпарене від незручної ходи тіло знову охопив неприємний вогкий холодок. По штреку тяг скрізний вітер. Десь у глухій непрозорій млі почувся ніби гуркіт підводи на мосту. Він котився з глибини штреку по рейках їм назустріч. Пригнувши голови

й трохи схиливши їх убік, шахтарі мовчки простували далі, припечатуючи заболочену землю жовтим світлом. Потім блимнув спереду кошачим оком вогник. Гуркіт загримів уже перекатами грому, із штреку вирвався й пролетів дикий свист. Усі враз влипли спинами в стінку між стояками.

— Ільку, не лови ґав!

Але він уже, як і інші, притиснувся спиною до гострого каміння. Повз живіт, важко дихаючи, протупотів кінь, сливою блиснуло око, за ним з переднього вагончика блиснули білками очі коногона, а на борту мигнуло світло лампочки.

Позаду, п'яно коливаючись, тяглися, гуркочучи густим басом, п'ять вагончиків.

До вибою було з версту. Старі шахтарі добре знали кожен крок і під ногами, і над головою. Ідучи, вони вже машинально нагинали або відхиляли голови в тому місці, де сволоки випирали зі стелі або, тріснувши, стирчали униз, як перекинуті крокви. Ілько йшов сюди вперше, і тому сволоки весь час збивали йому шапку на потилицю, а ноги раз у раз спотикались об шпали. Коли шахтарі зупинилися біля пічки, у Ілька на лобі сиділо вже кілька ґуль і нестерпно боліли в'язи.

Всі стомлено опустилися на купу чорного вугілля.

— А ліс є, Трохиме?

Задоя зітхнув:

— Кажуть, старих підпорок нагнали.

— І на цьому бариші наживають?

Із темноти виступив Семен Сухий і мовчки сів перед ними навпочіпки.

— Паренька привів? А про Клима не чути?

— Та хтозна. Наші ніби стоять біля самого кордону в Росії і, кажуть, частенько заскакують через кордон, а щось не пише.

— А що про Максима чути?

— Передавали тільки, як він по-геройському на допиті тримався: "Я, — говорить, — член партії більшовиків, і ви можете, — говорить, — все з нами робити: бити, катувати, розстрілювати, але ідеї, — говорить, — нашої ви вбити не зумієте. Вона непереможна в силі і славі своїй".

— Що той катехізис! — пхекнув іронічно Задоя.

— Закрутило в носі, — кинув йому Гирич. — Почекайте: закрутить ще й нижче.

Повз них, чвакаючи в болоті, проходили чорні постаті й зникали в темряві. Із вибоїв уже долітали методичні удари обушків, десь щось свистіло, як паровоз на сонній станції. Іноді свист стишувався і починалося квакання.

— Жаби, чи що? — запитав пошепки Ілько.

Байда ворухнув довгими вусами:

— То така жаба, що й цицьки дасть!

Ілько не розумів: справжні жаби кумкали голосно й завзято.

— Газ, сину! Ото його так із землі випирає. Ну, і Гарасько прийшов. Лізьмо, чи що!

Лава сідає

Ілько, побачивши Гараська, зрадів йому тут більше, ніж на вулиці. Той працював за навальника біля самої пічки, і Ілько вже не відчував тієї неприємної самотності, яку переживають на роботі в перший день.

— Будемо тепер разом.

— Вилазь скоріше, я тобі щось розкажу.

Гарасько мав довгі руки, як у горили, і голову, схожу на чавун. На голові було ніби не волосся, а густа перука з кінського волосу. Він шморгав носом і постійно чвиркав крізь рідкі зуби:

— Не повіриш, як розкажу, хрест мене бий!

Із глибини штреку гримів порожняк. Ілько, охоплений страхом перед чорною діркою, в яку порачкували шахтарі, зачепив лампу гачком за комір і собі поліз слідом за батьком. Під руками шамотіли розсипані шматочки вугілля й гостряками боляче кололи долоні й коліна. Нора скінчилась, і перед очима показалась чорна паща з рідкими білими зубами. Ліворуч, між подом і стелею, тяглася покришена гранчаста стінка вугілля. Проти світла воно вигравало веселими іскорками, натиканими в чорну, як ніч, стіну. В інший бік був уже "стовп", звільнений від вугілля. Гладку й чорну, схожу на масну халяву покрівлю підпирав цілий ліс підпорок із складених гармошкою цямрин. Підпірки біліли рядками, і люди, що повзли поміж ними на колінах, видавалися за черв'ячків між вищиреними зубами. Далі вже кволе світло лампочки не сягало, і тільки чути було, як там гула чорна порожнеча. Ілько бачив перед собою батькові підошви на великих ногах. Це його трохи заспокоювало, але нашорошеним слухом він ловив кожен звук. Тут теж

квакали жаби, часом ніби сичала вода, попавши на розпечену плиту, а з глибини пащі долітав сухий тріск, схожий на тріск ломаччя. Зовсім близько від нього зірвався зі стелі давно одвислий корж ґлею і розбився на дрібні грудки.

Від кожного шереху в Ілька завмирало серце і наче терпло все тіло. Важке повітря забивало дух. Батько підніс до стелі лампочку. Язичок полум'я на ґнотику враз витягся і позеленів.

— От і працюй з таким газом.

— Іроди, навіть вентиляції не наладять!

Вибійники поскидали сорочки й почіпляли їх на обаполи під стелею. Там же кожен причепив свою лампочку і почав обстукувати обушком стелю, пробуючи, чи не висить над головою корж, а може, і ціла кобила твердої породи. З-під обушків упало декілька шматків ґлею.

— Зачисть, Ільку. Візьми лопату й відгреби.

Коли стеля вже не буніла, а гула чисто й дзвінко, вибійники, голі до пояса, залягли попід чорною стінкою й приміряли кайла. Шар вугілля був не товщий за три чверті аршина, і біля нього можна було працювати тільки лежачи. Вибійники нарешті приладились і почали підбійку. Ілько, зачистивши ґлей, з захопленням дивився тепер, як спритно працювали кайлами вибійники. Батько вимахував методично, як маятник, і, щоб підсилити удар, за кожним разом додавав:

— Ге, ге, ге!

Йому вторив праворуч Гирич, ліворуч — Семен Сухий. Позаду них сидів Задоя, підібравши під себе ноги, і гатив сокирою по дерев'яній підпірці, заганяючи її під обапіл.

За кожним ударом він натискував на товстий живіт, і звідти вилітало, як з міха:

— Га, га, га!

Його гакання впліталися до вибійницьких, і в чорному вибої ніби працював паровик, вихлопуючи:

— Ге-га, ге-га, ге-га!

Ілько набрав перші санки вигорнутого із врубу вугілля, підперезався чересом, з якого звисав товстий ланцюг, попід животом пропустив його між ніг, зачепив санки і, рачкуючи, потяг їх у пічку, щоб на штреці перекидати у вагончик. Шар вугілля залягав похило, і це полегшувало тягти на санках майже вісім пудів. Але під полозки попадалися розкидані грудки, і тоді в Ілька від натуги очі мало не вилазили на лоб. Проте ще гірше було від маленьких гострих камінців, що боляче кололи в коліна. Ланцюг теж увесь час бив по ногах і боляче щипав за голий живіт. Лампа, підвішена за комір, чадила під самий ніс, і від цього дурманіла голова.

Коли він з першими санками, весь мокрий, виліз на штрек, Гарасько куняв біля порожнього вагончика.

— Тобі добре, і спати можна.

— Ти знаєш, сьогодні, мабуть, щось трапиться.

— Де трапиться?

— У нас, у шахті.

— А хіба що?

— Сон такий бачив.

І, майстерно чвиркнувши крізь рідкі зуби, Гарасько шморгнув носом. Ілько запитливо втупився в його глузливі маленькі очі, схожі на два зубки часнику.

— У мене сон як у око вліпить. Отож гляди, не лови ґав.

У Ілька по спині пробіг холодок, він хутко вивернув вугілля, зняв хмару куряви і, сопучи, мовчки поліз назад у чорну пічку. Щойно він виткнувся у вибій, як над ним розляглись один по одному два дужих удари, мов випалили під самим вухом із гармати. Земля здригнулась під руками. Ілько упав на лікті і злякано звів очі на стелю. У різних місцях тріснули підпірки, але у вибої і далі розмірено гупали удари:

— Ге-га, ге-га!

Ілько знову підповз до вибою і взявся до роботи. Лопата човгала й скреготіла об вугілля, але й крізь цей шум він чув, як у чорній пащі, не в силі витримати на собі ваги землі, може, в сто сажнів завтовшки, тріщали соснові підпірки.

— Зачинає, зачинає, стерво, — не одриваючись од роботи, кинув батько.

— Хоч би почекала до ночі, — обізвався Семен Сухий.

— Коли б ще не по вибій.

— Міцніше кріпи, Трохиме, — кинув уже до Задої Гирич.

— Це все одно, що сірнички. — І Задоя загнав ще одну підпірку під обапіл.

— Ну й шар попався!

— Ге, ге, ге!

— Як залізо.

— Ге, ге!

— Третій зубок міняю.

— Ге!

— Тут і за шість нахекаєшся, не те що за дванадцять.

— Ге, ге!

— А в мене підпірки під руками ламаються. Куди там їм удержати, сама сосна.

— Га, га, га!

Ударів над головою вже не було чути, і Ілько заспокоївся. Проте за другим разом, вилізши з санками на штрек, він таємниче сповістив Гараська:

— Стеля сідає.

— А я що тобі казав! Ото дивися — не засни. А то одного разу — у цій же лаві було — саночник сів біля санок, опустив голову на груди і заснув, а тут лава почала сідати. Спить він і не чує. Лава все нижче, все нижче, і він собі хилиться нижче. А це враз — тільки бух! Так і загнало йому голову в ноги. Як складаний ножик, закрило. Кинулися вибійники

саночника рятувати, куди там: лава лягає, як сніг серед зими. Вони тікати, а вона за ними, просто по п'ятах, як хвиля, так і котиться.

Ілько знову зникає в чорній дірці. Він тягне назад по ходку свої незграбні санки і то заплющує, то розплющує очі, щоб перевірити, чи не хочеться йому спати. Зараз якраз сідає лава. Може, і з ним таке трапиться, як з тим саночником? Тільки подумав про це, як враз позіхнув і втяг у себе весь кіпоть від лампочки, що чадила йому під самим носом. Од чаду голова зробилася важкою, а все тіло ніби втратило силу й обважніло. Відвернувшись від лампочки, він знову позіхнув, кліпнув очима й відчув, що йому дійсно хочеться спати. Ілько навіть зупинився. Справді, хочеться спати! Хоч би на хвилинку притулитися до чого-небудь головою і задрімати. Тільки трошки. Може, це наслав на нього Гарасько таке? Ілько хитає головою, ніби хоче струсити з неї сон, але по тілу розходиться млосна втома, і очі злипаються, немов намазані клеєм.

Можливо, Ілько й не переборов би цієї солодкої спокуси, він уже навіть клюнув носом, та нараз над головою в надрах землі загув новий вибух. Підпірки затріщали, ніби дубові дрова на вогні. Із стелі закапала вода. Проте вибійники колупали стіну, як і раніше, а Задоя плішив складені гармошкою цямрини. Він весь лиснів від поту і вже не лазив, а качався котком.

Ілько знову вилазить із нори на штрек. Гарасько куняє на вугіллі.

— Чого ти все спиш?

— Порожняку немає.

— А я вже ні ніг, ні рук не чую. Сказилася б така робота. — І він з гуркотом перекидає санки аж під самий стояк.

— А ти обережніше. Один коногон так зачепив вагончиком кріплення, а за ним друге. Так воно як пішло валитись, як пішло, сажнів три стелі так і рухнуло йому на голову. Кінь, конєшно, тільки квакнув, а коногон попав під вагон.

— І задавило?

— Такого задавиш. Це ж був Василь Моренко. Попав між вагончиком і нахиленими стояками і сидить, як у курені. Чує, стукають по путях: "Живий?" — "Живий", — відповідає. "Зараз відкопаємо!" Він сидить і чекає. Знову стукають.

"Живий?" — "Живий", — відповідає. "Зараз відкопаємо!" Він сидить собі й чекає. Уже й їсти хочеться, а вони знову стукають. "Живий?" — "Живий", — відповідає, і вже, знаєш, так, по-нашому, по-шахтарському. "Зараз відкопаємо!" Разів десять отак і відповідав, а потім замовк. Стукають — мовчить, кличуть — мовчить.

— Ще б довше мнихались.

— Чекай. Тривогу зняли, скоріше копати. Розкопали. До нього, аж він…

— Давно мертвий!

— Хропе, аж земля із стелі сиплеться.

Гарасько шморгає носом і, приставивши до рота долоні, кричить у штрек:

— Давай порожняк, порожняк давай!

Із темряви вогкого штреку, де тліє жовта цятка, долітають хрипкі то лагідні, то сердиті вигуки.

— Вороч!

У відповідь чути удари копит об стальні рейки і лунке брязкання вагончиків.

— Чуть дай. Чуть дай, ну!

Западає тиша. Не чути навіть шереху. Коногон чекає і раптом вибухає майстерною лайкою:

— …Чуть дай!

Цей піднесений, насичений волею і каскадом динамічних слів вигук, мабуть, доходить до коня, як до солдата військова команда. Вагончики здригаються, і партія посувається вперед, посувається не більше, як того хотів коногон. Потім вагончики починають гуркотіти густим металевим басом, їх покриває в'їдливий степовий посвист, і партія мчить у чорних тунелях до бремсберга.

Гарасько чухає свою кудлату голову, схожу на чавун, шморгає носом і йде по вагончик.

— Ех, жисть-жестянка! — лається, слово в слово повторюючи коногона.

Ількові ця "жисть" теж починає не подобатись. На колінах не було вже живого місця. Руки вкрилися виразками. Він уже ледь тяг порожні санки, впирався тільки пальцями ніг, падав на лікті, але від цього санки ставали ще важчими, а тіло боліло ще більше. У вибої, на купі вугілля, Ілько побачив десятника Макуху з вусами фельдфебеля і з одвислим

волом. Кругловидий десятник сидів, як сова, і важко відсапувався. Семен Сухий косив на нього очима:

— Стомився, сердешний. Чого ото очі витріщив?

— Душу витріщиш, не те що очі.

— Ти про що?

— Уже одного немає.

Занесені для ударів кайла застигли в повітрі.

— Кажи толком.

— Видали на-гора в лантусі.

— Кого?

— Хабібулу. А сам винен. Тільки почали палити бурки, а його, косоокого, й піднесла чортяка. Нехрист голомозий!

— А ти, звичайно, караульних не поставив?

— Настачиш тих караульних.

— Кишені хазяям набиваєте! — Ілько побачив, як закипає батько. — А шахтар нехай гине? Тоді ще й "сам винен". Геть з вугілля!

Десятник пхекнув і, погойдуючи підвішеною на шиї лампочкою, поліз на штрек.

— Посіпаки чортові! — кинув услід Семен Сухий. — "Сам винен!" А оце, що без повітря задихаємося, теж самі винні?

— Чи було коли, щоб хазяї були винні? Ну почекайте, знайдемо тоді винних!

Гордій Байда спересердя загнав кайло у вугілля по саме кайловище. У Ілька від десятникових слів похололо всередині. Страх скував руки й ноги, на які він і без того вже не міг спиратися. Шпаркий піт заливав йому очі, а вибійники, зціпивши зуби, ще скаженіше кидалися на вугілля. І воно цілими брилами обвалювалося на під.

— Повертайся, повертайся, хлопче! — підганяв Гирич. — Вугілля вже нікуди відгортати.

— Ще засипле. — Семен Сухий наставив вухо. — Бач, підкрадається як.

Підпірки лускали й кололись. Від них уже відлітали тріски, а на кругляках під стелею виростали білі качани із розчавленої сосни.

Вибраний "стовп" сідав.

Гордій Байда декілька разів уже зиркав на сина. Ілько мало не плакав. Тоді він одкинув кайло і взявся за лопату.

— Ану, хлопче, перепочинь трохи. Попервах воно важкувато.

— Та я не стомився, тату! — тремтячим голосом виправдувався Ілько. Йому не хотілося, щоб до нього ставились як до малого.

— Іди, йди на штрек, подихай трохи. А то вже й очі провалилися. До кінця ще не скоро. Мабуть, і ми перепочинемо, хлопці?

Ілько, радий в душі, ніби неохоче виліз із лямки і, мов ведмідь, хутко порачкував до Гараська.

Гарасько на чім світ лаяв коногона, що той ніби погано подає порожняк, хоч вагончики стояли перед ним порожні.

— От Митько Куций був коногон, ото так коногон. Справжній анархіст.

Ілько запитливо кліпає очима.

— Ну, партія така, — пояснює Гарасько. — Нікого над собою не визнавав.

— А хіба його нема вже?

— Утік до Махна, такий тоже анархіст. Цілу армію свою зібрав.

— А чого ж Митькові треба було тікати?

— Через отого Задою пузатого. Вони раз заклались на пляшку самогону, що Митько Куций пужне інженера Григорія Петровича, щоб не вештався по шахті. От одного разу Митько жене порожняк із сходу. Дивиться, інженер з лампочкою під стіночку став. Він вагончик тільки хить, а інженер під вагони тільки брик. Митько до нього. "Як ви попали під вагон?" А інженер молодий ще, соромно, що таке трапилося, та й каже: "Мабуть, підсковзнувся!" Ну, Митько, раз виграв, вимагає пляшку самогону, а Задоя тоді: "Я в совет заявлю!" А совет би зразу копнув. Ну, Митько за шапку і втік. А тепер переказує, що в Махна можна і поїсти, і попити. Завоюєш, приміром, город, бери що хочеш: хоч грамофон, хоч гітару, взагалі усяке плаття. Захотів, приміром, спати — геть хазяїна скинув, а сам на його пуховики. Підлататися можна по перше число. Ех, я б зараз на всі пальці перснів набрав, на штани леї нашив, дудочкою чоботи, остроги… Ідеш, а воно тільки дзень, дзень. А то хіба це жисть?

Він шморгнув носом.

Ілько ще нічого не чув про анархістів, він навіть не знав, чи є яка-небудь різниця між анархістом і антихристом, й подивився на Гараська вже заздрими очима:

— А в нас така партія є на шахті?

Гарасько відкопилив губу:

— Спрашуєш! Я первий.

Тепер Ілько відчув себе проти Гараська вже зовсім маленьким і запобігливо сказав:

— А ти вгадав, що трапиться нещастя: Хабібулу вбило. І тобі справді приснилось?

Гарасько, певно, забув уже, що казав, і недоумкувато закліпав сонними очима:

— Що ви всі вигадуєте, ніби я тільки сплю.

Із пічки, важко дихаючи, виліз Гордій Байда. Він тяг за собою горою вивершені санки.

— Я вже сам, тату, — звівся на ноги Ілько. Він трохи перепочив, а догадавшись, що Гарасько брехав про сон, позбувся й неприємного страху.

— Краще допоможи Гараськові: бачиш, не встигає. А то й сьогодні не заробимо на хліб. Води в тебе немає, Гараську?

Гарасько стояв під стінкою. Під ним у рівчаку, чути було, хлюпала вода.

— Немає, дядьку Гордію.

— І ту ото воду поганиш? Її ж хтось питиме.

— А ви он вище.

Гордій Байда нахилився до рівчака, хлюпнув рукою, зігнав іржаві осуги і припав чорними від сажі губами до води.

— Яка ж таки погань! — Він з огидою сплюнув і рукою витер рот.

Із темряви тихо виплив технік Сивокіз:

— Ти чого тут байдикуєш? Роботи немає?

Гордій Байда стяг на перенісся брови:

— Ви б краще, ніж пасти нас, за свіже повітря подбали. Люди скоро подушаться.

— Не візьме вас чортяка. Розпаскудили більшовики, так ви тепер і вигадуєте.

Гордій Байда блимнув білками:

— А коли вас візьме чортяка?

— Це що за балачки? Ану геть у вибій. Саботажник!

Гордій Байда все ще був під враженням смерті товариша. Укриті густим волоссям широкі груди знялися, як ковальський міх. Він схопив із вагончика пудову грудку вугілля й заніс над головою:

— Уйди, гадино! Мало крові ще ти випив із нас?

Гордій Байда був схожий на скелю, начинену динамітом. Ілько, дивлячись на батька, завмер з широко відкритими очима, а Гарасько, ніби зовсім нікого не помічаючи, старанно накидав у вагончик вугілля. Технік Сивокіз, не сподіваючись на такий вибух у завжди покірливого Байди, перелякався і вже обізвався з глибини темного штреку:

— Так і запишемо. По Климових стопах, значить? Гаразд. Будемо тепер знати.

У Гордія Байди ходором ходили груди. З усієї сили він ударив грудкою об цямрину. Цямрина нахилилась, а вугілля розсипалось на порошок.

— Ну, твоє щастя, що ноги маєш прудкі, а то кліть і другого видала б у лантусі. Іроди прокляті!

Назад санки потяг уже Ілько. Батько його знову заліг у вибій. Умощуючись на кавалок дошки, щоб захистити бік від крижаної води, він кинув, ні до кого не звертаючись:

— Мало вас більшовики вчили! — і з серцем опустив обушок на вугілля.

У вибої ніби знову запрацював паровик:

— Ге-га, ге-га, га!

Гнітючий настрій, навіяний смертю і сутичкою батька з техніком Сивокозом, якого всі боялися, остаточно розвіяв Ількові думки про сон, проте страх перед чорною пащею вибою зростав з кожною хвилиною. Десь палили бурки, і по шахті, разом з кряканням підпірок, лунала гулка канонада. Тягло неприємним, нудним припахом динаміту. Від млості Ілька починало вже нудити. Кожна частка його тіла була напружена, натягнута, щохвилини готова до захисту. Він бачив, що Задоя вже не встигав міняти зламаних підпорок, хоч сокира його не переставала дзвеніти.

Момент, на який боязко чекав Ілько, наступив для нього саме тоді, коли йому було найтрудніше рятуватися. Він щойно запрігся в санки з вугіллям, як підпірки затріщали вже, ніби крокви на пожежі, а з покрівлі дощем закапала вода. Більшого напруження Ількові нерви витримати вже не могли. Йому видалося, що стеля вже давить на спину, і він, збиваючи до крові коліна, прожогом кинувся в ходок. Мокрий штиб, як каша, розсувався під його руками. Біля дірки Ілько озирнувся. Позаду колесом котився Задоя і поперед нього шмигнув у ходок.

Тільки на штреці Ілько помітив, що ні батько, ні інші вибійники вискочити не встигли. Охоплений жахом, стурбований за батька, він, перемагаючи страх, кинувся назад у ходок. Вибійники все ще лежали, як жовті осениці, під чорною стіною і гризли вугілля, приказуючи:

— Ге-га, ге-га!

Батько на хвилину наставив вухо:

— Зачинає, — і підтяг до себе покинуту Ільком лопату. — Зачинає-таки, сволота! — і потяг з обапола свою сорочку. Другою рукою він не переставав кришити вугілля.

Тріск перейшов уже в справжню канонаду. Підпірки тріщали сухим, холодним і моторошним тріском.

— Таки йде. А я думав, оставила. — Батько озирнувся назад і на півдорозі затримав занесену руку з обушком. За його кожним рухом пильно стежили інші вибійники. Їхні кайла теж завмерли в повітрі. Враз підпірки під чорною стелею з тріском розцвіли білими патлатими квітками.

— Ану, хлопці, годі! — гукнув батько, і всі миттю кинулися до штреку.

Слідом за ними котилася туга хвиля повітря. Ілько ледь схопив шапку, яку вітром зірвало з голови. Але йому тепер було не страшно. Він дивився з нори й бачив, як у чорній пащі підпірки обертало вже в мочалки, а цямрини сплющувалися, як гармошки, під тиском незримої руки.

Попереду батька Ілько прудко виліз на штрек.

— Сіла!

Гарасько лукаво прищурив свої маленькі очі:

— Не я тобі казав? Попробував би заснути, і тебе б зложило, як складаний ножик. Один вибійник колись хотів плечима затримати…

Але Ілько вже не слухав його. Батько з розмазаним на щоках брудним потом, закинувши на чорне від сажі плече сорочку, сидів на купі вугілля і тупо дивився в одну точку. Він, напевне, думав про техніка Сивокоза і про те, що може позбутися роботи, а може, втрутиться ще й варта. Тоді їх викинуть із землянки. Ількові стає шкода батька, і він глибоко зітхає. Повз них починають тягтися зморені, закурені вибійники з інших лав. Ілько заплющує запалі очі і бачить, як на-гора заходить уже сонце, а в полі здіймається легенький туман. Він втягує в себе вогке сморідне повітря, схиляє голову на лопату і солодко засинає.

По третьому пункту

Гордій Байда про сутичку з техніком Сивокозом перед жінкою не обмовився жодним словом. Але настрою свого не міг заховати.

— Чи не трапилося чогось, Ільку? — насторожено запитала вона. — Чого це батько такий похмурий?

— Сивокіз в'їдається! — І він, зовсім сонний, розповів матері, як до батька присікався Сивокіз.

— Мабуть, за Клима.

Харита інтуїтивно відчула, що знову наближається лихо, і до самого ранку з хатинки чулись її зітхання. Всю ніч рипіло ліжко і під Гордієм Байдою. Спав тільки міцним сном у своєму кутку зморений Ілько; навіть уранці його довго не могла добудитися мати. За сніданком Гордій Байда, що весь час мовчав, криво посміхнувся:

— Чого це ви напутрились, як кури в дощ? Здається ж, на погоді стало.

Харита мовчки зітхнула й крайком хустки скинула сльозу. Гордій Байда, певно, шукав собі розради, зиркнув, наморщився:

— Чи ви ховаєте кого, чи що?

Але його наївна спроба розвіяти пригнічений настрій жартами завдала ще більшої туги. Харита підвелася з-за столу й понесла свої сльози до хатинки. Суха її спина здригалася під благенькою, з жовтим горошком, кофтою. Ілько ніяково шморгав носом і, щоб приховати зітхання, яке розпирало йому груди, штучно кахикав.

— Хіба ви, тату, думаєте, що Сивокіз піде на скандал?

— Який скандал? Що він мені за правду зробить? Нехай хоч десять техніків нахваляється!

— А на нього теж можна якусь управу знайти?

— А то ж як? Старий шахтар. Жартуєш, чи що?

В його голосі було багато образи і мало певності, що при біді йому тепер хтось може зарадити.

— Нас же не викинуть із хати, хоч би я й один працював.

— А спілка навіщо? — згадав Байда і навіть повеселішав. — У правлінні спілки тепер поважні люди. На чорноробa, може, не став би зважати Сивокіз, а на таких, як сам, зважить. Я й туди піду. Старий шахтар. Таких тепер на пальцях перелічити. Я їм гори вугілля навернув, а Сивокіз що? Молоточками тільки світить. Якби на другого, так йому б на місці бубну вибив, і все. Поважай старого шахтаря. Про це йому й спілка скаже, а може, ще й нахлобучку дасть. І дасть, обов'язково дасть, тільки довідається, як ті барбоси з людьми поводяться.

Підбадьоривши себе надією на профспілку, Гордій Байда уже розважно витер рота, розгладив довгі вуси і, навіть не дочекавшися гудка, пішов знайомою стежкою до шахти. Позаду нього тяглася довга тінь з обушком біля голови. Ілько, ступаючи слідом, кожен раз намагався надсікти лопатою тінь від обушка і цим розважався, аж доки вони прийшли до шахти.

Біля воріт сьогодні стояв німецький солдат з гвинтівкою. Такий же солдат, у зеленій касці, з багнетом за плечима, походжав по естакаді, чого раніше не було. У ламповій теж стояв якийсь збуджений, нервовий гамір. Байді не терпілося скоріше довідатися про свою долю, і він

насторожено кинув свій номер. Бляха тоскно дзвякнула об поличку, біля якої між гронами лампочок снувала Маруся.

Ілько й сьогодні переживав гостре й солодке хвилювання. Щоб краще бачити, як снують між лампочок привабливі, оголені по лікті Марусині руки, він по-гусячому витяг із-за батькової спини шию. Певний, що сьогодні Маруся вже не буде глузувати з нього, Ілько нетерпляче чекав на свою чергу.

Маруся, узявши машинально у Байди бляшку, відійшла до разка лампочок, схожих на сухих жучків, приколотих до жердочок.

— Який твій номер? — І, наморщивши лоба, заморочено озирнулась. Побачивши у віконце шпакувате, тверде обличчя Климового батька, Маруся винувато посміхнулась. Збентежений Байда зрозумів її перепитування по-своєму. Значить, вона вже не знайшла його лампочки на своєму місці. Значить, він уже лампочки більше не одержить, вважай — уже безробітний, а завтра йому не видадуть із кооперативу пайки хліба, а може, викинуть і з землянки. Серце боляче стиснулось у грудях, і холодний піт укрив усе тіло.

Ількові не терпілося, і він, почервонівши враз по самі вуха, вигукнув за батька:

— Номер три — вісімдесят чотири! Читати, мабуть, арифметики розучилась?

— Та вона ж ось, хай їй чорт! — І Маруся брязнула номером, а потім у віконце просунула лампочку.

Гордій Байда цупкими пальцями обійняв лампочку за масне денце і, мабуть з радості, яка гарячим струмом пройшла по його тілу, ніжно сказав:

— Гарна з тебе буде невісточка!

Маруся зашарілася, зирнула сірими вологими очима на Ілька і чмихнула: він закохано кліпав очима.

— Ну чого баньки вилупив? Держи лампу, капловухий!

— Мій номер…

— І без номера знаю.

Задні весело зареготали. Голосніше за всіх гудів бас батька, що дивився на лампочку, як голодний на шматок хліба.

У ній горіла жовтою цяткою на ґнотику його доля.

— Старий шахтар, що ти хочеш, — підморгнув він до збентеженого Ілька, який не знав, куди сховати свої очі.

Уже на порозі Гордій Байда зіткнувся з десятником.

— А ти вже й лампу одержав? — сказав десятник з вусами фельдфебеля й одвислим волом. — Усердний! Ти поки що здай її назад: у контору викликають.

У Гордія Байди шпакувате від неголеної бороди обличчя посіріло ще більше.

— Чого ж я буду здавати лампу? Чадитиме панам, чи що?

— Та й з лампою можна. Тільки краще здай. Марусю! — гукнув десятник у віконце. — Візьми Байдину лампу й номерок, нехай у тебе побуде, — а як, може, повернеться, знову віддаси.

У Байди лампочка застрибала в руках.

— Ти що — заарештував мене, чи що? Бери, бери, а то ще вкраду. Я ж літун!

Тут десятник відчував себе сміливіше, ніж учора у вибої, і одверто зловтішався з переляканого вигляду Байди:

— Гайка ослабла? Іди, іди!

Стурбований Ілько, як тінь, посунув за батьком. Біля контори їх догнав Семен Сухий:

— Ти, хлопче, йди в нарядну, скажи про це Убогому, а ми підемо в контору — побалакаємо.

Ілько повернув назад до нарядної. Звідти чулись вже якісь збуджені голоси, а Гордій Байда з Семеном Сухим переступили поріг чорної від сажі й цигаркового диму контори. В одне з віконець виглядала голова зачучвереного конторника.

— Ви кликали мене? — торопко запитав Байда.

— Тобі чого?

— Це я, ніби кликали в контору.

— Байда?

— Атож!

— Ти що там, образив пана техніка?

— Тільки правду сказав.

— Так от за цю правду, а по-нашому — це образа при службі, ти звільняєшся з роботи. Іди до рахівника.

— То ість?

— Без усяких "то ість".

Гордій Байда від несподіванки розгубився. Він розгублено глянув і на Сухого, ніби не покладався на свій слух. Семен Сухий стояв, обпершись на кайло, і жував кінець свого пожовтілого вуса.

— Ви що? — запитав він у віконце. — Погодили це зі спілкою? У колдоговорі, пригадую, сказано…

— Спілка нам не указ, — гаркнув конторник, — а колдоговором можеш тепер піч розтопити.

— О!

— Факт!

— Подивимось. Ти почекай, Гордію, з розрахунком. Ми ще побалакаємо інакше.

— А то ж як! І до спілки піду. Щоб за правду та звільняти старого шахтаря?! Може, ще й по третьому пункту, з вовчим білетом?

— Що ти з правдою тут розносився? Їхня правда на нашу не схожа.

— Дивись, які тендітні! За образу! Може, він мене все життя ображав. Ходім, Семене, а то ще й цей образиться, — попробував

пожартувати Байда, але Сухий не підтримав його, а, навпаки, чомусь насупився.

— Чи ти не розумієш? Не в образі тут справа. Зачіпки шукали.

Байда, здивований з такої думки, навіть рукою махнув на Сухого.

— Що ти мені туману напускаєш? Може, не хочеш іти, то так і скажи.

Замість старого робітника Лук'яненка головою спілки був уже бухгалтер Пантелеймон Петрович. Робітники називали його "верблюдом". Високий, сутулий, він мав довгу шию, на якій стирчала кістлява голова з ріденьким волоссям. На хрящуватому носі боком сиділо пенсне. Він завжди почував переполох, коли у шахтарів виникали суперечки з адміністрацією.

— Ну так чого ви хочете? — запитав він, вислухавши Гордія Байду. — Ви образили техніка, так би сказати, адміністрацію.

— Хіба це образа?

— Ну, припустімо. Образили? Образили.

— А що йому в зуби дивитися, раз не вміє поводитися з робітниками? Робітник хіба ж працює на кого? На них же. Значить, треба берегти його.

— Чекайте, образили? Образили. За це слід звільняти? Ну, може, й не обов'язково, але, припустімо, — слід. Значить, вони правильно поступили? Правильно.

— Дозвольте, — вмішався вже Семен Сухий, — ви тут більше ніж треба наприпускали і тоді робите висновки. Ловко, єй-єй! Спілка мусить захищати інтереси своїх членів?

Пожмакане обличчя бухгалтера зморщилось:

— Припустімо, що мусить.

— Чому ж "припустімо", коли це так повинно бути?

— На вашу думку. А справді трохи інакше. Щоб захищати інтереси робітників, треба сваритися з адміністрацією, а коли ми будемо сваритися з адміністрацією, нас розженуть, а коли нас розженуть, ми не зможемо тоді захищати інтереси своїх членів.

Переконливіше бути не могло, і голова, переможно глянувши на наївних прохачів, плюхнувся на стілець.

— Зрозуміли?

— Так вас ще ж не розігнали, ну і захищайте! Робітника скривджено! — І Семен Сухий вилаявся.

— А вам хочеться, щоб нас розігнали? Ви чули, що я вам сказав: щоб захищати, треба сваритися з адміністрацією...

— А коли ми будемо сваритися, — в тон йому, надтріснутим голосом продовжив Семен Сухий, — тоді нас розженуть. Сволота ви, сволота! — враз вибухнув він гнівом, і біляве, забруднене сажею обличчя спалахнуло. — Розміняти вас треба, а не розігнати. Ходімо, Гордію!

— Та чекай, як ходімо? З чоловіком треба уважно поговорити.

— З оцим голомозим?

Голова спілки, ніби підколотий шилом, завертівся на стільці:

— Яке ти маєш право? Хочеш спровокувати, щоб нас розігнали? Минулося ваше…

— Ходімо, Гордію! Найшли, справді, з ким говорити. У нього ж і вуха заячі, не те що душа. Меншовицька наволоч!

Гордієві Байді не вірилося, що ґрунт так хутко утікає з-під його ніг. На спілку ж була вся надія. І він все ще намагався робити вигляд, що справу, безперечно, полагодить. Проте обурення його перейшло вже в неприємний, тоскний страх опинитися за ворітьми шахти, "стріляти" десь роботи в іншому місці.

— Та я й до завідувача піду. Старий кадровик, жартуєш, чи що?

Семен Сухий поспішав уже на роботу.

— Аж там знайдеш управу! Йди, Гордію, краще додому.

— Як додому? — Байда навіть зблід. Він ніяк не міг уявити, що більше вже йти нікуди, і знову запалився, як у ту хвилину, коли перед ним стояв технік Сивокіз. — Старого шахтаря скривдили — і щоб управи на них не було? Та я їм таке скажу, я…

Семен Сухий роздратовано махнув рукою й поспішив до шахтної будівлі. Гордій Байда повернув знову до контори.

Порепана доріжка, вичовгана чунями, почала горбитися під його ногами. Вони плуталися й спотикалися навіть на рівному. Семен Сухий, пішовши, ніби заніс з собою і його силу. За волохатими від пороху

дверима контори сидів рожевощокий завідувач шахти. Байда пригадав його звичку розмовляти з шахтарями тільки двома фразами: "Ледарі!" і "Звільню!" — і перед самими дверима зупинився. Тіло його враз обважніло, плечі зігнулись.

Його починав обступати чужий, ворожий світ. Він був на шахті вже стороннім тілом.

Почуття гіркої образи підступило до горла. Байда, щоб звільнитися від нього, як від згаги, крутив головою:

— Доки ж вони будуть знущатися?

Похила постать Сухого віддалялася до шахти. Там були й інші його товариші. Вони зрозуміють, як його образили. І, ніби вилучений з табуна кінь, Байда, замість контори, кинувся назад, до шахти, відкіля розмірено долітали удари об сталь — по чотири. Кліть видавала уже на-гора нічну зміну.

Під естакадою, між горами вугілля, сичав спітнілий паровоз, вовтузячись з двома побитими чорною віспою платформами. На естакаді гриміли вагонетки, а біля поручнів стояв у касці, з багнетом за плечима солдат. Байда впізнав у ньому Ганса. Він тривожно поглядав униз на купки шахтарів, які чомусь топтались біля східців у шахтну надбудову. По східцях, мружачись від денного світла, зсувалися шахтарі нічної зміни, схожі на обгорілі головешки. Від одної купки до другої ходив Люй Лі й сиротливо щось приповідав.

Байда пригадав учорашній випадок.

"Збираються Хабібулу ховати!"

Але увага шахтарів була чомусь прикута до рудої стіни. Вони тиснулись до білих плям на ній і, ніби наразившись на якусь образу, збентежено відходили назад.

Байда прискорив кроки. Можливо, що Семен Сухий встиг уже розповісти про його звільнення шахтарям. А такий вчинок, звичайно, мусить всіх обурити. Байда біг уже до своїх товаришів, як ображена дитина до матері. Захеканий і схвильований, він ще здалеку крикнув так, щоб почули всі:

— Хіба це не знущання?

На його голос всі скинули насторожено головами. Вони говорили пошепки, весь час озираючись на варту, що маячила на подвір'ї.

Підбурені Байдою шахтарі й собі заговорили сміливіше:

— Справді, що вони, в рабів нас хочуть обернути?

— Старий режим заводять!

І кілька чоловік знову підійшли до рудої стінки, на якій біліли об'яви.

— По дванадцять годин?

Біля об'яв стояв Семен Сухий і, закинувши назад голову, мабуть щоб краще розібрати чорні літери, водив по рядках пальцем. Байда витріщив очі й собі на білу пляму.

— Оце так розперезалися, — сказав Сухий, побачивши біля себе Байду, — читай!

— "Запроваджується дванадцятигодинний робочий день!"

— Кажи! — недовірливо проговорив Байда.

— А ось ще краще.

Поруч висів другий наказ німецько-українського командування. На ньому жирним шрифтом вирізнялися рядки:

"За псування і поламку машин і іншого шахтного майна винні будуть заарештовуватись і відсилатися до Катеринослава".

Але останній рядок був ще загрозливіший: "За невихід на роботу — розстріл!"

Під ногами, як рінь на березі, шелестів штиб. Обурені шахтарі переходили від одного гурту до другого, ніби шукаючи розради.

— Що ж це таке? — недомислено озиралися довкола вимазані в сажу, масні від поту шахтарі.

Байда був вражений не менше за інших. Він, забувши, що його, власне, це вже не обходить, теж шукаючи відповіді, безпорадно озирався навколо. У кутку стояв Гнат Убогий. Він щось сердито бубонів і бив по руці кепкою, над якою спалахами підносилися хмарки пороху. До нього підійшов охлялий з туги Люй Лі.

— Хабібула товалис, нада у земилю.

Від його слів ставало ще тяжче.

— Вони скоро всіх закопають у землю, — сказав Убогий. — Хабібулу поховаємо, Люй Лі. Ти не турбуйся.

— А живим що робити? — запитав Василь Моренко, трохи нахилений на прострелену ногу.

— Та дванадцять годин працювати їм не будемо! — відповіло разом декілька голосів.

— Сказяться вони!

— І за ту саму плату?

— Просто якась провокація!

Довкола них наелектризовувалась атмосфера. Сонце, виблискуючи на стальних обушках, викрешувало іскри, від яких, здавалося, зараз вибухне чорний порох. Коногони з задерикуватим виглядом штовхалися біля Задої, який відгризався від них з купою своїх однодумців. Коногони, з товстими петлями арапників на шиї, з виглядом уже повішених, грізно вертіли очима й підсилювали своє обурення крутими словами:

— Вам-то нічого, що за два місяці і досі не заплатили, а ми скоро виздихаємо!

— Уже й виздихаємо, — крутив докірливо головою Задоя. — Конєшно, розцінки малуваті: війна. Страна бедная стала.

— Нехай у тебе позичить. А ми дурно працювати на буржуїв не будемо!

— Попросять. — І Задоя кивнув догори. Над головами на естакаді маячив солдат у касці й з багнетом за плечима.

— І ми колись їх попросимо. Думаєш, навіки це?

Байда розповів уже про своє звільнення. Почуваючи підтримку з боку шахтарів, він тепер дав волю своєму обуренню. Його бас гудів голосніше за всіх і збуджував інших:

— Треба тільки купи держатися.

— Що вони тоді зроблять з нами?

— Якби ж усі так!

Треба було, щоб про це хтось крикнув голосно, і вони безпорадно озиралися довкола. Час уже було спускатися в шахту, проте шахтарі все ще топталися у дворі, не знаючи, на що зважитися.

— Як був ревком, тоді знали...

Хтось із задніх гукнув:

— Максим Мостовий!

Голови, як на раптовий постріл, повернулися на голос.

Кілька днів тому на шахті пройшла поголоска про втечу Мостового із тюрми, але в це не вірили. І от він з'явився. В шахтарів заіскрилися очі, наче їм прибуло сили. Де ж він? За звичкою озирнулися до воріт, але побачили тільки каски й папахи, зирнули в інший бік, де під сонцем жевріли іскрами вали вороного вугілля. Між ними ступав Максим Мостовий. На ньому була незмінна потерта шкіряна куртка і такі ж потерті чоботи, що по щиколотку грузли в штиб. Від широкого козирка на Максимове обличчя падала бузкова тінь, під очима були синці, але він посміхався. Шахтарі розступилися. Мабуть, Мостовий не знає, що тут повен двір варти й німців. Ага, помітив! Чому ж він не тікає? Шахтарі, захоплені з такої відваги і пройняті почуттям небезпеки, обступили його

тісним кільцем. Дехто простягав руку, дехто по-приятельському штовхав під бік.

— Та обережніше, чорти, мене вже й без вас наштовхали. Чого це ви носи повісили?

— Та ти що, не знаєш про новий наказ?

— Розстрілами залякують? — І Максим кивнув на естакаду, на якій стояв Ганс і завбачливо дивився в інший бік.

— Ти того не бійся, — шепнув на вухо Байда.

— А чого нам боятися окупантів? Ми дома, нехай вони бояться, бо не сьогодні-завтра, а доведеться п'яти салом намазувати. Все ото від безсилля, товариші, накази їхні. На всіх робітників тюрем не вистачить, а мертві вугілля їм не будуть довбати.

— А після дванадцятигодинної праці і живі стануть мертвими…

— Охлянуть!

— Правда, це правда!

— Тут хазяї ми, а не купка грабіжників-буржуїв.

— Ти диви, який хазяїн знайшовся, — хихикнув Задоя і штовхнув сусіду, кивнувши йому на шахтну будівлю. Той потайки вийшов із тугого кола й зачукикав по східцях на плити.

— А тепер слухайте і міркуйте. Відозву нашу читали, як тут німці опинилися? Читали! Так от, Радянська Україна піднімає визвольну вітчизняну війну. В Золотоніському повіті, у Лубенському, у

Куп'янському, у Чигиринському повітах уже вибухнули повстання селян. Так що ж, ми не підтримаємо їх? Чи ми не вміємо організовано виступати за свої права?

— Отож я і кажу, — гукнув Байда, — сьогодні мене, завтра другого. Треба організовано, як каже Максим.

— Ось зараз його організують, арештанта! — продовжував Задоя.

— А ти, кнур чортів, замовкни!

— Щоб знову шахту зупинили?

— А для вас це смерть! — кліпнув на нього Убогий.

— Салом заллє, от і буде смерть!

Це сказав непевним голосом, схожим на перше кукурікання півника, Ілько, який уже держався гурту коногонів. На чорних машкарах блимнули білі разки зубів, оголених посмішкою. Ілько весь спалахнув від такої підтримки і уваги до себе.

— Чи, може, будемо чекати, — продовжував Максим, — доки нам усім надінуть залізні браслети на руки? Он у Юр'ївці уже поступило на завод замовлення від начальника державної варти на десять пар наручних кайданів. Ще й зразок приклав!

До нього протиснувся Гнат Убогий і хутко щось почав говорити йому на вухо.

— Всім! — відказав Мостовий. — На похорон нашого товариша Хабібули вийти всім, товариші! Хай знають, що ми їх не боїмось. А про

інше, — сказав він уже до Гната, — треба спочатку домовитися з сусідніми шахтами, підготуватися!

По східцях задріботів, повертаючись назад, Задоїн посланець. За ним ішов з годинником у руці технік Сивокіз. Він зупинився на верхній приступці, визивно зиркнув на голови шахтарів і, ще раз глянувши на годинник на срібному ланцюжку, насуплено кинув, як капітан з рубки:

— Ви довго ще будете анекдоти розповідати? Не знаєте, коли починається робота? Марш до кліті!

— Гуляйте самі, пане Сивокіз!

— Нема дурнів, — гукнув Байда. — Це я, щоб вас не ображати на службі.

— По дванадцять годин сидіти під землею?

— Каторгу заводити?

— Не ходи ніхто! — знову прогудів Байдин бас.

Сивокіз гукнув нагору:

— Десятник, а поклич сюди варту!

— Чого ти загрожуєш?

— Це тобі не старий режим!

— Ми не раби!

— Тут, здається, паршива вівця появилася. — Сивокіз витяг шию і обмацав гострими очима шахтарів. — Ага, так он хто вас підбурює, дурнів. — Він виглянув на естакаду й поманив німецького солдата. Той, ніби не помітивши його знаків, знову відвернувся в другий бік.

Байда, спіймавши на собі Сивокозів погляд, голосно викрикнув:

— Гроші сперва заплатіть, раз заробили люди!

— Хто тут заробив? — почув Байда позаду себе іронічний голос. — Я буду зараз розплачуватись! — Він озирнувся. Рябий вартовий з піднятим нагаєм намагався продертись усередину. З протилежного боку прочищала собі дорогу незрозумілими словами і широким багнетом зелена каска. Але шахтарі й не думали поступатись. Вони збилися ще тісніше, і до сивої шапки вартового загрозливо схилилося кілька гострих дзьобів на обушках.

Сивокіз топтався на верхній приступці й нервово показував комусь пальцем у середину кола.

Вартовий витяг із бокової кишеньки чорний сюрчок і пронизливо засюрчав. Від натуги булькаті його очі, якими він пас шахтарів, вилізли на лоб, а рябе обличчя стало буряковим; у шахтарів, навіть під сажею, помітно зблідли обличчя.

У Гордія Байди від сюрчка теж злякано тьохнуло серце. Але він боявся зараз не за себе: всередині й досі стояв Максим Мостовий, якому тепер нікуди буде втекти. Байда витяг шию: з різних боків бігли сиві шапки й зелені каски, виставивши наперед багнети. Шахтарі похилилися, потім, волочачи ноги, посунули, ніби єдине тіло, під естакаду.

Попереду сичав паровоз. Ніби злякавшись бути зім'ятим натовпом, він засичав ще дужче, випустив цілу хмару пари, гучно зойкнув і

завертів колесами. Від шахтарів непомітно відділився Максим Мостовий і зник у сивій парі. Коли пара розійшлась, не було вже ні Мостового, ні паровоза. Роздратована варта в пошуках забігала між купами вугілля. Байда рукавом витер лоб і голосно засміявся собі в рукав: його лоскотало почуття радості, яку він не знати коли переживав. Хтось шарпонув його за руку. Все ще з очима, повними сміху, Байда озирнувся.

— Ну й герой! — Останнє слово само вилетіло з незакритого від здивування рота. За лікоть його тримав з лютим виглядом гайдамака. Посмішка погасла, як останній промінь вечірнього сонця гасне на шибках убогої хати.

— Чи вже й сміятися не можна? — почуваючи наближення якогось лиха, проговорив Байда підупалим голосом.

— Ти мені на кутні засмієшся! — визвірився на нього гайдамака і стусонув у плечі. — Марш!

— Куди марш? Та не штовхайся, а то коли б сторч не став! — І він уже обома руками стиснув держалко обушка.

Гайдамака засюрчав під самим вухом. Байда смикнув рукав, але в нього міцно вчепився гайдамака, до якого на підмогу бігло ще двоє німців.

Шахтарі, побачивши Байду в небезпеці, кинулися було до нього на підмогу. Тоді солдати скинули гвинтівки з широкими багнетами на руки і, голосно попереджаючи, закричали:

— Цюрік!

У Байди враз ослабло все тіло, і він неслухняними ногами поплівся між двома широкими багнетами і нагаєм позаду. На естакаді все ще

маячила постать у касці з багнетом за плечима. Солдат дивився вслід прудкому паровозові й широко посміхався.

Коли натовп залишився вже позаду, Байда враз озирнувся і крикнув через плече:

— А ви не будьте дурнями, чули, що казав Максим!

Гайдамака штовхнув його в плечі, від чого Байда ніби надкусив останнє слово. Десь збоку виринув з переляканим виглядом Ілько.

— Тату, — прошептав він зблідлими губами.

— Візьми обушок. — І Байда сунув йому в руки держално. — Іди назад, купи держись.

Вартовий випустив Байду за ворота, на майдан, на якому стояв будинок варти.

Тіло забитого Хабібули ще й досі лежало непохованим, а дванадцятигодинний робочий день засмутив навіть однодумців Задої.

Того ж вечора Гнат Убогий скликав комуністів в найдальшому закапелку Собачіївки. Прийшов Семен Сухий, Гриць Духота — слюсар із ремонтного цеху. Він був парубок уже в літах. Мав ще прийти Василь Моренко. Ставши кульгавим, він тепер працював у шахті за стволового. Оце були і всі комуністи, що залишилися в Калинівці. У ближчому селі — Платонівці, де також жили шахтарі, було ще двоє надійних, які ходили ще в співчуваючих, — коваль Власов, що майже ніколи не розлучався з голосною гармонією, і, навпаки, завжди тихий і дрібний з обличчя учитель Безуглий.

Зв'язок з Платонівкою тримали через Гриця Духоту, який ходив туди ніби до платонівських дівчат.

Цей невеличкий загін більшовиків устиг уже згуртувати довкола себе і на шахті, і в селі немало робітників і селян, що були раніш або байдужими, або навіть вірили есерам і меншовикам. Тепер вони складали революційне ядро підрайону. Від товариша, який виконував партійні завдання зафронтового бюро і потайки приїздив до Платонівки, вони довідувалися про загальне становище. Він же постачав і більшовицьку літературу та газети. Але останній раз він був щось з місяць тому. Максим Мостовий поїхав до Юр'ївки, щоб налагодити зв'язок з районним комітетом, який уже розгорнув у підпіллі роботу.

Звістка ця вплинула на присутніх, як підмога на обложених у фортеці. Гриць Духота мав доповісти про підготовку похорон Хабібули. Чекали тільки на Моренка, якому було доручено зв'язатися з шахтою номер чотири. Для конспірації на столі стояла пляшка каламутного самогону і миска капусти. Капуста апетитно пахла конопляною олією. То один, то другий пучкою знімали з миски бурштинові пацьорки капусти і кидали в рот. Смачно приплямкуючи, вони перекидалися словами. Їхні думки знову повернулися до становища на шахті:

— Проти кулеметів з голими руками що ти вдієш? А людей розполохають.

— А головне, каже Максим, треба, щоб і інші шахти — разом.

— Треба це діло скоріше взяти більшовикам до своїх рук, а то в спілці тепер нароблять.

— Вони вже одверто в одну дудку грають.

— Наволоч меншовицька! Що той голомозий мені сьогодні загнув. — Сухий підбив пальцем вицвілі вуси, під ними посміхнулися бліді вуста. — Для того, каже, щоб захищати робітників, треба сваритися з адміністрацією, а коли ми будемо сваритися, тоді нас розженуть…

— Ну, й пустили Байду по світу.

— А він гадав — до старої кадри не причепляться.

— Забастовку треба, але таку забастовку!

— Що тобі казав Максим, Гнате?

— Скажу, ось нехай прийде Василь.

Моренко не з'являвся. Це вже починало дратувати.

— Давайте обговоримо перше питання, — сказав Семен Сухий, витер долонею вуси й поклав руки на коліна, ніби на нього навели фотографічний апарат.

За вікном почулися кроки.

— А чекайте, здається, йде! — Гнат Убогий підійшов до вікна й відхилив жіночу хустку, розіпнуту замість фіранки на іржавих гвіздках. У ту ж хвилину він смикнув назад кінець хустки і перелякано втупився в присутніх:

— Здається…

У двері забарабанив важкий кулак, і разом донісся приглушений голос:

— Відчиніть!

— Варта!

За столом ніхто не змінив пози. Тільки Гриць Духота для чогось переставив миску з капустою. У відчинені двері увійшов, як грубо обтесана колода, начальник варти Кіт-Котенко. Із-за його спини іще витикалися сірі папахи. Кіт-Котенко втяг червоним носом повітря, і його зеленуваті, глибоко посаджені очі сласно заблищали.

— Панахидку справляєте? — І він набрав пучку капусти. Жовті волокна, упавши з-під рук, лягли на темному столі примхливим візерунком. — А хто тут хазяїн?

Гнат насуплений стояв біля вікна. Важкі його кулаки розпирали кишені засмальцьованого піджака.

— Десь вийшов.

— А ти хто такий?

Гнат мовчав.

— Я знаю його, — сказав вартовий, — це Гнат Убогий.

Начальник варти окинув поглядом темну кімнату з голими запорошеними стінами, стіл з трухлявих дошок.

— А це хто? — кивнув він до столу.

— Люди. Шахтарі наші.

— Пізнавай, Гекало!

Той же вартовий почав тикати на кожного пальцем і називати.

Прізвище Духоти начальник варти пропустив повз вуха, але довідавшись, що з білявими вусами — Семен Сухий, він витяг із кишені револьвер і махнув ним до дверей.

— І Убогий? От і добре. Марш вперед!

— Що це значить? — підвівся збентежений Семен. Гриць з витягнутим обличчям і переполошеними очима продовжував сидіти.

— Не розмовляти! Обоє заарештовані. Марш!

Гнат Убогий виразно глянув Духоті в очі, потайки показав десять пальців і пішов до сіней. За ним ступив Сухий, який все ще не розумів справжньої причини арешту. Його збивало з пантелику, що варта не зробила трусу і залишила Гриця.

На вулиці, під чорною наміткою ночі, вони наздогнали Люй Лі, якого теж вела варта. Люй Лі щось говорив до них голосом ображеної дитини.

— Розумієш тепер? Хочуть випередити нас з похороном, — проговорив Убогий, штовхнувши ліктем Сухого.

Сухий з полегшенням зітхнув. До таких арештів його привчила ще поліція, особливо під Перше травня. Коли й ці нічого нового не придумали, то теж недовго триматимуть.

Він не помилився: варта тієї ж ночі потайки поховала Хабібулу, а за два дні випустила й забраних шахтарів.

Школа

Гордія Байду разом з партією заарештованих привезли до Катеринослава вночі. Із станції їх погнали до міста по бруку, як гонять

худобу на бойню, тільки біля них був не один і не два гуртоправи, а з десяток гайдамаків у смушевих шапках з червоними шличками. У Байди було гірко на душі: "От і я став на старість арештантом!" Його хоч і звеличувало у власних очах те, що й він став революціонером, але й засмучувала перспектива до смерті ходити з тавром арештанта. Своїми ж вухами чув, як величав Мостового Задоя.

Коли загриміли залізні ворота, у Байди наче обірвалося щось всередині, і він уже ніби крізь сон бачив стерті кам'яні сходи, напівтемний коридор і, нарешті, камеру, куди його вштовхнули і слідом гримнули дверима. В ніс ударив важкий дух параші і немитих людських тіл. Скільки їх тут було! Люди лежали не тільки на койках, а й на цементній підлозі, навіть нікуди було поставити ноги. Байда стояв, як тума, тримаючи в руках вузлик із парою білизни та шматком хліба. Переживав він у шахті не раз тяжкі хвилини, але такої ще не доводилось. "І за що? Що Сивокоза вилаяв за правду? Що потурав на слова Мостового? А хіба Мостовий не правду казав? Хоч я й не їхньої партії, а що правда, то правда — насильники, катюги всі гетьмани і кайзери. І Ганс теж так каже про свого Вільгельма".

— Ще один! — почулося з койки. — Звідки, товаришу?

Байда міцніше затис у руці свій вузлик і відказав коротко:

— З Донбасу. — Що з ним балакати, як воно не знати що.

— Шахтар? — ніби зрадів в'язень.

— Шахтар!

— Зрозуміло. Це добре!

— Що ж тут доброго? Чоловіка замкнули за ґрати, а ти кажеш — добре, — відказав з темноти другий.

— Блюдолиза не замкнуть. І тих, що "моя хата скраю, я нічого не знаю", теж не замкнуть. Значить, шахтарі разом з усіма? Ідіть сюди, товаришу. Посунься, Григоре, дай місце чоловікові.

Байда, боязко озираючись, переступив через сонні тіла і спинився проти в'язня, який звівся на лікоть.

— Оце тут і влаштовуйтесь.

В'язні мовчки посунулись і звільнили краєчок голих нар, тільки один буркнув:

— І вночі немає покою.

— Виніть маму, що спізнилась вас народити, — відказав перший. На вигляд йому було років тридцять, на голові мав довге волосся. В'язні ще перекидалися словами, але вони не доходили до Байди. Його мучила думка: "За ґратами! Арештант!"

Коли у вікні, прикритому відхиленим козирком, засиніло небо, Байда побачив, що в невеликій камері набито було людей, як у нарядці перед спуском у шахту. Та й з вигляду вони нагадували сумирних робітників. Той, що сидів під стінкою, схожий був на Гната Убогого, з такими ж слідами сажі у зморшках, другий — високий, з сміливим поглядом, — мабуть, був слюсарем. Руки так і ходили, як у Максима Мостового, — наче він увесь час молотком орудує. Біля нього сидів чоловік з широкою бородою і з густим волоссям на голові, підстриженим кружечком. Зразу було видно, що селянин. Коли ті двоє носили сатинові сорочки, то на ньому була полотняна. Між нарами ходив худий хлопець, в якого ще й вуса не засіялися. Якби був трохи нижчий, то саме в товариші Ількові. А він уже за ґратами! Байда зиркнув на сусідню койку. На ній уже сидів і потягався, аж тріщали кісточки, той, що прилаштував його на койку. У нього було вугласте підборіддя, розумні карі очі і твердий рот, але руки неспрацьовані. Все це Байда спостерігав у щілинки очей, які так і не

зімкнув за цілу ніч. Він чув, що у в'язницях глузують з новаків, вигадують всякі витівки: то охрещують, то постригають на арештанта, і намагався якось відтягти неприємну хвилину. Але, підглядаючи далі, все більше дивувався: в камері не чути було ні брутальної лайки, ні зубоскальства. І звертались вони один до одного то "товариш", то величали по батькові, а селянина — дядьком Пилипом називали. Тільки на хлопця казали просто — Ваня. Цей обернувся до патлатого і спитав:

— Товаришу Троян, сьогодні новий буде чергувати по камері?

— Нехай обживеться. Товаришу Карбований, чи не ваш оце земляк уночі прибув?

— Теж шахтар?

В'язень, схожий на Гната Убогого, глянув на Байду і покрутив головою:

— В Горлівці такого не бачив.

— А мені він щось здається знайомий з обличчя. Ну, товариші, починаємо день! Вставай! Ваню, дядьку Пилипе, сьогодні треба генеральну уборку зробити.

Йому ніхто не перечив, і Байда зрозумів, що Троян тут за старшого. Він підвівся й собі:

— Може, і я чим допоможу?

— Прийде і до вас черга. Звідки?

— З Калинівки, — уже охоче відказав Байда.

— Так ви, може, й товариша Мостового знаєте?

— А чого б же не знати. Оце ж при ньому і взяли мене.

— Живий Мостовий? Чуєте, товариші, брехня, що підстрелили товариша Мостового. Ось товариш каже — бачив. Мостовий сидів у нашій камері. Коли ви його бачили?

— На тому тижні. Саме заворушка на шахті почалась. Новий закон вивісили, щоб дванадцять годин працювати, ну, шахтар, звичайно, збунтувався, а тут Максим — здрастуйте! Прямо в саму пащу гайдамакам. Визвольна війна, каже, починається! Думаєте, впіймали?

— Йому тепер попадатися — значить, просто на шибеницю. Він тут тюремщиків до сказу доводив. Як не катували — нікого не видав. Усе допитувались, скільки на шахті комуністів, хто вони, де вони.

— А де ж їм бути? Пішли в Червону гвардію.

— А Мостового не вберегли. У вас там на шахті не густо комуністів, Гливкий і Клим Байда, кажуть, з Червоною гвардією пішли. Знали такого Клима Байду? Розумний хлопець.

— Та трошки знав, — збентежено відказав Гордій. — Тільки, виходить, не зовсім.

— А вас як звати?

— Байда! — відрубав він, враз відчувши гордість за сина.

Тепер збентежився Троян. До них пробирався, витягнувши худу шию, цибатий парубійко. Троян непомітно штовхнув Байду коліном.

— Однофамілець, чи як? — І знову штовхнув коліном.

Припустився раз Гордій дурниці з сином, нічого гріха таїти — сплохував, але вдруге він не відмовиться від сина. Люди вихваляють, так нехай знають, хто його батько. Тільки чого цей Троян моргає? — Він зирнув на цибатого парубійка, його сухе обличчя з тонкими губами не сподобалось Байді, і він сказав ухильно:

— Та в нас Байдами цілий куток заселений.

— А я гадав, ви щось за Клима знаєте, — сказав цибатий. — Я тут, у Катеринославі, з ним познайомився. Він приїздив на конференцію делегатом від вас, пам'ятаєте?

Байда хотів уже сказати: "Бач, а від батька й потаївся!", але знову Троянова нога наступила на чобіт. "Може, такий, що винюхує?" І він уже сердито відказав:

— Наше діло вугілля довбати.

За тиждень Гордій Байда зовсім уже звик до свого становища. Цибатого парубка чомусь перевели до іншої камери — і в'язні тепер не таїлись. Так він довідався, що Троян — учитель із Запоріжжя і був "того ж духу, що й Мостовий", комуніст, а взяли на мітингу. Карбований збурював шахтарів на страйк. Він не був партійним, але в суперечках завжди тримав руку Трояна. Той, що мав руки слюсаря, таки й був слюсарем із луганського заводу, прозивався Косов. Теж комуніст і воював у Першому соціалістичному загоні, який організував Клим Ворошилов. Кажуть, робітник із того ж заводу. Косов попався німцям із зброєю в руках. Тепер на нього чекала, мабуть, шибениця, але він був життєрадісний, хоч після кожного допиту повертався з новими синяками. Дядька Пилипа із Чаплііїв посадили за те, що виступав на сходці селян за резолюцію, щоб не давати Центральній Раді хліба.

— А навіщо Раді хліб? — здивувався Гордій Байда, який давно відірвався від села.

У розмову втрутився Троян:

— Як — навіщо? А чим платити німцям за те, що допомагають добродіям з Центральної Ради душити революцію? Треба ж, як домовились, одного хліба дати шістдесят тисяч пудів та рогатої худоби біля трьох мільйонів пудів.

— Шутка! — сказав дядько Пилип. — Три мільйони! Сам не їж, а їм віддай. І лісу ще, читали, — триста вагонів. Тут сушиш голову, де б його хоч на крокви дістати. Або узяти хоч шкіру. Тут не знаєш, як ті чоботи справити, а їм віддай аж сто п'ятдесят тисяч шкур.

— Та ще додайте — різної руди та заліза мільйони пудів.

— А ти, дядьку, кілочками пліши. Ну я й виступив перед народом: "Не давайте хліба панам з Центральної Ради!"

Серед в'язнів був і партизан із Сновського революційного загону, що його організував із залізничників Микола Щорс. Кремезного вагаря звали Михайло Дрозд. Він все ще носив солдатську сіру шинелю, в якій просидів два роки в окопах. Саме оповідання Дрозда найбільше полюбляв слухати Гордій Байда.

— А так не приймають? — допитувався він.

— Паршива вівця всю отару перепортить. Ні, у нас строго на цей щот: хочеш бути партизаном — склади клятву: перше — безумовно коритися виборному начальникові. Друге — не ремствуючи виконувати наряди і службу: не крути носом, хоч і не подобається. Третє — не ставити жодних вимог, бо все, що можна зробити, і без тебе зроблять. Четверте — не вживати нічого спиртного. Боже сохрани! Нап'ється, а

через нього весь загін може в біду потрапити. А за грабунки і насильство — розстріл. Зразу. Тут тобі суд, тут тобі й розправа. Ми — народні месники, а не наймані головорізи.

— Добре командує ваш Щорс. Він що, офіцер?

— Кажуть: "Куриця не птиця, прапорщик не офіцер".

— А що ж, на них війна трималась, на прапорщиках.

— Саме головне — діло знає: ви б подивились, яка дисципліна. Одним словом — більшовик! До самого Леніна їздив.

Про Леніна в камері згадували часто, і у Байди склалася про нього думка як про людину, від одного погляду якої царі і їх міністри розбігаються, як руді миші.

— Строгий?

— Товариш Ленін? Командир каже, тільки з батьком рідним можна так побалакати (у Байди ніби шпичками закололо щоки). Цікавився, який настрій серед робітників, як живуть селяни.

— Значить, наш, — сказав Байда, — коли не забуває про робітника.

— І про мужика думає, — вставив дядько Пилип. — Чому? Бо мужик завжди правді вірний, він не жмикрут.

Троян, мабуть, теж прислухався до розмови, хоч і сидів осторонь, бо обернувся й сказав:

— Правильно, дядьку Пилипе! Панам та їх підголоскам, — і він кивнув у куток, де сидів лисенький чоловічок, на прізвище Попсуй, — їм би дуже хотілося, щоб одні до ліса, а другі до біса.

— Зі сліпим дороги не знайдеш, — відказав Попсуй. — Це не нами вигадано.

Попсуй був у пенсне, з гостренькою борідкою, з кругленьким черевцем. Йому носили щодня передачки, які він, відвертаючись у куток, намагався сам з'їсти все до крихти. Коли всі інші потрапили до в'язниці за опір німецьким окупантам і Центральній Раді, то Попсуй опинився за ґратами за якусь махінацію в суді, де він виступав як адвокат. Але Попсуй вважав, що й він "жертва" революції. Він говорив так красномовно, що залюбки його слухали, але коли заходила мова про Жовтневу революцію, Троян завжди заганяв його на слизьке.

Байда спочатку навіть не розумів, чого вони сперечаються — обидва проти царя, обидва за революцію, а сперечаються. Одне тільки їх різнило: в словах Трояна завжди чулась зненависть до панів, до експлуататорів, а Попсуй усе серединка на половинку. А коли ще й дядько Пилип після одної такої суперечки сказав, кивнувши на Попсуя: "Сказано, пан: їсть мужицький хліб, а мужика ні в що не ставить!" — Байді стало зрозуміло, що не одним вони миром мазані.

З того часу Байда перестав слухати розказні Попсуя і завжди тримав руку Трояна. Якось Троян одержав з волі записку в цигарках і враз визвірився на Попсуя:

— От до чого довела ваша заяча політика: гетьман уже відновлює власність на землю, фабрики й заводи знову повертає хазяям.

— Я його не обирав, гетьмана!

— Так потакав.

— Тепер вони так прикрутять, що й на печі ніхто не всидить, — сказав дядько Пилип.

— Попсуї всидять, — кивнув Косов. — Меншовики й до гетьмана присусідяться.

— Я комісарів не потребую! — враз заверещав Попсуй. — Може, гадаєте, що це Луганський загін?

Косов зблід. Саме про його комісарювання в загоні й допитувався слідчий. Знало про це лише кілька чоловік у камері. Він стиснув кулаки й кинувся до Попсуя, але між ними став Троян:

— Чекай, Косов. Винюхав, значить?

— Не ваша справа! Я не бажаю з вами балакати, я, я… — і він затарабанив у двері.

Але в очко визвірився вартовий і загрозливо гаркнув:

— Відійди, шпана!

— Як він зразу його впізнав! — зареготав Карбований.

Того ж вечора Попсуя викликали на допит. За півгодини він повернувся, і, намагаючись нікому не дивитися в очі, зібрав свої речі, і, навіть ні з ким не попрощавшись, пішов. Серед ночі викликали слюсаря Косова. Назад він уже не повернувся. В камері не спали до самого ранку. Троян ходив зосереджений, з міцно стиснутими губами, а коли побачив, що всі перейнялись якимось страхом, з докором сказав:

— Без жертв, товариші, не обійдемось. На те боротьба. Тепер самі побачили, як попсуї продають революцію. Ідіть-но сюди, будемо газету читати, а потім скажу, як вона потрапила до нас.

Розгорнувши газету, Троян вдоволено вигукнув:

— Ну от, я ж казав, що народ не буде ходити в німецькому ярмі. Забастували залізничники! Це ж яка допомога селянам! Німці тепер не зможуть вивозити хліб, перекидати війська для придушення повстань. От вам, товариші, плоди нашої агітації. А тепер ще треба, щоб шахти стали. Чуєте, товариші шахтарі? Та проти такої сили не те що триста тисяч окупантів, а й удвоє більше нічого не вдіють! Навіть коли й зламають страйк залізничників, усе одно паровози без вугілля не поїдуть. А не поїдуть паровози — не вивезуть хліба, лісу, руди. От як одне за друге чіпляється.

А через кілька днів по тому в камері з'явилися і залізничники. Один був машиніст, другий — слюсар із депо, а третій — мастильник. Їх зустріли як героїв.

— Держитесь, товариші?

— Забастовка росте?

— Всі вже залізниці України стали! — сказав машиніст.

— Ура! ура! — закричали в'язні.

— Качати залізничників!

Дехто взявся за машиніста, але він болісно крякнув і сказав:

— Мене вже і без вас покачали гайдамаки, аж дихнути не можу.

— Дома взяли, чи як?

— Облаву на Чечелівці зробили. Більше тисячі робітників затримали. А в німецького офіцера і список уже був. Декого провели під конвоєм до паровозів, а нас оце сюди.

— Ми тут довго не засидимось, — вставив мастильник, — нашого брата в концентраційні табори відсилають, аж у Білу на Підляшші.

— Що ще нового на волі? — спитав Байда.

— Де та воля, товаришу? Вся Україна тепер стала тюрмою. А ви чи не шахтар, бува?

— Вгадав!

— Ну то вам цікаво почути: по всьому Донбасу й Криворіжжю забастовки почались.

— Неначе підслухали тебе, товаришу Троян! — з захопленням вигукнув Карбований.

— Бо один центр керує, — відказав Троян. — Товариш Ленін думає не тільки за Росію, а за всіх трудящих.

— Це правильно, товаришу, якби не допомогли петроградські робітники, може б, німецькі окупанти вже й зламали залізничників.

— Про яку допомогу кажете?

— Шкода, не захопив відозви.

— А я приховав, — сказав слюсар депо і витяг із кепки клаптик паперу.

— Та ти своїми словами!

— А навіщо мені вигадувати? Нате читайте.

— Це від Петроградського комітету РКП(б), — сказав Троян, взявши відозву до своїх рук. — Про страйк залізничників. — Він пробіг очима перші рядки, потім підвищив голос: "...Хто може, хто повинен прийти їм на допомогу? Ми, їхні брати по боротьбі — російські пролетарі і в першу чергу передовий загін робітників Росії — революційний пролетаріат Петрограда... Нехай кожен пітерський робітник, робітниця, матрос, червоноармієць принесе свою лепту на велику справу визволення українських братів, що страждають у капіталістичному рабстві!"

— Ну, товариші, — сказав Троян, піднявши голову, — чули? "Брати по боротьбі — російські пролетарі!" З такими братами нас ніяка сила ніколи не зламає!

Чекали на сигнал

Назад до Калинівки Гордій Байда повернувся, коли вже надворі стояли холодні, прозорі дні й темні осінні ночі. За цей час його дружина Харита ще більше висохла і почорніла. Вперше за останні роки тепле, ніжне почуття прокинулося в його серці:

— Покріпись, старенька, чув, недовго вже їм верховодити. Погано ти, Ільку, матір годував!

— А їх скільки не годуй — однаково.

Ілько вилюднів, поширшав у плечах, ще більше став з обличчя подібний до Клима, але від батькових очей не заховалась і різниця. Уже

третій місяць він працював за коногона і тепер на кожному кроці словами й рухами, не завжди чемними, намагався копіювати найбільших шибайголів із коногонів.

— А в нас пішла чутка, що вас уже копнули.

Ілько сказав це цілком байдуже і так же байдуже чвиркнув крізь зуби, як це робив Гарасько. Вражений Байда похитав головою. Харита, відчувши докірливий чоловіків погляд, глибоко зітхнула:

— Як з цепу хлопець зірвався.

— Щось ти, дивлюсь я, від рук відбився, Ільку. Хто це тебе просвіщає?

Ілько пхекнув і взявся за шапку:

— Став би я просвіщатися. Всякою мурою займатися. У нас своя програма.

— У кого це — в нас?

Ілько хотів сказати: "В анархістів!", але Гарасько наказав йому мовчати, що є така "партія" на шахті, і він тільки буркнув "у нас" і замовк.

— Може, в тебе з Гараським? Ти й досі водишся з цим гицлем? У Гараська звісно яка програма — байдики бити. Ото його програма.

Гордій Байда за п'ять місяців сидіння у в'язниці мав час і нагоду наслухатися про партії та програми і згадав, як Клим теж про партії говорив:

— Чуєш, Харито, про Клима і в тюрмі не раз мені казали — на великого чоловіка росте. Розумний хлопець. — І з гордістю подумав, що й сам би тепер міг де в чім повчити Клима з політики.

Раніше Байда не звертав жодної уваги на дітей, хіба, розчулений горілкою, на пісенний лад пускав сльозу: "Сини мої, соколи". Тверезим він міркував інакше: "Якось повиростають, адже ми виросли". Але зараз Ількове шибайголовство вразило його неприємно, навіть боляче. Відчуваючи свою провину перед Климом, що вийшов у люди і без його, батькової, допомоги, навіть більше, переборовши батькову впертість, що тепер шпичками штрикала його совість, Гордій Байда, не певний, що зможе ще й сам прислужитися революції, не одну ніч, сидячи у в'язниці, думав над тим, щоб хоч менший син Ілько міг колись сказати, що батько напугав його на розум. "Вийшла з Климом у мене помилка, а вже Ількові шлях ясний. Подякують люди Климові, подякують Ількові, не забудуть і батька їхнього". Розбещений за його відсутність, Ілько тривогою наповнив батькове серце. В сірих очах під навислими стріхами кошлатих брів проступила скорбота.

— А в тюрмі були такі завбільшки, як і ти. Теж революцію робили. Ваня такий був. Що ж він утнув з гайдамаками? Розвішали вони універсал їхній, як маніфест ніби, що тепер, мовляв, наша Україна самостійна. Ваня і подописував на цих афішах: "Від Києва до Берліна самостійна Україна!" І тобі пора за розум братися.

— А в нас своя партія, — задерикувато сказав Ілько.

— Он як, ціла партія? І багато ж вас у партії?

— Хоч і небагато, зате варта і та боїться нас.

— Кого це — "нас"?

— Гараська, Митька Куцого і… мене. Нехай тільки тронуть.

— Що, Митько Куций уже повернувся?

— Давно. Усі пальці в перснях, а годинник який! І дні, і місяці показує.

— А варта не чіпає?

— Нехай тільки спробує зачепити, так наша партія їй покаже. У Митька шпалер хіба ж такий!

— Попався б він Климові. Барахольник. А що тут про Клима говорять?

Ілько зневажливо махнув рукою:

— Комісаром, кажуть, у армії наставили. Хто тільки що візьме — зразу розстрілює. Псих!

— Зате ти, дурню, розумний. Щоб ти мені про цих лоботрясів більше не згадував. А то я всю твою партію як спіймаю за вуха, так не те що шпалери, а й штани погубите.

Ілько розтяг зневажливо губи й пішов з хати.

— Що з цього хлопця вийде? — похитала Харита головою. — Самогон уже почав дудлити.

— Хуліган вийде, як не схаменеться, архимник, от що!

— У інших діти — серце радіє. Кажу: "Чого ти їх цураєшся? Хоч би й Василь Моренко — гарний хлопець. Чого ти злигався з цими антихристами?" — "Ті, — каже, — більше до комунії хилять, а я другої

партії". Що це за партія така? Один ракло, а другий босявка. Ото тільки й знають бешкетувати та собак дражнити.

— Яка там партія! — роздратовано відказав Байда. — Босота, а не партія. Партія комуністическа — ото партія.

Того ж вечора до маленької Байдиної землянки завітали Семен Сухий і Гирич. Їхня настороженість і стурбовані погляди на хатину, в якій сиділа принишкла Харита, здивували Байду.

— Що це ви як на жаринах сидите?

— Тепер і товаришеві своєму не віриш, — пояснив Гирич. — Ілька вашого вдома немає?

Байду це запитання гостро штрикнуло в саме серце. Він аж пересмикнувся увесь:

— Десь вештається. Та воно ще дурне, вигадали тут якусь партію з Гараським.

— Через таких дурних у нас уже немало запроторили в Берестя.

— А то й у Сілезькі рудні, — додав Семен Сухий. Він був усе такий же спокійний, врівноважений і потайний, але Байда тепер не мав сумніву, що Семен — партійний, більшовик. Почуття образи, що той ховався навіть від нього, десь ворухнулось усередині, але він тут же подумав: "Правильно робив — такий час".

— А Гнат Убогий ще в живих лічиться?

— Працює собі. Поки ще не чіпають.

— Тільки з ока не спускають.

Він і про цього подумав так само, як і про Сухого, і вголос сказав:

— Молодчина!

— Що ж там чувати по інших краях? — запитав Гирич.

— Та дещо й ми чували. Тільки до тюрми не всяка й чутка доходить. Кажуть, селяни у Звенигородці дуже заворушились.

— Це й ми чули, — вставив Семен Сухий, який досі ніби придивлявся до Байди. — Більше п'ятнадцяти тисяч повстанців обложили Лисянку, це на Київщині, кажуть. Навіть Звенигородку захопили. Місто! А все з чого почалось? Більшовики очі розкрили, що за гетьмана чортового батька землю одержать. А гетьман сидітиме, доки тут сидітимуть німецькі окупанти. Повстання потім перекинулось на Таращу. Зібралась уже хіба ж така сила! Навіть п'ять гармат своїх мали. А в Сквирі почули, та й собі, а в Каневі й собі. Такого, кажуть, дали німцям прочухана, що довелося цілу армію стягти. І то билися аж два місяці.

— Якби і в нас так, — сказав Гирич.

— А чого ж, ми теж непогано почали було. Чув, Гордію, яку ми тут забастовку провели?

— Чув, чув, та щось ненадовго вас вистачило.

— Сам знаєш, хто залишився на шахтах. Але тепер маємо науку. Ота варта до того вже знущається, що й німців перевершила.

— Загибель, мабуть, свою чує, — сказав Байда. — При кордоні, кажуть, червоні вже частенько заскакують. Там Щорс так цілий полк ніби організував з партизанів.

— А коли ж ті партизани сюди дійдуть? — допитувався Гирич з надією в голосі. — Чують же, що стогне робочий люд.

Байда поворушив посмішкою свої обвислі вуси.

— Постогне, постогне та й за розум візьметься.

Тепер посміхнувся вдоволено Сухий:

— Правильно, Гордію.

— А то ж як? — задоволений з похвали, відказав Байда. — Як кажуть: "На Бога надійся, а свій розум май!" Самим треба подумати про себе, а в Росії, мабуть, і без нас вистачить фронтів. — І він дістав потертий клаптик газети "Донецкий пролетарий". — Ви думаєте, Червоній армії робити нічого? На півночі, це десь там аж біля Архангельська, де Соловецький монастир, висадились англійці, американці, французи й бельгійці.

— Так це ж наші союзники.

— Цареві та панам були союзники, — пояснив Семен Сухий.

— От-от, а на робочих пригнали в Біле море цілий караван з гарматами. А для чого? Щоб повернути панів на своє місце! У Сибіру полонених чехословаків теж обдурили меншовики та есери: пристали до Колчака, який себе за правителя видає. А їм допомагає японець і якісь австралійці, що до їхньої землі, кажуть, з місяць треба морем-океаном плисти. І вп'ять же, американці і французи й тут допомагають. Тепер, візьмемо, на Кавказі — наступають англійці з турками. Нафта їм

кортить. У Білорусії, як і в нас на Україні, німець пшеничку й вугілля цупить. Знову ж таки з Чорного моря висіли греки і ті ж таки французи з англійцями.

Він аж упрів від напруження, намагаючись пригадати написане в газетці, до якої зиркав тільки одним оком. Для переконливості Байда з кожним новим фронтом ляпав по клаптику паперу широкою долонею, ніби складаючи під неї ворогів.

— Це ж тільки… — він хотів сказати — "інтервенти", але слово не давалось. Байда плюнув і твердо вимовив: — Напасники, а ще й своя контра. От під Царицином білі генерали насіли на Донецьку нашу армію. Мошки, мабуть, менше на болоті, ніж ворогів, що посунули на совєцьку власть. А ти кажеш: чого не допомагають? Самим треба братися до діла! — скінчив він повчальним тоном і не без гордості глянув на своїх гостей.

— Та хіба ж ми самі осилимо? — уже пригніченим голосом, злякавшись такої навали, викрикнув Гирич. — У них офіцери, генерали.

— Будуть і в нас генерали, тільки свої, з робочих, — вставив Семен Сухий. — Хто командує Донецькою армією, знаєш?

— А хто?

— Такий же, як і ти, робітник із луганського заводу — Клим, товариш Ворошилов. Ну, що там ще чувати?

— А ти хіба не знаєш? — і собі запитав Байда, даючи зрозуміти, що тепер перед ним можна не критися.

— Може, в тебе свіжіші новини?

— Скоро ніби почнеться, — відповів Байда, притишивши голос. — Усі чекають тільки на сигнал. Чи в нас тут думають про це?

Семен Сухий, видно було по всьому, радів про себе. Перед ним сидів зовсім інший Байда.

— Та й ми не сидимо склавши руки. Але чим більше буде людей про це турбуватися, тим краще. Бачу, що й тобі воно болить, а думаєш тепер ти правильно, Гордію. Іди й агітуй людей, розповідай, що чув, що бачив, за що кидають кращих людей до в'язниць.

Байда, не підготовлений до такої пропозиції, розгублено відказав:

— Хіба розумніших не знайдеться? То ж треба партійному бути.

— І про це пора вже тобі подумати. Самим за себе треба дбати, а не чекати, щоб нас вели за ручку.

— Я хотів би спочатку на роботу стати.

Гості одвели очі.

— Треба буде спробувати. Гриць Духота на восьмому номері влаштувався.

Гордій Байда пересмикнув губами. Це питання поки що вирішив за них Сивокіз. Він ніби навмисне зустрівся першим у селищі:

— З курорту? Мабуть, добре відпочив? — Сивокіз глузливо оглядав його охлялу постать.

— Та ще обушок з рук не випаде. — Байда сказав це не без задньої думки. Він був певен, що Сивокіз догадається, до чого тут обушок.

Технік стяг губи набік, насупився:

— Обушком не обушком, а язиком, напевне, будеш працювати. Ти ще не здумай швендяти мені по шахті.

— Прокажений я, чи що?

— Прокажених, може, треба тільки за місто вивозити, а таких, як ви, й стріляти мало. Каламутите, ідоли, Росію.

— Оце ніби ми й про роботу побалакали?

— Оце й побалакали. А хочеш роботу, можна дати. — Він прищурився і з витримкою втупився йому просто в очі. — Може, ти порозумнішав за цей час? Тебе вони не будуть боятися. Робота неважка: коли-не-коли мені б сказав, хто там базікає. Про це можеш ще подумати, і тоді виходь на роботу.

— Як Юда, значить, Суса Христа? — збурена кров ударила Байді в лице. Образа на техніка знову стиснула його кулаки. Але Сивокіз, мабуть, теж згадав колишню образу і тепер, почуваючи свою зверхність, уже одверто знущався з Байди:

— Більшовики ж кажуть, що не було Христа. Все це, мовляв, вигадка. А раз вигадка, значить, і гріх — вигадка. Я ж тебе не силую! — Він знизав плечима. — Не ти перший. Брикались і інші, доки дурощі сиділи в голові.

Про це Байда не хотів говорити товаришам. Він ще попробує, як Гриць Духота, "постріляти" роботи на інших шахтах. Не скрізь же засіли сивокози. Від його пропозиції Байді неприємно шкрябало на серці, ніби він уже вчинив цю мерзоту над своїми товаришами. Прощаючись, Семен Сухий пошепки сказав:

— Максим Мостовий учора був. Треба тобі буде з ним побачитись.

— А в кого він стоїть?

— Він десь поїхав. Повернеться — скажу.

Ще не розвіявся дим від цигарок, як двері знов прочинились і в хату вскочила Маруся. Струнка, вродлива, мов купана в любистку, вона внесла з собою запах осіннього бадьорого вітру. Від нього у Марусі горіли матові щоки, на які дражливо спадали чорненькі кучерики, а круглі сірі очі вигравали переблисками. Побачивши Гордія Байду, вона здивовано звела тоненькі брови.

— А я й не чула, здрастуйте, дядьку Гордію! Здрастуйте, Петрівно!

— Здоров, здоров, дочко. Чи по сусідству живеш?

Маруся зніяковіла, повела плечем і ніби вперше помітила, що на кофті є поли, а на них ріжечки.

— Ніде солі не дістану, хоч би пучку.

Харита витерла пальцями кутики губ і обласкала її добрими очима.

— Здоров, доню. Вона, спасибі їй, частенько мене навідувала. Посидимо, посумуємо, поплачемо разом — воно й веселіше стане.

Маруся гнула-розгинала між пальцями ріжечок поли.

— Може, про наших що-небудь чули?

— Про наших? — Байда кивнув головою, й посмішка скотилась по вусах. — Не там же я, дочко, був, де ти думаєш.

Вона ще більше зашарілась і вже не підіймала очей, прикритих довгими віями.

— Ви знову вибшником підете в шахту?

— Мабуть! — Байда наморщив чоло. — Мабуть!

— А ви бачили такі книжки, що комісари читають?

— Комісари? А тобі навіщо такі книжки?

Почуваючи, як спалахнули не тільки щоки, а й вуха, дівчина прудко кинулася до дверей:

— Прощавайте!

— Ти ж солі питала!

Але Маруся, затуливши долонями лице, вже вискочила на вулицю.

— Все про Клима перепитує, — хитнула їй услід Харита.

— Гарна дівчина, алюрна. Працює?

— Та працює. Почула від Митька Куцого, що Клима на комісара наставлено, зажурилася. Бачу, дівчина щось носить на серці. Чи не Ілько, думаю, дражнить, бачу ж — в'язне до дівчини. Питаю: "Що тобі, дочко?" — "Куди мені, — каже, — темній, думати про комісарів". — "А ти почитай, — кажу їй, — книжку. Клим, бувало, і не їсть і не п'є, та все у ту книжку носом". Так то тільки й чути було на кутку Марусин голос. А зараз як ногу вломила. Може, й справді на вченіє пішла. Удень-то знаю, що на шахті працює.

Гордій Байда бачив, що його дружина, знесилена постійною роботою біля ночов з брудною білизною шахтарів, солодко мріє про невістку, за якою у неї, може б, спочили натруджені руки, але її мрії зараз не доходили до нього. Голову сушила думка про злидні, які ще голоднішими очима світили тепер з вогких кутків землянки.

Всю ніч Гордій Байда рипів ліжком, чув, як прийшов Ілько і, не роздягаючись, упав на постіль; у хаті запахло перегорілим самогоном.

— Ільку, Ільку!

На його голос ніхто не обізвався, тільки в хатинці зарипіло ліжко під Харитою, і вона зітхнула. Повз віконце хтось пройшов, обережно ступаючи, і причаївся. Байда згадав слова Семена Сухого: "Шпигунство розвелось у нас". Він затаїв дух. На шахті невтомно чохкав паровик і знову нагадував йому про потребу "стріляти" роботу. Потім відчинилось віконце, і в нього вліз непомірно більший за віконце хитрий і улесливий Задоя.

Зіскочивши зі столу на короткі ноги, він присів на ліжко і, хитро підморгуючи, почав говорити:

— Даремно ти, Гордію, не погодився ото на предложеніє Сивокоза. От я, напримір, побалакаю з ним, хто про що думає, дивись — і упряжечка набігла. Дурень думкою багатіє, на всякі революції надіється, а мене ще батько колись учив: "Хочеш бути зверху, клади другого під спід". А то ще дід казав: "Покірне телятко дві матки ссе". Старі люди мудрі були. У нас на селі урядник ручку мені подавав, а чому? Бо користь від мене мав: усіх забастовщиків з ним вивели. А стукнула війна, і він мене не забув: "Іди, — каже, — Задоя, на шахти, там усі воєннозобов'язані, а то інакше на війну заберуть. А хочеш, до поліції поступай". Поліція, звичайно, діло чисте. Тільки в революцію легко могли й ухекати. А кому була потрібна ця революція? Мені? Я на шахту в хромових чоботях прийшов, дома без чарки за стіл не сідав. І цареві був

угодний, бо допомагав душити отих, що кричали: "Геть старий режим!" Хіба нам погано жилося за старого режиму? Тобі, приміром, Гордію, хіба погано раніше жилося, що ти невдовольствіє показуєш?

— Як мені жилося раніше, за старого режиму? Так слухай же, Задоя ти паршива.

І він почав розповідати:

— Служив колись я на шахті Биковенка, може, чув, біля Гришиного. Шахтар на цій шахті був усе більше безпаспортний. Звідкіля такі виходили? Не знаю. Сам-то я із села прийшов: продав отакому ж жмикрутові, як ти, наділ на подушне і пішов світ заочі. На шахті Биковенка працював я у рядчика Деригуза, Оксентія Петровича. Такий же, як ти, коротконогий, а очі ніби осокою прорізані. Хитрий був чоловік. Працював тоді шахтар по дванадцять годин без просвітку. В день получки Деригуз надівав плисову жилетку, срібний ланцюжок через увесь живіт, мастив оливою голову, ставив на стіл журавля з горілкою, діставав рахівницю, табель і, весь сяючи, як мідний п'ятак, починав викликати. Підходить моя черга.

"Найняв я тебе, — каже, — Гордію, більше з жалості: сила в тобі велика, а даром пропадає, — підморгує й підносить повну склянку горілки. — Ану, — каже, — хильни". — Випиваю горілку, ущипнув трохи хліба, щоб заїсти.

"Ну, а тепер, — каже, — давай порахуємось". — А в мене від горілки душа вже танцює.

"Штани ти брав?" — Штани я справді брав.

"Чуні брав?" — І чуні брав.

Оксентій Петрович скинув одну кісточку, скинув другу.

"А семигривеника я тобі позичав?" — Я добре пам'ятаю, що тільки гривеника.

"Здається, — кажу, — не семигривеника".

"Те, що здається, ще не факт", — каже. І ще кісточку на рахівниці — кидь.

"А шість раз по двадцять, — і клацає під горлом пальцем. — Було таке?"

"Може, й було".

"Було, було", — каже. І ще кісточку — кидь. Бачу, і кісточок уже мало зостається! "Ех, — думаю, — за віщо ж я руки, ноги надсаджував?" А Оксентій Петрович ще привітніше:

"Гарні ви хлопці. З такими іще по склянці не гріх. Вип'єш, чи що?"

І наливає знову повну. А в мене вже душа розходилась.

"Давай!" — І одним духом до дна. І такий мені ублажливий вже здається Деригуз, наче ніколи й не був стервом.

"От усі ви такі, — каже, — а завтра будете катом називати. Тобі й гроші потрібні?"

"Потрібні гроші. Жінка, — кажу, — гола, сам голий".

"Так бери в мене черевики. Отож залишилось півтора карбованця, а решту відробиш".

"Відроблю, — кажу, — Оксентію Петровичу!" — Хоч черевики півтора карбованця й не варті, а тут ще душа горілки просить. Деригуз на це тільки й чекає. Скінчить видачу получки і останні краплини вицідить із журавля. Це б тільки починати получку, а горілки вже нема.

"Бери, чортяко, останні, тільки діставай!"

"Та де вже наше не пропадало, — каже. — Не можу, — каже, — я бачити, як людина мучиться. Така вже в мене характерність м'яка".

"Пошукати тільки такої", — думаємо про себе.

А він уже дістає іще четвертину.

"Підходьте по черзі".

Шахтарі юрбою пхаються до столу. Деригуз знову наливає кожному по склянці й приказує:

"А за годину ще по півстільки дам, тільки лягайте до біса спати та й на роботу. Це ж, не забудьте, по тридцять копійок".

Шахтар, бувало, вип'є, чвиркне крізь зуби — ото і вся закуска, лягає на піл і вслухається, як цокає велика "цибуля" перед Деригузом на столі. Ще й черга, бувало, не скінчилась, а вже хто-небудь підводить свою патлату голову й гукає:

"А я вже нарахував годину!"

Та Деригуза не обдуриш: він сидить, як копиця на полі, і цідить крізь зуби:

"Ти навчися попереду хоч до десяти лічити".

Капають хвилини, як коломазь із мазниці. Щоб скоротити час, починаємо співати:

Спустился рано утром в шахту

К своей лошадке вороной,

Сцепил я партию крючками

И мчался прямо под забой.

Вот мчится партия с востока

По узкой длинной коренной,

И молодому коногону

Кричит братишка тормозной…

"Уже, мабуть, і друга година минула", — перебиває хто-небудь.

А Деригуз мов не чує, сидить, ручки на пузі зложивши, та під пісню хилитається. Потім одкриє одне око, зизом гляне на свою "цибулю" і знову хитається. А ми страждаємо і знову співаємо. Деригуз підспівує тоненько, як козеня, і сльозу пускає. Плаче, стерво, і нас на сльозу збиває. По вікнах дощ ляпотить, у казармі болото, а на душі ще більше.

"Доки ж ти мучитимеш православних? — Був у нас один такий розстрига-піп, Северином звали. — Доки, питає, — дражнитимеш?"

"А чого ж ви, — каже, — не підходите?"

Шахтар знає, що Деригуз у борг тепер уже не дасть, і цідить поволі, щоб довше поласувати. Вип'є і мовчки лягає на голий піл. А Северинові й цього мало.

"От взяти, — каже, — приміром, шнур, що до випалу динаміту, і ломаку, так, по-моєму, шнур дошкульніший, ніж ломака".

А ми вже здогадуємось, для чого це говориться.

"Ломака дошкульніше б'є!" — кричимо.

"Ні, шнур!"

"Ломака!"

"Шнур!"

Деригуз і собі встряє:

"Ломака!" — кричить.

А Северин уже встає:

"Давайте перевіримо. Я згоден!"

Дурно ж ніхто не захоче підставляти боки. Деригуз обом по шкалику горілки. Тепер вже нічого більше не зостається, як тільки спати, а потім знову в мокрий вибій, і так аж до нової получки. А захоче шахтар перейти на іншу шахту, так йому ні в чому й за виселок вийти: голий як бубон. Усе з горя пропив. Ще коли влітку, то хоч лопухом прикриється, а взимку, в стужу, коли треба, може, верстов зо три пробігти, тоді такий шахтар збирає, де тільки знайде, лахміття, рогожу, бабські подрані спідниці, підперізується перевеслом із соломи і летить. А Северинові

довелося летіти, так і лахміття не знайшов: одною соломою спеленав себе та так і помандрував світ заочі. А ти, Задоя паршива, тоді, мабуть, на пшеничних паляничках ріс, мої ґрунти скуповував та пив з нас кров, як Деригуз.

Гордій Байда сердито блимнув на Задою, але в нього в ногах сидів уже не Задоя, а Деригуз Оксентій Петрович і хитро підморгував маленькими, ніби осокою прорізаними, очицями. Байда з огидою, як павука, скинув його з ліжка. Деригуз упав накарачки, заліз у темний куток й звідти почав скімлити, аж доки не загув на всю хату.

Гордій Байда кліпнув очима.

У хаті все ще душив самогон. Ілько з перекривленими, потрісканими від жаги губами хропів у кутку. Над ним стояла, підперши долонею щоку, мати і скрушно хитала головою:

— І сьогодні, мабуть, не піде на роботу. Може, хоч тебе слухатиме; мене — й вухом не веде.

Гордій Байда штовхнув його ногою:

— Ану вставай, гуляко!

Ілько щось буркнув і повернувся до стіни.

— Гудок уже був, чуєш!

— Нехай собі гуде, а я не піду.

— Чому?

— Не піду.

— Ільку!

— Одв'яжіться. Сказав не піду — і не піду!

— Може, в нього голова болить, — вставила Харита, готова вже захищати його від батька. — Болить голова, синку?

— Не ваше діло!

Гордій Байда засопів, як над важкою грудою вугілля. Ще б хвилина — і він розчавив би його кулаком. Мати сполошилась:

— Це він спросоння. Ти не турбуйся, він піде.

— Щоб ти мені його вирядила на роботу, — під давно не голеною шпакуватою бородою важко ходили сірі жовна. — Розпаскудила хлопця!

Насупивши брови, Гордій Байда надів шапку і, за звичкою знявши з стіни обушок, пішов з хати.

— Хоч би ж хліба вкусив...

Байда навіть не оглянувся. Напосідлива думка за всяку ціну стати знову на роботу підганяла його на шахту.

Гора породи, ховаючи в тумані голову з тьмяним вогником на лобі, пломеніла зеленкуватими і жовтими язиками і курилася димом. На копрі ворожили шпицями шківи, а з паровичні вихоплювались білі клубки пари й обволікали чорні будівлі. У світлі електричних лампочок то з'являлися, то зникали похнюплені постаті шахтарів. Гордій Байда заздро стежив, як вони заходили до лампової, збиралися купками, йшли до кліті. Їхні лампочки в сивому тумані миготіли, мов світлячки в лісі. Звиклим вухом він ловив сигнали, брязкання залізних дверець і навіть крізь товсті стіни

бачив, як вагончики з брязкотом вистрибували на плити й гриміли по естакаді. Байда п'ятнадцять років щоденно топтав ці плити, вдихав густий цигарковий дим, штовхався поміж обдертих, замурзаних, завжди готових на гостре слово своїх товаришів. Шахта забрала у нього молодість, мокрі вибої виссали з нього силу. Він не раз проклинав свою безталанну долю, а от зараз, коли його силою вихопили з цього чорного казана, наповненого людським клекотом, Байді тепер усе тут стало дорогим і привабливим. "Ти ще не здумай мені швендяти по шахті!" Почуття образи стискало йому серце. "Сивокіз мені заборонятиме ходити на шахту. Тебе треба гнати брудною мітлою, а не мене! Я до себе йду, на свою шахту!" І Байда, що надумав за ніч піти просто на восьмий номер попитати там роботи, круто повернув до воріт своєї шахти. "Оце я й вийшов на роботу, пане Сивокіз, тільки не радійте: робочий шпиком для вас не стане. Катюги, на чому хочуть триматися! А роботу ще знайдемо, не тільки світу, що в вікні".

Сердитий і грізний, ладний розвалити голову першому, хто б заступив йому дорогу, Байда зайшов на подвір'я.

Довкола, в сірій імлі, валялися заржавілі вагончики, залізні труби, купи битої цегли, затоптані в багно шматки линви. Раніше вони наганяли на нього нудьгу, тепер же вбирали очі, як щось дороге і звикле, без чого й життя ставало немислиме.

Побачивши Байду, шахтарі спочатку зиркали на вартового, що куняв біля контори, потім з іскорками цікавості в очах і з посмішкою на чорних губах підходили до нього й замашисто тиснули йому руку:

— Байда! Повернувся! Ну що там?

— Скоро прийдуть наші?

— А то вже терпіти не можна!

У голодних очах тремтіла надія, що, може, хоч він, Байда, скаже нарешті, доки ж їм ходити в ярмі з гетьманськими й німецькими занозами.

Гордій Байда розхвилювався. Вперше за все життя йому доводилось не слухати інших, а самому говорити про політику. І не тільки говорити, а й повчати людей. Він розумів, що не Семен Сухий, а партія доручила йому вести агітацію. Пригадуючи, що і як говорив у в'язниці Троян, затинаючись і червоніючи, як школяр, почав:

— От пишуть про Червону армію в газеті. — Він дістав з кишені вже потерту газетку, відкашлявся й почав з Архангельська.

Коло шахтарів збільшувалося. Щоб не пропустити жодного слова, шахтарі душили в долонях кашель, який рвав їм груди.

— А взяти не можуть, — продовжував Байда, вищий за всіх на цілу голову. — Не можуть, в народі сила прокинулась. Усі заводи вийшли битися з гідрою контрреволюції.

— Ото й нам би треба.

— Звісно, під лежачий камінь і вода не біжить.

Із грудей у шахтарів з шумом виривається зітхання.

— Якби в нас менше було шкурників. А то як що — "мовчи та лиш". Максим Мостовий уже казав: "Морочать вас вариводи, а ви й вуха розвісили".

— Бо Мостовий правильну лінію веде — більшовицьку! Я там у тюрмі наслухався, надивився: меншовикові де тепло, там і він. На язик широкий, а як до діла, так і хвіст набік. Точнісінько, як наш Пантелеймон Петрович. А ще були там, що за землю й волю. Есери називаються. Все

їм ставок та млинок сниться, а об робочого бояться руки закаляти. А що вже на більшовиків сичать, так більше нікуди. Ні, правильнішої за більшовицьку партію нема — до біса панів! Заводи робітникам, землю селянам, а хто не робить, той не їсть! Погана, скажете, програма?

Крізь туге коло продерся Семен Сухий і довго тиснув Байді руку:

— Отак би й давно, Гордію. Найматись прийшов?

— Хіба такого приймуть! — сказав шахтар, із захопленням дивлячись на Байду. — Вони бояться більшовиків, як вогню.

Від цих слів Байда враз виріс у власних очах і вже з погордою сказав:

— Стану я їх, буржуїв, просити. Прийдуть більшовики — роботи усім тоді вистачить!

Від контори котився Задоя. Гордій Байда вийшов із кола.

— Ти ж навідуйся до нас, — говорили шахтарі. — Може, дещо почуєш. Правда — вона як джерельна вода.

— Ой, каламутять її попсуї! Був один такий у тюрмі.

Вийшовши з двору, він звернув у степ. На сході в червоних шматках роздертої китайки вставав ранок. Тепер Байда ступав уже твердо й упевнено. Він відчував, що в його житті от зараз трапилась якась зміна. До цього часу він був просто собі звичайний, хіба що з волячою силою, вибійник, а зараз уже на нього, на Гордія Байду, звіряються люди, просять поради.

Він розправив завжди похилі плечі і, може вперше, випростався на весь свій зріст. Гаряча кров заструмила по жилах.

— Байда ще покаже вам! — погрозив він кулаком, обернувшись до контори. — Пам'ятатимете Байдів!

На скошених нивах жовтіла прошита срібним павутинням стерня і ніжно хрускала під важкими підошвами постолів. По черствих обніжках у сухому бадиллі шарудів вогкий вітер. Де-не-де, розплескані дощами, сиротливо чорніли покинуті копи. Господар їх, скосивши ниву, узявся, мабуть, за рушницю і, може, десь стоїть зараз на кордонах Радянської Росії або пробивається в приволзьких пісках на Царицин, а може, і в Сілезьких руднях копає для німців вугілля. Сухими струпами на степу сиділи селянські шахти-вертушки, заростаючи вже бур'яном. Чорним мереживом проносилось над степом гайвороння, а в небі тяглися ключі журавлів у вирій.

Гордій Байда поминув збойку й попростував до шахти, що обгорілим пеньком чорніла на зеленому полі. З околишніх рудень уже більша частина припинила роботу. Занедбані шахти тепер без затрати великих коштів економічно були невигідні для експлуатації. Непевні сили гетьманських багнетів, власники тільки спродували німцям великі запаси вугілля з-під естакад і припиняли роботу. Там, де робітники були і вірили в повернення радянської влади, ще працювали помпи, а там, де залишалися лише діти та старі, шахти безборонно заливала вода.

Шахта № 8 була стара, маленька й занедбана, а тому ледь животіла.

— Ти наймatися? — спитав його десятник.

— Найматись.

— А в Калинівці хіба набридло?

— Багато будеш знати…

Десятник прищурив очі:

— А ти думав, тут ще не знають? Я тобі от що пораджу, Гордію: катай у другий район, а тут і не пробуй.

Гордій Байда насупився:

— Гриць Духота у вас?

— Ще тримається. Ну, розкажи, що там — скоро наші повернуться?

Байда запитливо глянув у його примружені очі. Десятник посміхнувся:

— Кажи, кажи, не бійся.

— Нехай вороги нас бояться. Я не з полохливих!

Як і в себе в Калинівці, так і тут Гордій Байда спочатку говорив, що чув, а далі — й що думає сам. Надійшов ще один шахтар і, одкривши рота, мовчки прислухався до їхньої розмови, потім підступив ближче. Скоро довкола них було вже чоловік десять робітників, що працювали на поверхні. Десятник зустрічав кожного примруженими очима, ніби бажаючи просвітити наскрізь… Коли зашкутильгав до них артільник на перебитій нозі, Гордій Байда почув, як десятник застережливо смикнув його за полу. Він притишив голос, а потім і зовсім замовк. Збуджені слухачі, шукаючи причини, обернулися назад і помітили чоловіка з перебитою ногою.

— Винюхувати йде.

— Пасеться, чортяка крива!

— Ану притримай його!

Кочегар почав засукувати рукава, але артільник, боязко озираючись, уже поспішно шкутильгав назад. Гордій Байда виждав якусь хвилину й закінчив:

— От і нам треба. Самим треба братись. Власть і програма більшовицька гарна: за всіх бідних дбає.

Те ж саме запитання, що й у Калинівці, почув він і тут:

— А чи ж скоро?

— Та вже недовго чекати. Як тільки буде сигнал, щоб усі, значить, разом…

Від кого мав бути цей сигнал, він не знав і вийшов із кола з рясним потом на жилавому сірому обличчі. Хто знав його раніше, задоволено посміхнувся. Інші перепитували.

— Хто це?

— Хіба не бачиш? Більшовик якийсь.

— А такий же шахтар, як і ми.

На нього тепер дивилися з особливою пошаною.

— Ми теж тут не сидимо без діла. — І шахтарі кивають на свого десятника Омеляна.

Омелян викликав Гриця Духоту. Байда поважав цього слюсаря з качиним носом за розважність і за гострий язик. Він умів до ладу вкинути слово, де треба, висміяти шкурників. Духота носив кепку на самій потилиці, а в оголених по лікті руках у нього завжди був який-небудь інструмент. Зараз він тримав якусь шайбу, а за поясом стирчав молоток з довгим держалном. Духота привітно посміхнувся, і вони потиснули руки, як приятелі після довгої розлуки.

— Максим Мостовий хотів вас бачити.

— Уже влаштувався на роботу?

— Роботи в нього вистачає, та тільки життя собаче: ховайся день і ніч.

— А де ж я його побачу?

— Ви збойку знаєте, ту, що німця вкинули?

— Ну то що?

— Навідайтесь туди завтра надвечір.

Утрьох вони вийшли на дорогу, що виблискувала накоченими коліями. Німецька військова халабуда, воркочучи кованими колесами, обігнула шахту і скоро порівнялася з ними. Зустріч з німецькими бундючними солдатами нікому з них не могла бути приємною, і вони мовчки збочили з дороги. Гордій Байда при зустрічі з німецькими солдатами згадував або Ганса, або блакитноокого юнака, що нагадував пастуха.

— Є й серед них люди з понятієм, трудящі.

— Таких тут довго не тримають, — відказав Гриць Духота, — ми тут з двома ніби договорились уже, та ви знаєте Ганса Курца. Мабуть, винюхало начальство, — не знаємо, де й поділись.

— Курц прибігав напередодні: на фронт, каже, посилають.

Від халабуди підійшов солдат із посмішкою на червоних губах. В руках у нього була новенька вуздечка. Всі троє здивовано перезирнулися.

Гордій поторкав пальцями вуздечку й посміхнувся:

— Чи ти хочеш нас загнуздати, чи що? Так на мене — і то велика.

Солдат повісив уздечку на руку й дістав із кишені французький ключ. Річ була потрібна, але не було потрібних грошей. Солдат, гадаючи, мабуть, що й це їм не потрібне, витяг із-за пазухи нові штани.

— Чого це ти сгродуєшся? Додому, чи що, збираєшся?

На губах у солдата заграла задоволена посмішка:

— Яволь!

Усі троє запитливо переглянулися. Гриць Духота й собі з посмішкою на губах запитав:

— А в тебе револьвера або рушниці не можна купити?

— Рефольвер? — солдат подумав. — Яволь, мошна. Рефольвер нейн, можна гвер.

Домовитися перешкодив вершник, що скакав по дорозі. Солдат на мигах показав, що він завтра теж буде проїздити цією дорогою, і побіг до своєї халабуди.

Пригода з солдатом чомусь нагадала усім сімнадцятий рік, і вони знову без слів перезирнулися.

— А не провокація, бува? Мені не подобається той вершник.

Гриць Духота з десятником повернули назад, а Гордій Байда через стерню попростував до другої шахти. Всю дорогу він розмірковував над тим, що сказав німецький солдат, і нарешті прийшов до висновку, що радіти ще зарано: солдат, можливо, збирався тільки у відпустку, а може, до Німеччини повертали цілу частину. Замість неї прийде друга, і нічого від цього не зміниться.

Після хвилинної радості він ще глибше відчув своє прикре становище і вже машинально попростував утоптаною стежкою, що вела в степ.

На сусідній рудні в шахтах працювали тільки помпи. Під естакадами, на путях, заржавілі рейки заростали бур'яном. У мертвих шківах свистів вітер, а копри в сяйві золотого павутиння стояли, мов забуті на баштанах курені. По селищу проходили поодинокі люди. Вони з жалем озиралися на сторонню людину, що даремно забилася сюди, і зникали в своїх похмурих землянках. У сухотних деревах цвіркали синиці. Але Гордій Байда зустрів і тут знайомого вибійника. Він теж уже другий місяць сидів без роботи і мріяв про той щасливий день, коли роздобуде шкапину, складе на воза своє збіжжя і помандрує, за прикладом багатьох, на село, до себе в Росію.

— Щоб хоч цих пикатих не бачити.

— Ти поїдеш, я поїду, а вони нехай грабують? Не діло, Степане. Знаєш, що мій Клим казав: "Революцію хочуть задушити, тату". Взяв

рушницю й пішов обороняти. Ото правильно! І нам про це треба подумати.

Він пошарив по кишенях і дістав засмальцьований клапоть газети "Донецкий пролетарий".

— Чув, скільки їх напосіло на совєцьку власть?

Скоро біля них зібрався невеличкий гурт. Діти задирали на нього голови, як на терикон, жінки, склавши руки під сухими грудьми, прислухалися здаля. На прогнилих дошках даху сидів кіт і, не спускаючи очей з заклопотаної синиці, грівся під блідим промінням осіннього сонця.

Лягавий

У хаті було темно. Гасові лампи давно вийшли із вжитку, а маленький каганець ледь освітлював понівечені ревматизмом пальці та сухе Харитине обличчя, схилене над шитвом.

— Перестань бренькати. Краще б послухав, що батько говорить.

Ілько повернув голову, зневажливо скривив губи і знову забренькав на балалайці:

Я на бочці сиджу —

Ходить збоку качка,

Мій муж більшовик,

А я гайдамачка…

— Краще б у книжку заглянув.

— А раніше? От у Митька Куцого є книжка — про розбійника Чуркіна, ото книжка!

Харита звела на сина стомлені очі:

— Він таки доведе тебе до ума.

— А вам що?

Гордій Байда тільки зирнув на сина — і той знітився.

— А чого ж вони в'язнуть зі своїми книжками? Он Маруська дочиталася, що вже дьогтем ворота вимазали. Тепер уже мовчить, а то: "Що таке експлуатація, знаєш?" Думає, тільки вона й знає. Політическа яка стала. А ми й без політики укоцали німця. У Гараська тепер хіба ж такий годинник — на п'ятнадцять каменів.

Гордій Байда смоктав цигарку. Від Ількових слів він одкрив рот, і засмалений недокурок із газетного паперу повис на губі.

— Кого?

— Німця.

Байда притишив голос:

— Якого німця! Не базікай.

— Не вірите? Спитайте в Гараська. Того, що з варти щез. Аж у шурфі опинився!

Полювання на німецьких окупантів по всій Україні було на той час явище поширене. Трупи знаходили в полі, на вулиці, на стійках, а то й

на цвинтарі. На Калинівській рудні останній випадок трапився тиждень тому. Поставлений на варту біля динамітного складу солдат на ранок зник безслідно. Винних, звичайно, не знайшли, і постраждали за це двоє випадкових шахтарів, що вранці на тому місці зупинилися запалити цигарки. Гордій Байда догадувався, хто приклав рук до цієї ризикованої справи: Семен Сухий якось натякнув, що добули одну рушницю, і тому на Ількове зухвальство він тільки посміхнувся:

— Ой глядіть, хлопці, кому змелеться, а вам скрутиться, як будете отак базікати!

Збентежений Ілько змовк і знову забренькав на балалайці.

— А мені ото, хоч і другої вони віри, а шкода. — Харита заморгала віями.

— Все одно колись доведеться їх бити. Думаєш, сюди нашого брата, пролетаря, прислали? Аякже! Щоб на революцію захворів? Може, один-два такі, як ото трус робили, а решта все: о-о! — І для ілюстрації Байда стиснув кулак. — Як не буржуй, так куркуль. Ану замовкни, Ільку.

У хаті запала тиша. Тільки в кутку шкрябала миша. Але Гордій Байда своїм гострим слухом вловив скрадливі кроки попід стінкою, в якій було віконце. Ці кошачі кроки він чув уже декілька разів. Почалося з того часу, коли до нього вечорами стали заходити погомоніти то Гирич, то Семен Сухий або Кіндрат Сусідка, Байда діставав потерту газету "Донецкий пролетарий", і вони починали над нею мріяти. Байда двічі пробував застукати цього таємного гостя. Але кожного разу, поки він встигав оббігти землянку, там уже нікого не було. Один раз, правда, він біля причілка зіткнувся з темною постаттю, вже простяг руку, щоб схопити, і злапав Митька Куцого, що перед тим, як зайти до Ілька, чистив об ріг призьби заболочені чоботи.

Таке настирливе підглядання починало дратувати Байду. Сьогодні він вирішив перехитрити верткого чоловіка і, підморгнувши Ількові, хукнув на каганець. Трохи почекавши, вони навшпиньки вийшли в сіни. Щоб сінешні двері не рипіли, Байда ще вдень помастив іржаві завіски салом, але Ілько зачепив цеберку, і вона загриміла по долівці. Як хутко потім вони не оббігли з обох причілків землянку, але вже нікого біля вікна не застали. Навіть близько жодної живої душі не знайшли.

Гордій Байда роздратувався і поклав, хоч би довелося витратити ніч, але спіймати цього таємного відвідувача.

До Ілька сказав:

— Іди спати.

Сам він вийшов на вулицю й попростував через майдан на край селища до Гриця Духоти. У призначений час він ходив на збойку, просидів там, як дурень, цілу годину й нікого не дочекався.

"Що вони, глузують з мене, чи що?"

У комендатурі світилися всі вікна. Повз вікна ходила якась постать і своєю тінню стирала жовті плями на землі. Сьогодні по шахті пішла поголоска, що ніби на станції з німецьких офіцерів солдати уже зрізають наплічники. Ті солдати, що були на рудні, теж ходили, мов кури, зігнані з сідала, навіть почали посміхатися до робітників і запобігливо уступатися з дороги.

— Може, і в них революція почалась? — говорив до себе Байда…

Не маючи тепер такої інформації, яка була у в'язниці, Гордій Байда переживав почуття, подібне до глухоти, і це дратувало. Він навіть носом чув, що вже тягне свіжим повітрям. Гриць, напевне, має які-небудь відомості, і Байда досить енергійно постукав у двері. У хаті відразу

погасло світло. Густе бубоніння голосів теж стишилось, немов перед носом у нього зачинили двері, оббиті матою. Він підійшов до вікна і вже тихше подзьобав пальцем. Рука одхилила запинало, і жовта пляма прилипла до шибки.

— Грицю, це я.

— Ви самі?

Байда згадав про таємного відвідувача й насторожено озирнувся.

— Та більше не видно нікого.

Запинало знову впало на вікно, і після паузи прочинилися двері.

— Заходьте. — Він прошепотів це ледь чутно, і Гордій Байда від цього пройнявся таємничим настроєм.

У маленькій, повній цигаркового диму кімнаті каганець стояв під стільцем, а довкола кривого столу і на лаві в сутінках сиділи Василь Моренко, Гнат Убогий, Семен Сухий, десятник із восьмого номера, його звали Омеляном, та ще Власов із Платонівки з гармонією на колінах і затушкана в теплу хустку Маруся. Біля ліжка, де залишалося три кроки вільного місця, ходив у потертій шкіряній куртці Максим Мостовий.

Гордій Байда від такої зустрічі знітився і, затуливши собою двері, далі не рухався.

— Ти лягавого за собою не привів? — спитав Убогий, наставляючи до вікна вухо.

— Оглядався, так не видно було. До мене теж унадилась якась чортяка. Я вам не заважаю?

— Сідай, — сказав Мостовий. — Що чувати про Клима?

— Давно вже не мав звісточки. Може, ти що чув?

— Чув. Живий, здоровий і недалеко. Під Бєлгородом. Червона армія, товариші, готується Україну визволяти.

— От дякую тобі, що сказав, а то люди питають, де наші? А я й сам не знаю. Та ще хтось пускає чутки, що ніякої нашої армії немає, розбіглась, а правителі повтікали до Москви.

— Брехня! Так і кажи всім: Тимчасовий робітничо-селянський уряд України не розбігся, а продовжує працювати в Курську. І Артем наш там. Гадаєте, повстання, які вибухали й вибухають на Вкраїні, і всі страйки отак самі по собі виникають? Усе це треба було організувати, а потім і керувати. Ми не хвалимось, німецькі газети самі пишуть, що громадянська війна на Україні набирає форм добре організованої партизанської війни. А "Киевская мысль" так та просто пальцями на нас указує — по селах, каже, розбрелися більшовики, які агітують селян. Правда, агітують. Усе це організовує наш уряд і Центральне бюро комуністичних організацій на окупованій землі. А тепер готують до наступу і Червону армію.

— А з німцями ж як? — запитав Гнат Убогий. — Кажуть, що в Німеччині теж революція почалась.

— Це факт. Революція в Німеччині — це значить кінець окупації! Але в цих частинах, що душили Україну, не дуже щось радіють з революції. У солдатські Ради пролізли офіцери. Кажуть, що не будуть уже втручатись у війну нашу з гетьманом, виїдуть до Німеччини, але щоб їх пропустили із зброєю.

— А навіщо тепер їм зброя?

— Зрозуміло навіщо. Душити свою революцію!

— Чорта пухлого! — вигукнув Власов і натиснув на перламутровий ґудзик. Гармонія пронизливо писнула. Побачивши невдоволену гримасу, з якою на нього зиркнув Мостовий, Власов поклав гармонію на ослін.

Гордій Байда слухав Мостового з широко відкритими очима. Той же тобі Троян! Чи вони всі такі головаті — більшовики? Він враз відчув, ніби й сам порозумнішав, і вже сміливіше сказав:

— Ні, оружними цих душителів випускати не можна.

— Малувато в нас зброї на таке діло, — сказав Гнат Убогий.

На весь загін самоохорони, що був створений ще під час першого страйку, було тільки п'ять гвинтівок і три револьвери. Командував загоном Василь Моренко.

— Можемо дістати ще десять револьверів, — сказав Мостовий. — Хто б поїхав? Тут недалеко.

— Щоб не кинулось нікому в вічі, Гордієві треба з'їздити, — сказав Семен Сухий. — Раз ми вирішили прийняти його до партії, то оце й буде йому партійне доручення.

— Що ти на це скажеш, Гордію?

У Гордія Байди аж залоскотало в грудях. Стіни землянки ніби розсунулись, і він побачив перед собою усе селище, всю країну, уярмлену німцями, гайдамаками; а напружать сили Артем, Троян, Мостовий, Сухий і він з ними — і ярмо затріщить, полетять шкереберть і кайзери, і гетьмани. Піддай, Гордію!

— Давай, — сказав він враз голосно, — давай! Раз хочуть задушити революцію, поїду, куди скажете, голими руками буду душити буржуїв. А що повірили старому, за це спасибі!

— Може б, ти взявся й загоном командувати? А то Василь необучений, та й важко йому з ногою!

— Коли доручаєте, буду. Унтер-офіцером служив. А зброю від німців одіб'ємо. Я вже надумав як.

— Ану скажи!

— Засідку на шляху треба зробити. Гвинтівки будуть на задніх підводах. Треба тільки щось придумати, щоб їх відірвати від обозу. Тоді голими руками можна буде взяти.

— Щось дуже просто в тебе виходить, — сказав Мостовий. — Німці не такі дурні, щоб розвісити вуха. Ще хоч би кулемет був.

— І кулемет зробимо. Раз сил у нас малувато, треба на хитрощі пускатись. Коли тільки це буде?

— Про день виїзду німецької залоги не тяжко буде довідатись.

— А я можу ще списів наробити, — сказав Гриць Духота. — У дев'ятсот п'ятому році на Віровській рудні теж, кажуть, не вистачало зброї, так що робітники придумали? Наробили собі залізних списів! І ми можемо зробити і — в штики на німця!

— Обдумайте, товариші. А то зброю чи відіб'ємо, чи ні, а людей можемо загубити. Припоручимо це товаришеві Байді. Згода? Може, мене не буде, Гордію, тоді з Гнатом порадься. А зараз послухаємо Марусю.

Маруся здригнулась. Вона сиділа запишавшись, з червоними від хвилювання щоками. А коли в її бік зиркав гострими очима Мостовий, вона, як і інші, упокорено ніяковіла.

Їй було доручено організувати допомогу родинам червоногвардійців. Робилось це під виглядом допомоги солдаткам. Розповідаючи, як вона збирала кошти, одежу, борошно, Маруся з натугою підшукувала потрібні слова і соромливо червоніла, а коли вимовила, двічі спіткнувшись, слово "пролетаріат", і зовсім зніяковіла.

— Ти сама це робила? — запитав її Мостовий.

— Дівчата з відкатки допомагали. Раніше і заїкатись не можна було, на сміх знімали, а тепер самі бігають, щоб якусь роботу давала.

— А на страйк пристануть?

Маруся кивнула головою.

— Ти ще серед платонівських дівчат попрацюй. А то вони осторонь тримаються, думають, що коли живуть по хатах під солом'яною стріхою, то шахта їх не обходить. І шахти наші, і земля наша. Народ один, і ворог у нас один — капітал. На цьому, товариші, можна й закінчити!

Присутні повставали з місць, почали розминати пересаджені ноги, а Власов обережно пробігся по голосниках.

— А що ще я в тебе хотів спитати, — сказав Байда. — Про товариша Трояна нічого не чув? Пам'ятаєш, разом з тобою в тюрмі сидів?

Мостовий наморщив чоло, ніби пригадував, потім глибоко зітхнув:

— Повісили, катюги, Трояна.

— Повісили? — У Байди аж витяглось обличчя.

— Там же, у дворі тюрми. От був комуніст, Гордію! Таких небагато на світі.

Присутні поодинці, насунувши на очі кепки, залишали землянку. Байда все ще стояв серед кімнати, як громом прибитий. Мостовий торкнув його за лікоть:

— Повертай до збойки і зачекай — поговоримо, а за вчорашній вечір пробач. Не міг прийти.

По сонній вулиці дзвінко заголосило на всі голосники "страданіє". Гордій Байда пішов у протилежний бік і зупинився під акацією. Він хвилювався, як людина, що ступила на тонкий лід над глибокою водою. До другого берега далеко, а лід тріщить під ногами. Відповідальність, яку на нього щойно поклав підпільний комітет, наповнювала світ новим змістом. Тепер йому хотілось говорити й говорити, розкрити своє заскорузле серце, в якому осіло стільки затамованих образ.

Попід парканом тихою ходою наблизився Мостовий. Із темноти вирізнялось одне тільки обличчя. Байда відділився від акації й пішов поруч з ним.

— Ну, Максиме, раз мене зробили командиром, дістану зброї, усю шахту оборужимо.

— Тихше!

У нічній тиші за їх спиною хруснула суха гілка. Вони озирнулись і проти світла комендатури ясно побачили контур якоїсь людини, що, ховаючись, припала до стовбура акації.

— Лягавий, — прошепотів Максим. — Засипались…

У Байди війнуло холодом поза спиною.

— А може…

— Лягавий, вислідили-таки. Тепер провалять і цю квартиру. — Він говорив біля самого вуха, спокійно, ніби помітив ревнивого парубка з колякою, а не шпика.

— Іди й балакай, а я почекаю на нього.

— Та я кулаком його…

— Тихше. Є в тебе хустка? Заткнеш рот.

Сам Мостовий скинув із себе шкіряну куртку і ліг тут же в рівчак. Гордій Байда підвищив голос і, ніби щось допитуючись, почовгав далі. Проти темного неба їх не можна було бачити, тоді як у протилежний бік усі речі вимальовувалися чіткими контурами з золотим бережком.

Таємнича тінь, зачувши попереду кроки, відділилася від акації, перебігла до похиленого стояка біля воріт, потім попід парканом, скрадаючись у темряві, почала назирці посуватись за Байдою. Мостовий вискочив із рівчака, коли тінь проминула його, і одним стрибком накинув невідомому куртку на голову. Для того це було так несподівано, що він не встиг навіть крикнути. Гордій Байда, здавивши його за горло, запхав йому в рот хустку. Ремінцем Мостовий за спиною зв'язав руки.

— Бери його за ноги.

— І куди?

— У шурф гада!

Почувши це, спійманий упав на землю і зав'юнився, як черв'як, насаджений на гачок. Байда схопив його на оберемок, потім затиснув під пахву і тюпцем побіг на пустир.

У бур'янах за висілком із рота невідомого, що бився об кульшу у Байди, затичка випала, і він раптом голосно закричав. Куртка Мостового все ще закривала йому голову. Байда, отетерілий від несподіванки, кинув невідомого на землю і вдарив по голові кулаком, а Мостовий стиснув йому горло своїми пальцями:

— Пошукай затичку!

Гадаючи, що вона десь під курткою, Гордій Байда здер її з голови. На все обличчя, спотворене передсмертними корчами, зяяв широко одкритий рот з вишкіреними зубами. Задихаючись без повітря, невідомий підкидався, бив ногами об землю і, мов вуж, в'юнився під руками Мостового.

Крик із степу, мабуть, долетів до комендатури, бо звідти засюрчав тривожний сюрчок. Не знайшовши затички, Гордій Байда похапцем затис йому рот широкою долонею. Невідомий враз затих, востаннє здригнувся і витягся.

— Тікаймо!

Гордій Байда ще раз заніс над прибитою до землі головою свій важкий кулак і зупинився вражений. Нерухоме вже обличчя видалося йому враз знайомим.

Із селища чулося поспішне тупотіння.

— Тікаймо! — крикнув Мостовий.

Вони побігли в степ і хутко зникли в темряві осінньої ночі.

Додому

Вчинивши несподіване вбивство, Гордій Байда до самого ранку не стулив очей. Всю ніч він переборював у собі нестерпуче бажання вернутися до своєї жертви і ще зазирнути їй у спотворене корчами обличчя, що видалося ніби знайомим. Тепер воно стояло йому весь час перед очима і кидало то в жар, то в холод. Він уже боявся, що Мостовий помилився, що задушили вони ні в чому не повинну людину, яка тепер ніколи не дасть йому спокою.

Лякаючись самотності, ледве дочекавшись світанку, Байда з прихованою надією розбудив Ілька:

— Ти вчора бачив своїх хлопців?

Потривожений раніше часу, сонний Ілько незадоволено лупав очима і довго не міг зрозуміти.

— Ну, Гараська, Митька Куцого бачив?

— Ну то що?

Знервований Гордій Байда не міг уже володіти собою і підвищив голос:

— Я тебе питаю — бачив?

З хатини визирнула злякана Харита.

— Я сама, я сама. Вставай, синку.

— Ну бачив! — обізвався Ілько.

— Коли?

— Гараська в шахті бачив.

— А другого?

— Ну чого ти в'їдаєшся до хлопця? Ну забіг до нього увечері на хвилинку Митько Куций, так хіба вже йому не можна і з товаришами водитися?

— А ти доглядай там горшків. Коли він забігав?

Ілько вже зовсім розбуркався і сів на своїй постелі:

— Як тільки я в хату повернувся, і він прийшов.

Митько Куций, як казав Ілько, був недовго і жалкував, що не застав батька вдома.

— Я йому сказав, що ви пішли, мабуть, до Убогого, так він і побіг за вами.

У Байди враз упав голос. Тепер уже не було сумніву, що в бур'яні на нього в останню хвилину дивилися очі Митька Куцого. Щоб на всякий випадок відвести від себе слід, Байда тут же придумав маневр:

— І мені він потрібний. Зайдеш скажеш йому.

— Не піду!

— А це що за новості?

— Погиркались учора, — вставила Харита.

— А чого ж він однаково дружить що зі мною, що з Гекалом із варти. Якого приятеля знайшов!

Коли б Байда почув це від Ілька не в таку хвилину, він, певне, зрадів би, але зараз тільки ще більше розгнівався:

— А ти раніше не бачив, що воно за стерво собаче, той Куций? Зараз же мені збігай!

Ілько, насупившись, посьорбав кулешику і гримнув дверима. Гордій Байда, перед тим як покинути хату, мусив знати, на яку ступити, щоб не накликати на себе підозри. Те, що він вранці посилав до Митька Куцого сина, послужить йому, коли що, для виправдання. Ілько ж принесе і всі чутки, якщо труп уже знайшла варта. "Та кому в голову прийде, щоб я завівся з хлопцем? Це ж не з п'яних очей", — розраджував себе Байда, вкриваючись холодним потом. Він поліз до кишені за хусткою і пополотнів: хустку він посіяв десь на пустирі, затикаючи нею рота задавленому.

Це була та ниточка, якої він більше за все боявся. Волосся на голові здибилось, і вся кров ураз ніби зупинилась у жилах. Знервований вкрай, він уже борсався, як муха в павутинні. Не надумавши втекти зразу куди-небудь, він розумів, що тепер уже про це нема чого й думати, проте почав хутко збиратися. У вікно заглядав уже сірий ранок, і на шибки сідали білі сніжинки.

Падав перший сніг.

Гордій Байда визирнув надвір. Сніг уже припорошив землю і біленькими шапочками сидів на коляках. Байда подумав, що сніг, напевне, присипав і хустку, і знову завагався зі своїми зборами.

Ілько повернувся блідий і захеканий. Хвилюючись і погрожуючи, він розповів, що Митька Куцого задушила варта. Робітники зняли вже такий ґвалт, що варта й не показується.

— Ми їм цього не подаруємо!

Але для Гордія Байди не все ще було розв'язане. Сумніви про помилку не переставали турбувати його совість.

— За віщо ж його задушили? Що там подейкують?

Цього не міг зрозуміти Ілько. Не за партію ж анархістів? Він уже починав розуміти, що то були дурощі. А що почав приятелювати з вартовиком, та ще з Гекалом, — це вже підозріло.

— Кажуть, що він, мабуть, агентом у варті служив! — Ілько, видно було, перелякався і винувато кліпав очима.

Гордій Байда довго дивився мовчки на Ілька, потім з полегшенням зітхнув і кинув на лаву шапку, яку вже зібрався був надіти:

— Так он хто був твій Митько! Ну, такого падлюку не шкода. Зовсім не шкода. Шпик, значить. Туди йому й дорога! Так це, може, й Гарасько такий?

Збентежений Ілько витріщив очі:

— Щоб Митько Куций…

— Тому ми й не могли нікого вловити під вікном. Ти тільки до нього, а він прикинеться Митьком Куцим — і до тебе, як святий. Шкода, що не знав, я б йому живому язика вирвав! — Тепер Гордій Байда дихав на повні груди, він ніби вдруге народився на світ і згадав про денні

турботи. Куций більше вже його не цікавив, треба було думати про те, з чого починати підготовку до проводів німців. Заворушення серед робітників зараз було дуже велике. Тепер з охочих пристати до нього можна легко хоч і сотню скласти, аби тільки остаточно довідатися про час виступу німецької команди. Допоміг йому в цьому німецький телефоніст.

Остаточно переконавшись, що ніяких слідів убивць Куцого варта не знайшла і дозволила вже батькам забрати труп додому, Гордій Байда вийшов і собі з хати. Під ногами ніжно хрускав перший сніг. За ніч він старанно окутав забруднену землю в білі простирала. Обрії розсунулись, шахтні будівлі стояли в білих очіпках. Хто де не йшов, тепер було видно здалеку. Із Платонівки чередою тяглись шахтарі, а здавалось, ніби на Калинівку наступає цеп. Можливо, тому так поспішно німецький телефоніст знімав зі стовпів телефонний дріт. Оглянувшись назад, він побачив зацікавленого його роботою Гордія Байду і запобігливо викрикнув:

— Revolution!

— Виїздите?

Гордій Байда знав із німецької мови тільки слово "щорік" і вирішив з ним добитися потрібних йому відомостей.

— Виїстіте! — повторив солдат, як папуга.

— Куди виїздите?

— Куди виїстіте? Nach Haus. То тома!

— Додому. Зараз, чи що?

— Ніхт зараза. Морген, морген!

Останніх слів Гордій Байда не зрозумів і знову спитав:

— Так коли назад, значить, цюрік? Сьогодні, завтра, темно, цюрік, — і для пояснення заплющив очі і, мов сліпий, витяг уперед руки.

Солдат довго морщив лоба, нарешті прояснів:

— Ніхт темно, ніхт, морген, — і махнув рукою в бік станції.

— Ну, їдьте до біса. А приїдете в свою Німеччину…

— Дойчланд!

— Я ж і кажу — Німеччину, так і Вільгельма вашого, як ми Миколу, до стінки — і пах, пах!

Німецький солдат від слів "Німеччина" і "Вільгельм" розплився в посмішці, але, зрозумівши Байдину пораду, злякано закипав сорочачими очима:

— Wilhelm ist Keiser.

— А що ж, як кайзер? У нас був справжній цар, і того не злякались.

Від шахти йшов Семен Сухий з перев'язаним оком.

— Чого ти витріщився? Ячмінь вирядився! Так от з кого лягавих набирали! А скільки ще їх вештається між нами.

— Якби знав, язика б йому вирвав.

Сухий запитливо й здивовано втупився в Байду. Байда, щоб перевести балачку на інше, кивнув на телефонний стовп, де дятлом лазив телефоніст:

— Виїздять!

— Ніби…

— Навіть сьогодні, чи що? Я тут балакав з ним.

— Завтра. Один приносив до мене маузер. Завтра, каже.

"Оце добре!" — Гордій Байда сказав це до себе. До завтрього він ще встигне переговорити з Гнатом, а Гриць Духота і Власов нароблять списів.

— Ти як думаєш, Семене? — І він розповів йому про свій план захоплення у німців зброї.

Семен Сухий пожував кінчик солом'яного вуса і знизав плечима:

— Мені теж здається, що німці не будуть ув'язуватися в бій. Додому повертають!

— Кому охота буде ризикувати, раз він їде вже додому? Ото й приходь вдосвіта в лазню, а я піду ще де з ким побалакаю.

Телефоніст, як жук рогатий, уже сповзав униз. На землю сипалась, мов вишневий цвіт, паморозь.

Байда знову кивнув у бік німецького солдата й додав:

— Щоб і дітям своїм заказали ходити по легкий хліб на Україну.

Вони торкнулися пальцями посивілих шапок. Байда переступив рівчачок і пішов навпростець через майдан, прокладаючи по білому снігу перший слід.

Засідка

Було ще темно, коли до лазні почали сходитись шахтарі — поодинці, по двоє. Щоб не привернути будь-чиєї уваги, світла не світили. Всі відчували серйозність справи і говорили схвильованим шепотом. У темряві Гордій Байда вгадував, коли зайшов Люй Лі, Семен Сухий, Кіндрат Сусідка. Власов прийшов, як завжди, з гармонією і привів чоловік десять хлопців із Платонівки. Потім забряжчало залізо.

— Списи? — теж пошепки запитав Байда.

— Принесли. Розбирайте!

Гирич запропонував, за його власним винаходом, імітувати торохкалом у порожній бочці кулемет.

— Що це тобі — маневри? — сказав Байда, побачивши в цьому несерйозне ставлення до такої важливої справи. — Можуть так торохнути, що й ноги витягнеш.

— Треба, треба, — настоював Гирич. — Доки розкумекають — злякаються, а тут зразу в штики. Інакше, що ти зробиш з п'ятьма гвинтівками?

Зброї, звичайно, було мало. Це добре розумів Байда. Доводиться розраховувати більше на раптовість наскоку і на списи. Гирич вирішив, що переконав Байду, і вже розповідав про механізм свого "кулемета".

Тим часом прийшли майже всі, хто погодився взяти участь у цій ризикованій операції. Можна було б уже вирушати, але Ілько, посланий

наглядати за зборами німецької команди, і досі не повернувся. Збиті докупи люди, чоловік тридцять, простоявши на ногах більше години, почали нервуватись:

— Може, він там у коника грає?

— Знайшов на кого звіритись! — говорили по кутках. — Ану нехай збігає хтось інший.

Затримка починала вже нервувати й Байду, але, ображений за сина, він гостро відказав:

— Значить, якась причина на те є. Що ж, Ілько без голови? По Климовій стежці хлопець іде.

У хаті запанувала важка тиша: не таким був Клим, але і в багатьох присутніх були свої діти, і вони розуміли Гордія. Нарешті під вікнами почулися кроки.

— Біжить хтось.

— Ото він і біжить, а ви — в коника...

Захеканий Ілько вскочив до лазні і ще з порога гукнув:

— Збираються запрягати!

— Багато? — запитало разом кілька голосів.

— Шість возів і дві тачанки, а солдатів налічив у дворі чоловік тридцять.

— Я на себе двох беру, — сказав Власов.

Хтось крякнув, хтось зітхнув, а один сказав:

— Навкулачки то я б і трьох викликав, а з цією штрикачкою проти кулемета…

— А кулемети в чохлах?

— Познімали, — сказав Ілько.

— Не бачив, на якому возі набої, гвинтівки? — спитав Байда.

— Усі вози були вже ув'язані.

— Ну то будемо рушати!

— А мені що робити? — спитав Ілько, на якого навіть списа не вистачило.

— Будеш за розвідника. Виходьте, та не всі зразу. Грицю, веди частину через Бабачку, а ти, Власов, своїх поза шахтою.

— Чекайте, — сказав Гриць Духота, — а що, коли вони поїдуть не на Мандриківку, а на Оленівку?

— Здрастуйте! Чому це тобі в голову таке прийшло?

— Туди шлях кращий.

Від Калинівки найближча залізнична станція була Мандриківка, але дорога пролягала через яр. До Оленівки справді була краща дорога, але ж туди далі аж на п'ять верст. Із селища до цих станцій вели різні дороги.

— Що у них, коні вироблені? — сказав Байда, якому і на думку не спадало, що маршрут німецької команди може бути іншим. — Що вони, того горба не осилять?

— А чого їм осилювати горби? Скільки часу витрачається на довший шлях, стільки ж і на переїзд від Мандриківки до Оленівки. А коні казенні.

"А й правда, — подумав про себе Байда, — звичайно, резон їхати на Оленівку!" Але ж це руйнувало всі його плани. Байду аж у жар кинуло. Головне, що не було вже часу, щоб довідатись, та й у кого довідаєшся, як по-німецькому ніхто з них не знав. А тим часом люди стояли, не рушали з місця, бо вже багато пристало на думку Гриця Духоти — на оленівському шляху треба перестрівати німців. Почали дратуватись: "Оце так розвідка. Може, дурно тільки час прогаємо!"

Байда захвилювався: на нього було покладено справу. Трапиться невдача — засміють люди, і Мостовий буде невдоволений. Враз йому спало на думку, як здавалось, найкраще рішення: послати про всякий випадок частину людей до цегельні на оленівському шляху. Своїми силами вони, звичайно, не подужають німецької команди, коли вона справді піде на Оленівку, але мусить зав'язати перестрілку, щоб затримати їх, а тим часом наспіє на підмогу решта з мандриківського шляху. Там воно недалеко. Байдина думка всім сподобалась, але охочих відділятись од гурту знайшлося небагато. Довелося Байді просто назвати, кому рушати до цегельні. За старшого настановив Гирича з його бочкою.

Зоставалось уже недалеко до ранку, коли по залишках розвіяного вітром снігу від лазні в різні кінці зачовгали обережні кроки. Обходячи комендатуру, в якій уже стояли навстіж двері, Гирич зі своїм десятком пішов повз крайні хати Собачіївки. У спітнілих вікнах де-не-де вже блимали підсліпуваті каганці, а далі панувала ще темна ніч. Ілько, здригаючись од холоду й хвилювання, весь час втягав голову в плечі і, доки дійшов до старої цегельні, відчув, як у нього від надмірної обережності заболіли в'язи.

Зруйновані будівлі цегельні стояли обабіч дороги. Розмістивши людей, Гирич з бочкою, що мала імітувати кулемет, обрав собі позицію під крайньою повіткою. Ілько мав виглядати валку на дорозі. Він тепер бігав вперед і назад, щоб зігрітися й позбутися неприємних дрижаків, від яких цокотіли зуби. У вухах дзвеніла тиша, тільки на шахті розмірено чохкав паровик. Нарешті із селища долетів гуркіт кованих возів. Ошиновані колеса пронизливо завищали в наповнених снігом коліях. Німецька команда вирушила на станцію. Ілько, знаючи в Калинівці кожну п'ядь землі, намагався відгадати напрямок валки і тільки даремно наставляв вуха: обидві дороги з селища йшли спочатку одною вулицею і тільки на виїзді розходилися вилкою.

Скавуління шин і цокання коліс наближалося щохвилини, а разом з тим зростало і хвилювання. В Ілька руки вже не попадали в кишені. Щоб зігрітись, він щодуху погнав до селища, але вже на півдорозі ясно почув, що валка йшла просто на нього. Вражений, Ілько зупинився, прислухався уважніше: валка йшла на Оленівку. Тепер його вже опанувало почуття мисливця, на якого йшов великий звір. Повний войовничої відваги, він кинувся назад.

Принесену Ільком звістку на цегельні зустріла могильна тиша. Він уже подумав, що всі розбіглися, як з темряви почувся притишений голос Гирича:

— Чуємо… Лягай у рівчак!

Ілько пробіг повз повітку і впав за купу цегли. Поруч, ніби коло забуреного вагончика, хтось голосно сопів у рівчаку. Не більше як за три хвилини з дороги почулися розмірені удари об мерзлу землю кованих підошов, пирскання коней і приглушені голоси. Ілько визирнув з-за купи і на сірому тлі побачив попереду валки солдатів. Вони йшли розстрільнею і в руках тримали гвинтівки напоготові. З гвинтівками в руках ішли солдати і по узбіччю дороги, майже перед самим носом Ілька.

У голові валки їхав, м'яко воркочучи, фаетон, а в хвості — тачанка. Коли тачанка порівнялась з ним, Ілько побачив чорну постать солдата, що насторожено сидів біля кулемета.

Тільки зараз Ілько ясно усвідомив, що вони мають зробити і наскільки це страшніше, ніж він собі уявляв. Особливо гнітила його темрява, в якій до нього міг підкрастися ворог і прибити багнетом до землі. Від напруги Ількові очі мало не вискакували з орбіт. Як і в дитинстві, рятуючись від небезпеки, він заплющив очі. На думку зринула мати. Коли вони з батьком виходили з дому, мати мовчки взяла його голову в свої сухі руки, довго вдивлялася йому в очі, ніби хотіла запам'ятати їх навіки, і мовчки почала їх цілувати. Ількові, що ніколи не зважав на материні сльози, зробилося сумно, навіть батько прокашлявся і якось невиразно пробубонів:

— Не псуй мені хлопця. Що це тобі, на велику дорогу йдемо, чи що? Клим як збирався? Узяв гвинтівку, й бувайте здорові. А тепер наша черга.

Мати крізь сльози пробувала посміхнутись і цим нагнала ще більшу тугу:

— Страшно!

Ілько тоді навіть образився: "Що він — маленький?" Це надало йому й тепер сміливості.

Тачанка з кулеметом уже минула повітку, звідти нагло блиснув вогник, і в темряві луснув постріл, як підпірка в забої. Такий же постріл блиснув над рівчаком, потім знову з-за повітки. Потім гулко загомоніло щось схоже на кулемет, але ще голосніше забубонів кулемет із тачанки. Далі все враз змішалося в одну купу, і Ілько бачив тільки, як чорні постаті побігли від повітки, від рівчака, хтось владно кричав: "Halt!" — і валка зупинилась.

Довкола забігали, важко гупаючи чобітьми, постаті з гвинтівками, хтось уже кричав, мабуть поранений, а з-під повітки все так само глухо торохкотів "кулемет" Гирича. Потім Ілька ніби хтось підкинув. Він зірвався на ноги і, стискаючи в руках якийсь болт, кинувся просто в середину валки. Перед самим носом у нього пробіг з багнетом німецький солдат і щось крикнув, але в цей час хтось штовхнув Ілька в бік, і він, спіткнувшись, упав біля самого колеса. Над головою цокотів і плювався, яскраво блимаючи, кулемет. Повз Ілька тупали ноги, і чиїсь наступили йому на руку, близько пирскала коняка і майже біля самої голови била об землю копитом.

Він звівся на руки й рачки поповз біля колеса. Над головою все ще з сухим тріском рвалися постріли. Шукаючи свій болт, який упустив, Ілько намацав затоптану в сніг гвинтівку з багнетом. Схопивши її в руки, він зачепився за щось. Це була кулеметна стрічка, яка звисала з тачанки. Ілько смикнув її донизу. На голову посипалися порожні гільзи, а кулемет враз ніби вдавився й замовк. З тачанки над Ільком звісилась голова в круглій касці. Ілько закляк, але, відчувши в руках зброю, штрикнув багнетом просто межи очі тому, що вже простяг над ним руку, і, звиклий рачкувати з санками, хутко перебіг дорогу, упав у рівчак і подався щодуху назад.

Десь мала вже бігти допомога. Але чи встигнуть? Німці не дали опам'ятатись. Ількові було і соромно, і боляче до сліз. Позаду почулось ще кілька пострілів, потім вози знову зацокотіли ошинованими колесами, а допомоги все ще не було видно. Може, батько пішов навперейми німцям? Ілько звернув на поле. Що ж він скаже шахтарям? Чи він тільки сам урятувався, чи ще хто відступив? Ні, він не помітив, щоб хтось тікав у поле. Нарешті попереду почулись голоси, але це могла бути й варта, сполохана пострілами. З обережності Ілько впав у борозну і підвів голову, тільки почувши батьків голос. Тоді звівся на ноги й побіг назустріч.

— Ти чого тут? — запитав стривожений батько. — Що трапилось? Ми чули постріли.

— Мабуть, усіх побили, — і його голос затремтів.

Шахтарі бігли черідкою і тепер, поодинці надбігаючи, кільцем оточували Ілька. Він, опинившись враз у центрі уваги, захвилювався ще більше.

— А що з німцями?

— Поїхали вже далі.

Батько від перебіжки дихав важко, мов кінь, що на гору брався, а звістка про поразку приголомшила його, як громом.

— Треба трохи почекати, а вас двоє підіть вперед: може, тепер на нас там засідка.

Визначені двоє шахтарів скрадаючись попрямували до цегельні. Настрій у всіх був пригнічений. Ілько розумів, що більше за всіх з цієї невдачі гризся його батько. Він декілька разів поривався говорити сам з собою:

— Своєї голови не мав на плечах. Ах ти, дурень старий!.. Тебе, Ільку, ніде не поранило?

Ілько почував на своєму плечі гарячу батькову руку.

— Мабуть, ні, тату.

— Молодчина, а я старий дурень. Своєї голови не мав на плечах. На Мандриківку, на Мандриківку, от вам і Мандриківка! Ану і ти піди, Ільку, вперед. Чого вони там мовчать?

Ількові самому довго бігти не довелося, бо скоро від цегельні долетів подвійний свист, як умовлялися, і всі прискорили кроки. На дорозі їх зустріли послані вперед.

— Знайшли кого-небудь?

Але вони тільки знизали плечима:

— Мабуть, усі розбіглися.

— Ану тихо, — зупинився Гордій Байда, порівнявшись з першою повіткою. Попід стріхами свистів вітер, десь на селі, чути було, валували собаки, а поруч стогнав телефонний стовп. Проте гострий слух старого вибійника його не обманював:

— Стогне хтось!

— Дроти стогнуть.

— Якщо тобі наступив ведмідь на вухо, так мовчи. Степане, Гирич!

Тепер стогін почули всі. Він виходив з-під стінки повітки. Гордій Байда ступив на голос.

— Кіндрате, це ти?

— Я, Гордію. Ого, як вас багато. Допоможіть підвестись.

Під стінкою лежав конюх із шахти — Кіндрат Сусідка.

— Барбоси, ногу, здається, покалічили. — І він застогнав ще дужче: — І рука як не моя. А по голові як дзенькнув прикладом… Ой, наче розвалюється. Там ще на тім боці хтось кректав. Може, мій німець. Я в

нього, цуріка, викручую гвинтівку, а він коліном між ноги. Хай тобі чортяка, аж дух забило. Так я тоді його своєю штрикачкою під дев'яте ребро. Гарні штрикачки!

— Ти полеж, Кіндрате, а ми пошукаємо.

— Ось Люй Лі! — уже з рівчака вигукнув Ілько. — Я бачив, як він з німцем бився — просто за петельки. Лі, чуєш? Ти що, мертвий уже, га?

Підійшов Семен Сухий і приклав йому до грудей вухо.

— Дихає! — Люй Лі кліпнув очима. — Ну, і цей житиме. Що, і тобі, Люй, приварили?

Замість відповіді Люй Лі звівся на лікоть і безтямно помотав головою.

— А де Гирич був, Ільку?

— У крайній повітці.

— Моя твоя уб'є! — враз крикнув Люй Лі, мабуть, ще не прийшовши до свідомості.

— Навбивали, що й злічити не можна!

Люй Лі був поранений багнетом у плече, але сам звівся на ноги.

Гирича знайшли біля бочки-"кулемета". Схилившись на бочку, Гирич зостався, напевно, в тій самій позі, у якій його і проколов німецький багнет.

Гордій Байда упав біля нього на коліно, поторсав за плечі:

— Степане, Гирич, слухай, та ти справді?

Заклякле тіло було вже одерев'яніле і знову хилилось на бочку. Байда зірвався на ноги, усі стояли з непокритими головами. Він дико озирнувся, підніс догори гвинтівку і з усієї сили брязнув нею об землю. Хряснуло понівечене дерево, і знову запанувала тиша, в якій тривожно гуділи тільки телеграфні дроти та здалеку доносив вітер гуркіт кованих возів.

Розмова за преферансом

Надворі бралося на мороз, але в квартирі техніка Сивокоза було затишно: у грубі приємно жеврів огонь, і від комина йшов на хату теплий дух. У кутку, перед маленькими образами в позолочених ризах, блимала лампадка й віялом кидала на стіни зелене світло. Проти груби на стінці висіли збільшені з фотографічних знімків портрети молодого штейгера, яким був колись Сивокіз, і Марії Іванівни, його дружини, з розсипаним по голих плечах волоссям, схожим на приставлений до голови околот соломи. Під портретами красувалися за склом квіти з фольги. Коли на них падав відблиск із груби, здавалося, що на стінці спалахував огонь. Живі квіти — терпкі калачики, вутлі фуксії, колючі столітники й гречечка — в глиняних горщиках зеленим кущем стояли на драбинці перед розписаним памороззю вікном. Біля них на лисому килимкові стояла з круто вигнутими поручнями, з продертою спинкою гойдалка. З неї щойно підвівся Кіт-Котенко, начальник варти, і гойдалка, ніби куняючи, продовжувала клювати носом. За ломберним столиком, розставленим серед кімнати, сиділи Сивокіз, Марія Іванівна і бухгалтер Пантелеймон Петрович. Четвертим присів Кіт-Котенко. Чекали ще на штейгера Вариводу.

— Вам здавати, Карпе Івановичу, — запобігливо сказав Пантелеймон Петрович і підсунув до Кота-Котенка заяложену колоду карт. — Бажаю вам…

— …Хоч на цьому фронті перемоги! — докінчив технік Сивокіз, розтягти губи в ущипливу посмішку.

Кіт-Котенко наморщив твердого лоба, і його густо напомаджений йоржик на голові настовбурчився, мов щетина в дикого кабана. Марія Іванівна крадькома, можливо щоб пробачитися за чоловікову нетактовність, обдарувала його лукавим поглядом, але в Кота-Котенка настрій від цього не покращав. Залишившись на рудні зі жменькою гайдамаків, після відходу німецької команди він одразу втратив спокій. Найближчі сили, які б могли на випадок чого дати йому збройну допомогу, були аж у Бахмуті, а шахтарі з кожним днем усе більше активізувалися.

— Що ви там ворожите? Карти вже перетасовані.

Кіт-Котенко все-таки продовжував тасувати колоду. Робив це він під столиком, як і завжди, щоб не показувати своїх червоних рук з волосатими пальцями. Такими руками батько його настягав хутірець десятин на сто і передав у спадщину синові. Кіт-Котенко помітив їх уперше, коли одягнув офіцерський кітель. Кулаки випирали з рукавів, як дві трамбовки. Особливо гостро він відчув свою неоковирність, знайомлячись із дружиною завідувача шахти — інженера Дзіковського. Тендітна пані від його потиску і колючих вусів навіть скривилася. Кіт-Котенко спалахнув, і вже після цього весь вечір і ноги, і руки, і голос зовсім його не слухалися: він чіплявся за стільці, розпліскував на стіл чай і говорив таким басом, від якого пані, не криючись, почала змочувати скроні одеколоном.

Це був його перший і останній візит до інженера. До директора він не насмілився ходити і став постійним гостем техніка Сивокоза, який дедалі більше виварював із нього воду.

— Ну, самостійники, як ви сьогодні себе почуваєте? — говорив Сивокіз і сьогодні, сідаючи до столу. — "Ще не вмерла Україна, і слава, і воля"?

— Облишмо, — благально казав Пантелеймон Петрович.

— Що, неприємно згадувати?

— Чому — згадувати? — пересмикнув плечима Кіт-Котенко — Чому ви в минулому часі говорите? Українська держава ще нікуди не поділась.

— Подивіться на цю наївну людину. Та ваш гетьман якщо не накивав ще п'ятами, так завтра накиває. Ви гадаєте, він на ваших гайдамаках тримався? Німецьку армію в триста тисяч хукнули, а що ви вдієте зі своїми п'ятнадцятьма гайдуками? Вирядились, як папуги, у свої жупани і гадали, що очкуром революцію спеленають.

— І спеленали!

— Чим би дитя не тішилось… Не будь німецької окупації, від нас би, може, тут і сліду вже б не залишилось.

— Ну й що ж робити?

— Що робити? Шукати нового Івана Грозного.

— Хай собі й шукають у Росії, — сказав Пантелеймон Петрович, — а Вкраїна іде своїм історичним шляхом.

— Від Києва до Берліна?

— Глузуйте, глузуйте!

— Ех ви, горе-самостійники!

— А вам усе ще сниться "єдіная нєдєлімая".

— Була б і досі "єдіная", так пан сотник, мабуть би, не дрижав за свій хутір.

— А ваш татуньо за підряди на залізниці.

— А що ж, батько через революцію загубив на підрядах більше ста тисяч тільки в Росії, а тепер і в Малоросії може бути те ж саме.

— Не в Малоросії, а на Україні, — поправив його Пантелеймон Петрович.

— Облиште ви гратися в словесні бірюльки. Мене цікавить зміст, а не форма. Посадили Скоропадського, назвали гетьманом і гадали, що вони правлять країною.

— А хто ж, по-вашому, править, і досі Симон Петлюра?

Сивокіз притулив карти до волосатих грудей і так відкинувся назад, що поставив стілець на задні ніжки.

— Ваші Петлюри й Скоропадські тільки диктові танцюристи, яких смикають за вірьовочку то "хлібороби"[2], то Едуарди Едуардовичі, або й ті й другі разом. Чим ви перекриєте мого козирного туза? — І він викинув його на стіл. — Що, ваші королі хвости піджали? Навіть королі, не тільки гетьмани. Наші рудні, панове, належать акціонерному товариству. П'ятдесят один процент акцій тримають у своїх руках бельгійські капіталісти, сорок дев'ять — наші. Отак само і на залізницях, і на заводах. Так хто тут хазяїн: ваш ясновельможний пан гетьман чи витрішкуватий Едуард Едуардович? Акція, панове, господиня. Вона цариця над усіма царствами й государствами. От кому треба служити,

пане сотник, а не гетьманові. Едуарди Едуардовичі нікому не подарують вкладених на Вкраїні капіталів. Зрозуміли? А то гадали, що досить оголосити самостійну державу, наставити кордони, як уже й хазяями стали. Дурниці! Тут треба не ставити, а, навпаки, навіть одвічні кордони скоріше ламати і йти купно на більшовиків, доки ця пошесть не перекинулася на весь світ, бо коли більшовики зберуться з силами, кришка буде і вашому гетьманові, і всім вашим націоналістичним мріям.

— Проти більшовиків і наставили кордонів, — сказав Кіт-Котенко, ображений на Сивокоза за глузування з нього. — Кордони тільки допомагають!

— Так, як ти оце допомагаєш мені на вістах. Чому ти королем перекрив дев'ятку? Боявся, що в мене не буде старшої? А грали б ми в одкриту, ти б цього не зробив. От тобі й допомагають кордони. Що, без одної зосталися, пане сотнику? Цілком логічно. А спасуй ви, я б запросив одкритись. Козаків треба кликати з Дону, Краснова, Мамонтова, їм допомагають англійці.

Кіт-Котенко Карпо Іванович цілком був згодний з Сивокозом, навіть більше — Сивокіз хоч і стояв за відновлення єдиної, неподільної Росії, але припускав і демократичну республіку, а він, Кіт-Котенко, вважав, що й обмеження монархії конституцією для Росії було не на часі. Для заспокоєння селянства, розбурханого війною, досить куценької аграрної реформи, досить обіцянки викупу в поміщиків частини землі і маленького кредиту. Цю програму почав проводити в життя гетьман Скоропадський. Навівши лад тут, на Україні, можна допомогти тоді й Росії відновити старі порядки. А такі, як Сивокіз, замість того щоб укріплювати гетьманську владу, підточують її. Мамонтови задарма не стануть клопотатись долею України, а зразу своїх начальників понаставляють. Ні, Сивокіз уже надто багато дозволяє собі. Донбасівські урядовці, здається, не мають права на екстериторіальність: вони теж давали заприсяжну обіцянку гетьманові.

— Прошу, панове, не забувати, — проговорив він ображеним тоном, — до якого підданства ви належите.

— Я не заприсягалася нікому, — повела плечима Марія Іванівна.

— Присягають силі, — авторитетно сказав Сивокіз, — а що тепер без німців буде вартий той гетьман? На вас же тільки фу — й нема!

— То ще бабуся надвоє ворожила, — огризнувся Кіт-Котенко, сам уже не вірячи своїм словам, але й погоджуватись із самовпевненим Сивокозом йому аж ніяк не хотілось. Ніколи не сподіваючись, що німецьке командування враз може покинути його самого, Кіт-Котенко за півроку встиг залити робітникам сала за шкуру і тепер кожну годину міг сподіватися на відплату. В його стані треба було або одягти овечу шкуру, або вчинити що-небудь таке, щоб цілком тероризувати робітників. Найкраще було б скористатися з тої ночі, коли шахтарі надумали обеззброїти німецьку команду. Але через боягузтво він цього не зробив, пропустив влучний момент. Почуваючи в Сивокозових словах якраз за це докір і намагаючись виправдатися, відказав:

— Ви гадаєте, що нас злякали? Помиляєтесь. І якщо й вони так гадають, — кинув він у бік шахти, — то це мені тільки на руку.

— Вони не гадають, а просто собі знають, що варта їх боїться. І ви досидитеся, доки і нас візьмуть за горло свої власні більшовики.

— А нас чому? — злякано опустив на стіл карти Пантелеймон Петрович. — Хіба ми що?

— Кадети. А по-їхньому — буржуї.

— Ніколи я кадетом не був! Меншовик не те ж саме, що кадет.

— Я не розумію, — здивувалася Марія Іванівна, — для чого відпустили німців? Їх легко було упросити залишитися. Я певна, що коли б доручили попросити дамам, вони б не відмовили. Це ж ґречний народ.

Технік Сивокіз, знаючи напевно, завдяки чому його дружина надіялася на таку ласку до себе з боку німецького командування, насупився і вже роздратовано сказав:

— Теж мені — непереможна армія! А дядьки женуть вилами та косами. Отак, пане сотник, і ви будете кивати п'ятами, як більшовики піднімуть на шахті голову.

— Ого, якби їх пустили в "Горнотруд"! А поки що наш верх, — сказав Пантелеймон Петрович.

Червоне й без того обличчя Кота-Котенка наливалося злою кров'ю. В маленьких карих очах, мов скалки на воді, почали схоплюватися іскорки. За картами він уже не стежив і кидав їх на стіл машинально:

— Коли ви не знаєте, то спитайте. Дядьки! Дві дивізії Червоної армії перейшли демаркаційну лінію. Та десятки партизанських загонів...

— Я ж і кажу — з вилами. І від них тікає тридцять чотири дивізії з найкращою військовою технікою.

— Зрештою, мене це не обходить. Захочу — завтра тут буде цілий гайдамацький полк.

— Може, той самий полк, що не визнає гетьмана і вже виступив на Харків? Чим би дитя не тішилось...

Це вже переходило будь-які межі. Кіт-Котенко, весь побагровівши, процідив крізь зуби:

— Ви, пане Сивокіз, як бачу, не з хороброго десятка. Вас уже починає бити лихоманка.

— Суціль: з хворої голови на здорову.

— Ніякої голови у вас немає.

Технік Сивокіз поволі повернувся до сотника і з притиском на останньому слові проказав:

— А в тебе вона хоч і велика, як макітра, та порожня. — Карти випали з його рук на стіл, і Пантелеймон Петрович, надіючись продовжувати гру, накрив їх попільничкою. — Порожня, і ти хвоста тут не розпускай. Може, гадаєш, що тебе хтось боїться? Самі знаємо і ще й тобі можемо розказати, як треба пильнувати, щоб робітники не звозили на шахту зброї.

Кіт-Котенко зірвався на ноги й підкреслено дзенькнув шпорами:

— Я прошу…

— Ти не проси, а краще виконуй свої обов'язки, за які одержуєш платню. А "пленять" дамські серця своїми шпорами будеш колись на дозвіллі.

Марія Іванівна, лупаючи поверх карт очима, густо зашарілась і, мов обпечена, підскочила на стільці.

— Як мені настобісіли твої ревнощі! Знайшов до кого ревнувати. — І вона презирливо пхекнула.

Пантелеймон Петрович, ошарашений раптовим скандалом, злякано заторсав пенсне на своєму носі і, не знаючи, що діяти, схопив тасувати

карти. Кіт-Котенко підсмикнув плечима френч, скинув головою, по-військовому круто повернувся на місці, від чого стілець з гуркотом полетів на підлогу, і мовчки вийшов у маленькі сінці, де висіла його бекеша з погонами сотника. Спускаючись по східцях, позад себе він чув верескливий голос Марії Іванівни і схожий на гавкання застуджений бас техніка Сивокоза. Розгублений і переполошений бухгалтер Пантелеймон Петрович бубонів:

— Ай-яй-я, що ви наробили? Можна ж було ладком, ладком, по-хорошому. Я його заверну.

Кіт-Котенко, ніби його вже хватав за поли Пантелеймон Петрович, наїжачився і прискорив кроки.

Селище спало, вкрите чорною попоною темної ночі. Через голий майдан вітер ганяв сніжну крупу, змішану з сажею. Задихаючись від злості й образи, Кіт-Котенко прямував до приміщення варти, де світилися в одному вікні білі від морозу шибки. Проминувши крамницю, сотник побачив освітлене вікно в маленькому будиночку, де містився рудничний комітет "Горнотруд". Так допізна світилося там уперше. Він знав, що спілка, підпавши під вплив меншовиків, не наважувалася на організований опір власникам, хоч власники почали вже перебільшувати навіть довоєнні норми видобутку й зменшили до мінімуму розцінки. Правління спілки, до якого входили і Пантелеймон Петрович, і штейгер Варивода, полохливо додержувалося лояльності в економічних питаннях, а політичних ексцесів боялось як вогню. Але навіть і такі комітети давно вже були ліквідовані по інших руднях.

Біле вікно в маленькому будиночку зараз дратувало начальника варти, мов червоний кумач бугая. Вузлуваті його пальці нервово то застібали, то розстібали гачки на бекеші. Від образи, що він її зазнав від техніка, а ще раніше — від інженера, у нього саднило в горлі й кров підступала до очей.

У чорному від цигаркового диму кабінеті вартовий гайдамака, відставивши гвинтівку, спав на стільці. Це ще більше розлютило начальника варти. Міцним стусаном він скинув його зі стільця. Вартовий з переполоху закричав щось незрозуміле і, ошелешений, витріщив червоні очі.

— Поклич мені помічника начальника варти і начальника розшуку, вайло! Бунчужного негайно сюди!

Залишившись сам у кімнаті, начальник варти палив цигарку за цигаркою і, стукаючи навмисне голосно каблуками об брудну підлогу, ходив із кутка в куток. Великі його пальці, ловлячи в зубах цигарку, тремтіли; він хвилювався, але це вже було хвилювання не від образи, а від придуманої ним кінець кінцем тактики. Біле, освітлене зсередини вікно в кімнаті комітету ніби вказувало йому шлях з того роздоріжжя, на якому він топтався ще з тої ночі, як німці залишили Калинівку. Схопивши перо, він хутко накидав телеграму до повітового старости, перечитав її, порвав і знову написав.

— Ви мене кликали, пане сотнику?

Біля порога стояв, чухаючись спросоння і стримуючи позіхання, рудий вусатий бунчужний і полами шинелі соромливо прикривав кальсони. Кіт-Котенко, окинувши його оком, чомусь згадав військо ще конотопського сотника, змальоване Квіткою-Основ'яненком, і команда видалась йому особливо мізерною й огидною.

— Збирай негайно команду!

— Усіх? — позіхаючи на весь рот, питав бунчужний.

— Стань, як полатається! — враз визвірився Кіт-Котенко.

Од несподіванки у бунчужного мало не звихнулися щелепи.

— Команду до зброї! — продовжував викрикувати, немов перед сотнею, начальник варти.

Бунчужний остаточно прокинувся і тільки тепер зрозумів, чого від нього хочуть. Але зрозумівши, злякався ще більше.

— Вони десь пішли.

— Що?

— Погуляти з дівчатами.

— Ніяких дівчат не знав і не знаю. Де команда?

— Може, стрельнути?

— Стріляй, бомби кидай, а команда щоб була мені негайно. Я вам покажу тепер, чортам!

— Слухаюсь.

— Що ти — слухаєшся?

— Бомби…

— Застебни шинель, йолопе!

Бунчужний зирнув униз і збентежено запахнувся полами.

— Я кілька разів стрельну…

Начальник варти, мабуть, уявив, як до кожного вікна в землянках припадуть допитливі, глузливі очі шахтарів, і злякався:

— Я тебе стрельну, манія! Ніяких пострілів! Ніг у вас немає? Одправ негайно телеграму.

Бунчужний забрав щойно написану телеграму до повітового старости і, шкрьобаючи взутими на босу ногу чобітьми, побіг до казарми.

Начальник варти, дратований нетерплячкою, залишившись сам у кабінеті, витяг з кобури наган і, знайшовши на стіні портрет Тараса Шевченка, почав тренуватися в націлюванні. За цією роботою і застав його начальник розшуку. Він був переполошений, а побачивши в руках начальника варти наган, направлений у смушеву шапку Тараса Шевченка, і зовсім розгубився.

На світанку

Шахтарі вже бачили, що гетьман з його гайдамаками без німецьких багнетів не мав ніякої сили. Але на шахті все ще стирчала варта і лад залишався, як і за німецької окупації. Цьому треба було покласти край. Такої думки були й калинівські комуністи, але профспілка гірників зволікала із загальним страйком, хоч терпець у робітників міг урватися щодня. На Калинівській рудні справі допомогла сама ж державна варта.

Максим Мостовий повернувся до Калинівки і зразу ж скликав підпільний ревком.

— Нарешті, товариші, — сказав він, незвичайно збуджений, — рудничний комітет ухвалив загальний страйк в Донбасі!

— Додумались-таки! — сказав Семен Сухий.

— Примусили додуматись. Червона армія перейшла в наступ по всьому українському фронту!

— Ура! — закричав Гнат Убогий, схопившись на ноги. — Гили варту! Гили гетьмана!

— Я ще не все сказав. Утворена Реввійськрада України! Он що!

— Ну, значить, капут гетьманові!

— Так, уже проголошена радянська влада, і на чолі уряду — Ворошилов і Артем!

— Сьогодні ж по шапці варту!

— А тепер щодо варти. Рудничний комітет ставить тільки економічні вимоги. Більшовики з цим не згодні. Будемо вимагати негайного вигнання з шахти державної варти!

— Правильно!

— От і давайте обговоримо план. Я пропоную: перше — підняти загальний страйк проти повернення старого режиму, друге — страйк не припиняти, доки адміністрація шахти не погодиться на колективну умову, підписану товаришем Артемом, і третє — обеззброїти державну варту. Є ще які пропозиції? Нема? Тепер давайте визначимо страйковий комітет. Від ревкому, я вважаю, треба буде ввести Семена Сухого, Байду і третього...

— Конторника Погоду, — підказав Убогий.

— Правильно! Порядний хлопець і не з боязких.

— Або інженера Малахова.

— Іще краще! Наша людина.

— А на коли ж думають оголосити страйк? — спитав Семен.

— Поки що невідомо. В районному ревкомі чекають на умовну телеграму: "Книги распечатывай".

— Може, вони розпечатуватимуть ще місяць?

— Тоді й без них обійдемося. Зброю привіз Байда?

— Привіз десять револьверів. Що, їх роздати зараз чи заховати?

— А чого ж, чекати, доки варта витрусить?

— Побоїться. Вона тепер ходить, як скупана в мертвій воді.

— А ще які новини, вояки? — І Убогий, і Сухий розуміли, що Мостовий натякає на невдалу операцію з обеззброєнням німців, і винувато опустили голови.

— Маруся-лампова одержала писульку від Клима.

— Що пише?

— Я ось переписав, — сказав Семен Сухий, дістаючи клаптик паперу. — Нам це як прокламація. "Люба Марусино! — ну, це безпартійні чувства. — Зовсім не маю уяви, що там діється у вас на шахті. Стороною чув, що німецькі окупанти та гайдамаки знущаються над робітниками, які повірили меншовикам і есерам і залишилися вдома. Може, хоч тебе не чіпали ці наймити світового капіталу. Ну, тепер уже недовго залишилось знущатись катам над пролетаріатом Донбасу. Не сьогодні-завтра ми прийдемо визволяти його з пазурів світових хищників, буржуїв і саботажників. Бережіть, не давайте руйнувати шахт, ми повернемось!.." Ну, тут далі про те, що його призначили політруком

роти, і різні сімейні справи. Виходить, правда, — Клим теж пише, що хутко додому приїде.

Близько півночі Гордій Байда прокинувся від тяжкого сну. Щойно він заснув, як до нього з'явився, як живий, Гирич і почав дорікати йому, що він не зумів обеззброїти німців.

"Не зумів, — погоджувався Байда, важко зітхаючи. — І тебе підвів, і Кіндрата, і Лі. Ну, ці вже виходились".

"І з гайдамаками й досі панькаетесь".

"Панькаємось!"

"Чого ви потураєте їм? По селах і по містах женуть їх утришия".

— Того ж вони такі й смирні стали. Нам уже й газетку свою не важко пронести. А Ілько мій так під самим носом у варти читає людям більшовицьку агітацію. Скажу тобі по правді, мало хлопця не збили куці з пуття, а побачив, куди вони гнуть, і за розум узявся.

Перевертаючись з боку на бік, Байда почув, що Ілько якось важко дихає.

"Чи не захворів ще? — І в ньому прокинулась батьківська тривога. — А може, від тих клятих оселедців?"

Від згаги після іржавих оселедців, якими вони повечеряли, Байда й сам мучився. Намацавши кухля, він пішов до діжки, але вона була порожня. Тепер йому захотілося пити вже нестерпуче. Вступивши в чуні й накинувши на плечі піджак, він з цеберкою вийшов до колодязя, що був у сусідньому завулкові, позаду його землянки. Надворі бралося на мороз. У небі миготіли золоті павучки. Напившись студеної води, з

повною цеберкою він повертався назад, незграбно підтягуючи голі ноги в чунях, що їх гостро щипав холодний вітер.

Підходячи до землянки, Байда немало здивувався, побачивши у своєму віконці світло. Здивування його зросло ще більше, коли, спустивши на землю цеберку з водою, він намацав у кишені сірники. Другої коробки в хаті не залишалося. У голові майнула підозра, і він насторожився. Покинувши просто серед вулиці цеберку, Гордій Байда навшпиньки, хоч чуні й без цього ступали м'яко, як лапи ведмедя, підійшов ближче і, ховаючись за маленький хлівець, зазирнув до себе у вікно. На столі полохливо колихався жовтий язик каганця, освітлюючи сірі шинелі й жовті плями під папахами.

Чорні волохаті тіні повзали по стінах і кривій стелі, від чого вся хата схожа була на печеру, в якій біля вогню радилися розбійники. По шинелях і папахах Гордієві Байді нетрудно було догадатися, хто завітав до його хати.

Із темного кутка до світла виступила налякана постать Ілька. Розкуйовджена голова, розхристана сорочка і сонні ще очі нагадали Байді картину, що йому колись показував Клим і пояснював: "Це трус поліція робить".

"Що ж вони в мене знайдуть? — збентежено подумав Байда. Рушницю, відбиту Ільком у німців, він заховав у хлівці. — Десять наганів, які два дні тому привіз із Горлівки? Ага, пронюхали, значить. Ну нехай шукають". Він задерикувато посміхнувся і переступив на закляклих ногах.

Від розпарених у шинелях людей шибки у віконці зовсім запітніли, і тепер уже Байда бачив тільки силуети і чув змішані роздратовані голоси. Ілько, напевно, сам здивований, уперто викрикував:

— Вони ж ось спали… Я хіба знаю?

Голосу Харити він не міг розібрати, але, певно, й вона була щиро здивована, і, мабуть, гризлася від думки, що він, Байда, може скоро повернутися у хату і вскочити в лапи варті, як курка в борщ.

"Аякже! — посміхнувся знову про себе Байда. — Так я їм і дамся. Старий революціонер, що ви думаєте!"

Чути було, як гайдамаки шарпали ліжко, потім стіл, заглянули, напевно, і в шухлядку, бо хутко всі голови схилились над чимсь біля каганця. Деякий час було тихо, потім враз усі зареготали. Гордій Байда наморщив чоло. Здавалося, що в нього там нічого не могло бути такого веселого, але коли один протяг голос на зразок гугнявого дячка, він враз згадав про "Акафіст новоявленому угоднику Григорію Распутіну, казнокрадові новому".

Списаний Климом у когось ще за війни, акафіст цей валявся у трудовій розрахунковій книжці. Його тепер з насолодою, артистично і виконував один гайдамака. Гордій Байда хоч і закляк уже, хоч і був стурбований цими непрошеними гостями, проте не міг не посміхнутися, вслухаючись, як вичитував гайдамака:

— "Отче Григорію, новий угодниче сатанин.

Віри Христової огульнику, руської землі руйнувателю.

Жінок і дітей огидителю, того ради смерть сприявший.

Як віддячимо тобі, як восхвалимо тебе, оспіваємо тя, хіба тільки глаголяще тобі ще:

...Радуйся, розсудку царевого потьмарення. Радуйся, царицина насолода, радуйся, царівен розтління, радуйся, царевича розпутність.

Радуйся, Григорію, розпутниче великий!.."

Дослухавши до кінця акафіст, Гордій Байда єхидно проговорив:

— От і розберіться тепер, для кого ви стараєтесь.

Потім, злякавшись, що варта може кинутися шукати як не його, то хоч зброї до хлівця, він хутко юркнув у темний закапелок, дістав з бантини рушницю і, коли за запітнілими шибками захиталися тіні, перейшов на другий бік вулички, звідки непомітно можна було забігти хоч і на край селища.

Варта зробила так, як він гадав. Нічого не знайшовши в хаті, вона з шахтарською лампочкою в руках, притишено розмовляючи, обдивилась порожній хлівець і, напевно розчарована й роздратована, гримнула благенькими дверцями. Від холоду й хвилювання Гордій Байда починав уже цокотіти зубами. Гадаючи, що варта могла залишити засідку, він не міг наблизитися до вікна, в той же час його мучив страх за Ілька, якого могла забрати з собою варта.

Коли голоси поступово завмерли і темні силуети вийшли на майданчик проти освітленого вікна комітету, Гордій Байда нарахував тільки трьох гайдамаків, тоді як у хаті в нього було їх четверо. Могло трапитися, що один повів заарештованого Ілька до приміщення варти, якого за хатою не було видно, а могло бути, що четвертий десь чекає на нього.

У самих благеньких штанях і в піджаку на спідню сорочку Гордій Байда зовсім закляк, проте думати про ночівлю дома не доводилося. Залишалось тільки піти до сусіди і звідти послати на розвідку кого-небудь додому. Найзручніше було зайти до кума Сидора, молодиця якого була вхожа до Харити. Гордій Байда, обережно ховаючись попід хлівцями, рушив на кінець селища. У його хаті все ще світилося, а три постаті вартових, то зникаючи в темряві, то знову потрапляючи на білу смугу від вікна з рудничного комітету, нарешті остаточно розтанули десь біля цього будинку.

Ще вдосвіта, до гудка, по селищу рознеслася чутка, що цієї ночі державна варта погромила рудничний комітет "Горнотруд", заарештувала інструктора Курибіду, який тільки звечора приїхав із Харкова. Ще з більшим страхом говорили про Гордія Байду, який ніби вистрибнув голий і босий у вікно і тим урятувався від арешту.

— А чим їм Байда не вгодив?

— Як чим? А хто командував, як німців хотіли обеззброїти?

— Так це й інших заберуть?

— Як будемо дивитися в зуби варті, то й заберуть.

По селищу снували постаті, зупинялися, збиралися групами. В голосі робітників, що не бачили кінця-краю щоденним тривогам, клекотало обурення. Важке зітхання падало на облисілу під шахтарськими лампочками землю.

— Ходиш мов неприкаяний.

— Казав: тікаймо в Росію.

— Ну, повтікали б усі, а чим би паровози топили? Без вугілля й революція не поїде.

— Їде, їде, — і все на одному місці.

— Триста років, брат, та де — тисячі років коріння пускали. Думаєш, легко вивирати? Тут не один надірветься.

У вікнах блимали каганці, жовті цяточки літали по майданчику і разками блимали за селищем на стежках, утоптаних шахтарями. В кінці

майдану дражливо світилися вікна в приміщенні державної варти. На селищі знали про телеграму, послану Котом-Котенком до повітового старости з проханням надіслати в Калинівку каральний загін. Хтось навіть запевняв, що телеграфіст ніби приховав цю телеграму і його вже заарештовано.

На глиняних стінках з'явився рожевий відблиск, ніби десь з-за обрію з натугою вибивалося сонце, і на Калинівку вже падав відблиск зорі. Шахтарі здивувалися: біля приміщення державної варти гайдамаки розкладали вогонь. З вогню зривалися вахлаті чорні кужелі соломи й плавали в густому молочному тумані. Сивий дим, намагаючись пробитися крізь пелену туману, ворушився обпаленими клубами.

Купка гайдамаків готувалася до чогось веселого і збуджено бігала від вогню до ґанку. Потім із приміщення почали виносити якісь папери й кидати їх у вогонь. Дим над язиками полум'я підносився вище, за ним, як білі голуби, злітали клаптики паперу. На вогонь з різних кінців почали стягатися поодинокі глядачі. У відблисках червоного полум'я чорні постаті робітників скидалися на грізні символічні фігури, вилиті з чавуну.

— Папери палять!

— Таке, як криси, збираються тікати.

Повз них хутко пройшли до шахти Максим Мостовий і Гнат Убогий. Від Гордієвої землянки підтюпцем біг Семен Сухий.

— Ви не знаєте, де подівся Байда? — спитав він захекавшись.

— Нема дома? Мабуть, десь ховається. А хіба що?

— Шукайте його! Нехай негайно на шахту йде... Та щоб хлопці із самоохорони збирались. І ви всі збирайтесь. — І він побіг наздоганяти Мостового.

Кіт-Котенко стояв на ґанку зі скам'янілим обличчям і маленькими очицями очманіло дивився на вогнище. В цю хвилину він переживав, мабуть, почуття найвищої сили за весь час своєї служби у державній варті. Перед ним палала праця довгих ночей робітників професійної спілки "Горнотруд". Захотів — і знищив профспілку. Він ще добереться й до більшовиків. Він виведе будь-яку крамолу!

Кіт-Котенко ширше розставив ноги. Вартової залоги — тільки п'ятнадцять гайдамаків, а проти них сотні. Він розумів, що шахтарські руки розірвали б його на маленькі шматочки і підсмажували б на цім вогні, коли б у нього здригнувся хоч один м'яз на обличчі. Кіт-Котенко ще твердіше впирався ногами і ще міцніше зціплював свої щелепи. Ні, тепер він покаже, на що здатна ще державна варта. Не сьогодні-завтра він примусить тремтіти всю шахту, цілий повіт.

Він так захопився своїми майбутніми планами, що не звернув навіть уваги, коли навколо вогню зібрався натовп.

Враз розлігся переривчастий гудок. Його гудіння змусило здригнутися не тільки шахтарів, а й Кота-Котенка. Він уперше чув, щоб цей мелодійний звук заголосив ураз так тривожно.

Натовп розтривоженим мурашником заметушився по майданчику, потім, ніби підхоплений протягом вітру, полинув на гудок до шахти.

Три пункти

Гордій Байда, опинившись у свого кума, за годину вже мав докладні відомості з дому. Варта, нічого не знайшовши, розлютована пішла потім до рудничного комітету. Ніякої засідки ніби не було видно, а Ілька, як він

і гадав, доки не з'явиться батько, варта взяла заложником. Гордій Байда захвилювався:

— Я піду; чого мені боятися, раз нічого не знайшли.

Але Сидір, старий робітник, цілком резонно порадив нікуди не рипатися до ранку.

— А там видніше буде.

— Хлопця ж можуть понівечити.

— Нехай звикає. Уже недовго, кажуть.

— Вони все на телеграму чекають, а мені вже здається, що то тільки одна вигадка. Навмисне, щоб робітники не спробували самі збунтуватися.

— Треба знати, коли жати, Гордію.

— Важко ждать, як нічого не видать!

До самого ранку вони вже не спали, і гудок застав їх за сніданням. Він шматував нічну тишу якось особливо тривожно. Вони обережно, ніби щоб не сполохати уже поміченого злодія, повернули ложки до миски, зцідили назад юшку і тільки після цього втупились очима один в одного.

Першим у вікно визирнув Сидір і помітив рожеві відблиски на стінах сусідньої хати.

— Горить щось! — Він похапцем почав одягатись. Гордій Байда й собі схопився за шапку.

— Ти краще посидь у хаті, — зупинив його Сидір. — Я, коли що, прибіжу.

Гудок все ще стогнав і стогнав так, як і минулої зими, коли підіймав людей на повстання. Не знаючи, що діється в нього дома, де горить, що горить і чому так тривожно кличе всіх гудок, Гордій Байда, залишившись сам у хаті, бо слідом за господарем вискочила і його молодиця, не знаходив собі місця. Нарешті наважився і визирнув за двері. Туманний ранок усе ще кутав землю в сіре хутро. Червоні відблиски на стінах уже погасли, а гудок все ще не переставав скликати людей до шахти. "Яка ж це пожежа! Це, брат, не пожежа..." — подумав Байда про себе. Далі він не міг уже сидіти в хаті, причинив за собою двері й в одному піджачку та в чунях на босу ногу просто по вулиці побіг до шахти.

На подвір'ї шахти стояв збуджений, тривожний гомін. Зграйки вогників, схожих на зірки, відбиті в застиглій воді озера, коливались на дні чорного двору. Один по одному вони котилися під естакаду і збивались у ясне сузір'я. На самій естакаді теж миготіли й коливалися жовті вогники. Під електричним ліхтарем Гордій Байда побачив Семена Сухого, Василя Моренка, Гната Убогого і Власова, вперше без гармонії. Вони поспішно про щось радились. Навколо штовхалися шахтарі і задерикувато позирали вниз, до паровичні, де бігав роздратований, у розхристанім кожушку Ігор Болеславович і переляканий штейгер Варивода. Надибавши вартового, інженер схопив його за комір і затряс з такою силою, що у того злетіла з голови, мов червива слива, його сива шапка. Облишивши вартового, він знову загримав кулаками в зачинені двері паровичні. Отетерілий вартовий стояв, ніби чимсь подавившись, і злякано лупав очима. Із надшахтної будівлі вискочив розхристаний технік Сивокіз. Він поспішно щось доповів інженерові, розпачливо зирнув на тугу щіточку білої пари, що все ще вихоплювалась із свистка і тривожно голосила, і знову зник у будівлі.

— Гордію, де ти ходиш? — Семен Сухий смикнув Байду за рукав. — Збирай самоохорону! Револьвери роздав?

— Ще!

— Біжи зараз же! Мостовий наказав обеззброїти варту, як з'явиться.

— От би й давно так! Я в одну хвилину. Тільки ж це аж на збойку треба бігти.

— Біжи, біжи!

Коли нарешті гудок розтанув у тумані і по балках завмерла його луна, на подвір'ї з'явився з гайдамаками Кіт-Котенко. На його обличчі проступала розгубленість, але він намагався вдавати грізнішого, ніж будь-коли начальника державної варти.

— Хто розпорядився дати тривожний гудок?

У нього втупилися сотні пар очей. У них уже й сліду не було страху перед гайдамаками. Коли б Кіт-Котенко придивився до цих поглядів уважніше, він би, не гаючися, забрався з двору і більше не дратував шахтарів своєю присутністю. Але начальник варти, мабуть, уже втратив здоровий глузд.

— Хто дав гудок, питаю? — знову крикнув він грізно.

Довкола мовчали, але це мовчання було красномовніше за слова.

— Де завідувач шахти, де адміністрація?

Інженер і технік Сивокіз, безсилі відчинити двері в паровичню, зачувши голос начальника варти, з піною на губах кинулися до нього. Решта адміністрації ховалась у затінках.

— Хто тут старший? — запитав Кіт-Котенко так, ніби бачив Дзіковського вперше. Техніка Сивокоза він зовсім не помічав, навіть, коли той одкрив був рот, щоб сказати щось, одіпхнув його ліктем. — Пане інженер, яке ви мали право дозволити тривожний гудок?

Інженер, вражений його тоном і безглуздим запитанням, спересердя не міг зв'язати трьох слів, але сипав ними, як горохом:

— Ага, ось де ви! Ідіот!.. Дубина! Двері перед самим носом... Ви за чим дивитеся? Де охорона? Чому раніше німці...

Ошелешений і принижений, начальник варти стояв з одкритим ротом, аж доки інженер Дзіковський не захлинувся словами.

— Так ви не хочете говорити, пане інженер? — знову сказав він з тупою впертістю.

У притишеному натовпі почулося заворушення, потім рука одхилила одного гайдамаку, і перед Котом-Котенком зупинився все в тій же потертій шкіряній куртці Максим Мостовий. Він збив назад кепку й зміряв начальника варти глузливим поглядом:

— Не з тим хазяїном балакаєш, пане сотнику! Ми тут хазяї, робітники! У нас питай, хто дав гудок.

— Ага, почув, почув? — схопилось над головами. — Котись звідси, пане Котенко!

Такий тон у балачках з ним начальник варти почув уперше. Він скривився, позеленів і враз заверещав, ніби його штрикнули в бік вилами:

— Взяти його! Заарештувати! Розійдись!

Гайдамаки кинулись до Мостового, але в цей час увесь натовп подався на захист, і варта, охоплена залізним кільцем із чорних шахтарок, відчула нарешті нікчемність своєї сили. Її відвага випарувалась так само хутко, як збудилась наказом свого начальника. Орудуючи прикладами, гайдамаки почали відступати. Кіт-Котенко теж уже намагався скоріше опинитися поза цим страшним кільцем. І вже машинально викрикнув: "Розійдись, розійдись!" Добігши до воріт, він набрав повні легені повітря і викрикнув:

— Я вам, шельми, покажу. Всіх перестріляю!

Мостовий збентежено озирався на всі боки, шукаючи Байду: це був найзручніший момент обеззброїти варту, але Байди не було. Із охорони з револьверами з'явилось тільки троє. А Кіт-Котенко кричав уже за воротьми: "Повішаю! У тюрмі згною!"

Шахтарі, хапаючи грудки вугілля, кинулись услід за вартою. Кіт-Котенко зміркував, що тепер досить ще одного слова, і в голову йому, як град, полетить гостре груддя. На варту, що так полохливо вискочила з двору, він покладатися вже не міг, але, щоб не подати вигляду, все ще голосно вигукував:

— Правий фланг, перебіжкою до казарми! Лівий — перебіжкою! Розстріляю дезертирів!

По натовпу перекотився задоволений гомін; перед ним відступала озброєна сила. У сірому тумані тепер усі бачили, як гайдамаки, підібгавши хвости, давали тягу до своєї казарми. Шахтарі заулюлюкали їм услід.

Натішившись з переполошених гайдамаків, шахтарі знову повернулися на подвір'я шахти. Слідом за ними прибіг і захеканий Гордій Байда і тут же, розшукавши кого слід, тицьнув їм револьвери.

— Де ж ти був раніше? З такою кількістю зброї ми б зразу порішили варту.

— А тепер гайдамаки заховалися в казармі!

Байда і сам бачив, який влучний момент проґавили.

— Але ж мене дома не було. Чули ж, що архарівці вночі приходили, — виправдувався він.

Коли розпочався мітинг, за плечима Максима Мостового стояло вже чоловік з двадцять, озброєних гвинтівками й револьверами. Гордій Байда, підперезаний кулеметною стрічкою і з гвинтівкою в руках, виглядав найбільш грізним. Люй Лі теж був з гвинтівкою, Василь Моренко заткнув наган за пояс. Інші також намагались виставити наперед хто наган, хто гвинтівку.

Шахтарі, побачивши у себе в руках зброю, відразу відчули свою силу. Їх тепер не зможуть залякати ніякі коти-котенки. Натовп заклекотав сотнями різноманітних голосів.

Максим Мостовий стояв на естакаді, і його було видно всім. Він зняв догори руку:

— Товариші! Тривожний гудок примусила нас дати нахабна поведінка варти. Вона вже до того розгнуздалась, що спалила на вогні червоні прапори, спалила архів профспілки.

— Геть варту! — загукали в натовпі.

— Варта, товариші, вже не законна влада. Я вас вітаю з поваленням гетьманської влади і з встановленням влади Рад! Гайдамаки ще пробують огризатись, але Червона армія перейшла вже в наступ і крок за кроком звільняє від німецьких наймитів Україну.

Коли вщухли оплески і радісні вигуки, Мостовий продовжував:

— Рудничний комітет схвалив загальний страйк у Донбасі, але і досі не подає команди. Доки ж ми будемо чекати?

— Правильно! До біса такий рудничний комітет. Там засіли меншовики та есери.

— Вони хочуть помиритися з хазяями надбавкою кількох копійок, а ми, більшовики, кажемо, що робітник має право не тільки на надбавку, а й на всі прибутки шахт і заводів. Усе це з нього взялося. Але ми можемо добитися своїх прав тільки тоді, коли проженемо експлуататорів і саботажників.

— Варту, варту спочатку! — гукнув хтось. Його охоче підтримали інші.

— І адміністрацію!

— Треба взяти їх нижче поясниці, і так, щоб вони відчули, що їх тисне робоча рука! — вигукнув Власов з естакади.

— Дай я скажу! — наперед продерся старий шахтар. — Були Ради — притихли пани, зробились як шовкові; їхній верх узяв — стали ще лютіші. А хто робить на них? Ми, чудаки! Так от нехай тепер самі пани посидять під землею, і я вже не хочу бути дурнем, не полізу в шахту, доки не проженемо усіх кровопивців!

Натовп галасував, здіймав руки, вимагав негайно припинити роботу на шахті й перебрати управу до своїх рук.

— І знову зуби на полицю? — пискливий голос належав Задої. Біля нього стояв штейгер Варивода й пхекав:

— А це ж їхня тактика — морити голодом людей, щоб потім легше зняти на бунт.

— Їм аби свого добитись, а про нас — байдуже!

На естакаду вискочив захеканий Пантелеймон Петрович. Він хапався то за пенсне, то за поручні:

— Панове! Я спізнився трохи… Але я чую, тут уже пахне чимсь.

— Ви завжди услід тупицею.

— Ми, рудничний комітет, то ість ваша ж професійна організація. Варта познущалась…

— Помиритеся, ще й цілуватися будете.

— Цей громадянин, я не знаю, хто він, провокує вас на заколот, на повстання. Хіба ми не можемо добитися поліпшення мирним шляхом, без крові, без жертв?

— Словом і комара не вб'єш!

— Геть його до біса!

— Ми вимагаємо…

У нього поморщився ніс, ніби він нюхнув нашатирю. Окремим гуртом стояли відкатниці. Серед них була й Маруся. Вони голосно реготали:

— Висякайся! А ще береться вчити!

— Проженіть його! — кричали з натовпу. — Нехай іде собі до панів, а тут їх немає! — І перекривили: — "Панове, панове". Сволота!

Максим Мостовий, замість відповіді на недоладне істеричне вигукування Пантелеймона Петровича, тільки окинув поглядом його миршаву постать, чмихнув і зневажливо махнув рукою. Робітникам цей рух сказав більше, аніж довга промова. Але до бильця підбіг запінений і злий штейгер Варивода. Він скинув кашкет зі своєї стовбоватої голови і хапаючись закричав:

— То ще подивимось, кому довіряє маса.

— Тільки не вам, запроданцям! — почулося знизу.

— Чули вже!

— Ми пропонуємо почекати...

— Правильно, правильно! — загуло вже декілька голосів.

— До другого пришестя?

— Ну й чекай собі!

— Мостовий, Мостовий, кажи далі!

— Нехай Варивода каже!

Гордій Байда одіпхнув штейгера ліктем і гукнув на все горло:

— Я за нього скажу. Казав пан — кожух дам... Он бачите, з ким вони шушукаються. — І показав на Пантелеймона Петровича, який уже принижено умовляв про щось Сивокоза й завідувача шахти. — Кажи

далі, Максиме, а ти, куряча смерть, — кліпнув він на Вариводу, — відступись: треба ж і честь знати.

— Скинь його нам! Жени його в шию!

Варивода намагався ще щось викрикувати, але прибічники вже не насмілювались подавати голосу. У дворі здіймався справжній чорний вихор. За поручні знову взявся Мостовий:

— Як треба робити революцію, за порадою до інженерів та хазяїв ми, товариші, бігати не будемо, але ні інженерів, ні техніків на шахті своїми силами заступити ми ще не зможемо. Це ж ясно. Так ми поставимо над ними контроль, робітничий контроль над виробництвом. А загони державної варти…

— Геть варту! — викрикнув Кіндрат Сусідка і втяг голову в плечі.

— Сусідка! Правильно, правильно!

Тоді він знову крикнув:

— Геть варту! — і переможно озирнувся на шахтарів.

Коли закляклі шахтарі вже почали, щоб зігрітися, дріботіти ногами, збори ухвалили три пункти:

1. На шахті оголошується страйк, доки адміністрація не погодиться на умови роботи за колективним договором, підписаним товаришем Артемом, і не прийме нашого робочого контролю.

2. Переговори доручається вести страйковому комітету.

3. Охорону ладу на шахті нести своєму загонові з робітників, а варту обеззброїти.

Більшість жінок, не насмілюючись висловити і свою думку, юрбою топталася біля двору. Почувши вирішення зборів, вони валом посунули назустріч чоловікам, і натовп обернувся в клекочучий вир. Знаючи, що уже за день-два почнуться справжні тяжкі злидні, більшість жінок тут же дала волю своїм сльозам.

Дитячий вереск і жіночі сльози збільшували у чоловіків лють. Робітники, щулячись від холоду, гомінким, бурхливим потоком ринулися з двору на майдан. На другому боці майдану було приміщення державної варти з трьома вікнами і кам'яним ґанком.

Відведена начальником варти команда заховалася вже в казарму, а на ґанку стояв у кожусі, з гвинтівкою лише один вартовий. Побачивши, з яким настроєм наближаються шахтарі, вартовий заступив двері й загрозливо виставив наперед гвинтівку.

— Не підходь, буду стріляти! — викрикнув він злякано. Гвинтівка, наведена в натовп, дрижала в його руках, як запущений у породу пневматичний молоток.

Перша перемога

Максим Мостовий хоч і розумів, що тепер важче буде обеззброїти гайдамаків, які заховались у приміщенні варти, але, бачачи настрій шахтарів, вирішив довести справу до кінця сьогодні. До того ж є й ухвала зборів. Зібравши охорону, він теж підійшов до будинку варти.

— Виклич начальника! — сказав Мостовий гостро до вартового.

Гайдамака виставив проти нього гвинтівку:

— Одійди!

— Ти не тицяй цією забавкою, коли тобі життя не набридло. З тобою народ говорить, робочий люд. Роби що сказано!

Гайдамака торопко позадкував до дверей і постукав прикладом. За дверима хтось обізвався. Вартовий переказав слова Мостового. За дверима щось забубоніли.

— Пан сотник не вийде, доки ви не розійдетесь. А коли що треба, нехай двоє зайде.

— Не дуже з хоробрих твій сотник. Хто ще хоче зі мною піти? Ми перекажемо ухвалу зборів.

Але шахтарі запротестували, щоб ішов Мостовий. Вони не вірили словам Кота-Котенка. Може, він тільки й чекає, щоб заманити Мостового. Обрали двох тихих, малопомітних шахтарів.

Натовп продовжував терпляче чекати. Але минуло п'ять хвилин, минуло й десять, посланці не повертались.

— Може, їх заарештували?

У цей час прибігла жінка шахтаря з відрами на коромислі:

— Чого ви тут стовбичите? Кіт-Котенко подавсь уже на бричці!

Ворота із двору варти виходили на другий завулок. Кілька чоловік кинулись за ріг. Десь справді було чути, як торохтіла бричка кованими колесами, але її вже не видно було.

— Догнати, догнати! — кричали на всі голоси.

— Один чи скільки втекло?

— У бричці сиділо двоє, — сказала жінка, — я саме дорогу переходила. Мало не переїхали.

Через майдан проїздив селянин возом, запряженим одною шкапиною. Байда штовхнув у плечі двох, потім ще й третього із загону самоохорони:

— Сідайте на підводу, доганяйте. Це вони за підмогою гайнули.

Віз із самоохоронцями задеренчав шалівками і довго ще тягся через майдан.

— Такою шкапою доженеш!

— Я ж казав, що заарештують посланців!

Але посланці в цей час вийшли із дверей варти.

— Не буде діла, хлопці! — гукнув один.

— Миром не хочуть і слухати, — додав другий.

— А начальник навіть і носа не показав!

— Значить, таки справді втік!

— А ще сказали: коли надумаємо обстрілювати, поставлять перед вікнами арештованих.

— А ти Ілька там не бачив мого? — спитав збентежено Байда.

— Не бачив!

Максим Мостовий слухав мовчки. "Коли втекло двоє, — думав він, — то в приміщенні не більше тринадцяти гайдамаків. Який настрій у шахтарів, вони добре розуміють і стріляти не насміляться. Не такі вже вони хоробрі, а знаючи, що приходить їм край, і поготів не будуть ризикувати головою".

— Тоді ще раз піди скажи тим дурням, — звернувся він до вартового, — чекаємо п'ять хвилин. Не викинуть зброї у вікна, нехай на себе пеняють.

Вартовий слухняно пішов у приміщення, але назад не повертався. У всіх кімнатах враз погасло світло.

— Зрозуміло! Товаришу Байда, будемо приступом брати будинок. Розпоряджайся.

Байда хутко визначив, кому де стати і що робити. Усім іншим звелів залишити майдан або заховатися за хати. Сам він став під крамницею.

— Гордію, Гордію, — почув він несподівано збоку Харитин голос, — ой уб'ють Ілька, уб'ють.

— Мовчи, стара, мовчи! — Він і сам розгубився. Біля вікон дійсно ніби маячили якісь тіні. — Мовчи, мовчи, стара!

Із темного закапелка виринув Задоя. Йому були, мабуть, непереливки. Він вертівся перед самим носом то у Семена Сухого, то у Гната Убогого, ніби щоб вони запам'ятали і його участь у роззброєнні варти. Побачивши Гордія Байду, Задоя крикнув:

— Такий з тебе командир! Я б їх голими руками забрав. — Потім, мабуть злякавшись своїх слів, уже полохливо додав: — Тільки хто перший почне, з того й спитають. Хай би ще побалакали делегати.

— От і піди побалакай, вони ж тобі як родичі!

— Еге, най жаба голову здійме, то й цар не поставить.

— Так не крутись тут під ногами! — Байда обернувся назад і вигукнув: — Бий, хлопці, по вікнах! У верхні шибки влучай!

Але поперед нього ніхто не стрельнув. Усі розуміли, що цей постріл міг бути в Ілька або в інструктора Курибіду, розуміли, що варта тепер ховалася за їхніми спинами. Байдина рушниця, що готова вже була пустити першу кулю, мов зів'яла стеблина, почала хилитися до землі. Семен Сухий стояв збоку. Він хотів щось сказати, але, глянувши на Байду, замовк на півслові. Довкола запала мертва тиша, тільки рипіли під ногами залишки снігу.

Гордій Байда приголомшено оглянувся навкруги й побачив Максима Мостового, який підходив до їхнього гурту. Харита все ще намагалася притримати чоловіка за руку. Він подивився на неї вже сердито і враз, ніби прокинувшись, приклався до ложа. У вікні тонко задзвеніла шибка. Харита від пострілу відхитнулась до стінки:

— Що ти робиш, старий, дитини не жалко тобі?

Варта не відповідала жодним пострілом.

— Викидай зброю у вікна! — прокричав Власов, прокравшись під вікна. — Виходьте поодинці у двері.

— Виходьте, коли не хочете зі світом попрощатись! — прогримів уже Гордій Байда.

Але в помешканні мовби не залишилось нікого в живих. Тоді Байда вискочив з-під крамниці, гукнув: "За мною!" — і кинувся на ґанок. За ним побігло декілька чоловік. Попереду стрибав Люй Лі, озброєний новою гвинтівкою.

Двері від сильного удару плечима розчинилися, і хтось, збитий з ніг, покотився на підлогу. Вскочивши до першої кімнати, Гордій крикнув на все горло:

— Руки догори, кляті!

Хтось засвітив світло. На підлозі сиділи біліші за стінку гайдамаки. Піднесені ними догори руки дрібно тремтіли. Інструктор спілки Курибіда тяг із другої кімнати ще одного гайдамаку. Цей був розлючений і намагався схопити Курибіду за горлянку. Побачивши в кімнаті Байду, гайдамака зів'яв і вже пішов покірно, як укоськаний кінь на повідку. Ілька в кімнаті не було. Відчуваючи щось недобре, Гордій Байда шаснув до другої кімнати. У ній теж під стінкою сиділо двоє, але Ілька не було. Якийсь невиразний крик почувся із задньої кімнати, що виходила вікнами в садок.

Він ногою відкинув двері. Просто перед дверима в садок було розчинене вікно. Ілько лежав на підлозі і, мабуть з останніх сил, тримав когось за ногу, а увесь тулуб того звисав уже по другий бік вікна.

Байда зрозумів усе з одного погляду.

— Тримай, тримай його, сину! — і, схопивши за другу ногу, з силою смикнув назад. На підлогу упав бунчужний.

До кімнати вскочило ще декілька озброєних робітників.

— Начальників немає!

Ілько звівся на ноги і, захеканий, мовчки вказав на розчинене вікно. Двоє робітників з гвинтівками вистрибнули в садок і зникли між деревами. Бунчужний все ще лежав на підлозі, потім звівся на руки й плазом поповз до Гордія Байди.

— Дядечку! Я ж твого пожалів, не вбивай! — заволав він, ковтаючи слова.

Гордій Байда відіпхнув його ногою.

— Повзаєш тепер, гад? А до вікна хто під кулі мою дитину ставив? Іди до народу, нехай він тебе судить.

Підштовхуючи під зад, бунчужного повели на ґанок. Гордій Байда, зоставшись сам з Ільком, мабуть, уперше посміхнувся до нього на весь рот. Обвислі вуси розсунулись, як дві скибки, аж до ушей.

— І ти вже, значить, благословився? А мати — уб'ють, уб'ють. — І він поторсав Ілька за плечі. — Біжи, вона там уже панахидку справляє.

Ілько, сповнений гордощів, хотів проскочити повз батька, але той притримав його за рукав і вийшов на ґанок разом. Він знав, що в цю хвилину позаздрить йому не один батько. Перед ґанком топталася збита докупи вже велика юрба. Байда, поклавши Ількові на голову руку, голосно вигукнув:

— От і ще вам один герой: такого козарлюгу вдержав! — і кивнув у бік бунчужного, біля якого стрибав Гарасько, намагаючись зірвати з його плечей погони. Тут же, оточений робітниками, стояв інструктор Курибіда, що так несподівано попав у халепу. Обличчя йому прикрашав синяк. Хтось винувато сказав:

— Це, здається, я тебе ненароком поцілив.

Ілько ступав за батьком, не чуючи під собою землі. Окинувши поглядом з ґанку натовп, він зустрівся з Марусиними очима і весь зашарівся. Маруся ласкаво посміхнулась: в цю хвилину він, як ніколи, був подібний до Клима. Навіть його мати, що насилу протиснулася до ґанку, глянула на нього якось незвичайно і замість радості тихенько схлипнула:

— І твоє вже життя починається. Мабуть, тобі і їсти нічого не давали? — і тицьнула йому в руку пару теплих картоплин. — Отак, бувало, і Клим.

Ілько побіг назад у помешкання варти. В кімнатах було вже повно робітників. Ілько мріяв про наган і нишпорив, шукаючи його по всіх кутках, але всю зброю було вже розібрано, навіть записано, хто і що взяв на руки. Гарасько, який щойно бігав на своїх кривих ногах з довгою ломакою, теж уже походжав з гвинтівкою.

— А ти чого тут вештаєшся? Вже й гвинтівку цапнув.

Гарасько вперше знітився перед своїм приятелем.

— А де ж їхні начальники?

— Побіжи дожени!

Але помічник начальника державної варти встиг десь заховатись. Ті, що гнались за ним, тільки дарма бігали. Так само ні з чим повернулись і ті, що пробували догнати Кота-Котенка.

Захоплених у приміщенні варти гайдамаків одвели й замкнули в холодну лазню, проте шахтарі все ще не розходились. Вони скупчилися під вікнами рудничного комітету, де тепер засідав страйковий комітет. Там же розташувався і озброєний загін охорони. Шахтарі чекали, що Байда зараз приведе ще техніка Сивокоза. Але Байда повернувся сам.

Він був роздратований. У квартирі техніка двері були розчинені навстіж, і по тому, як валялося розкидане хатнє начиння, не трудно було зрозуміти, що Сивокіз разом з дружиною теж утік. Залишилися на стінці тільки їхні збільшені портрети та квіти з фольги.

Після роззброєння варти в загоні збільшилось зброї, але треба було вже думати про ще більшу кількість, бо начальник варти й настрашений технік Сивокіз, що вислизнули з рук, намагатимуться тепер відплатити калинівцям.

— А ти як гадаєш, Семене? — звернувся Байда до Сухого. — Треба чекати на гостей?

— Ти про що?

Семен Сухий дивився на нього порожніми очима. А тільки годину тому вони палахкотіли, як жарини.

— Не чув, чи що? Вислизнули, кажу, з рук. Тепер начувайтесь. Вони так цього не подарують.

— Коли б тільки це, ще нічого.

— А то ще що?

— Козаки з Дону йдуть. На підмогу гетьманові.

— Справді?

— Проїздив тут один платонівський, каже, до Юр'ївки вже підходять. Посилаємо оце перевірити.

— І все на нашу голову. — Гордій Байда зітхнув і смикнув за вуса так, ніби хотів його відірвати.

Частина друга

Зустрічний вітер

Пронизливий вітер пролітав через донецькі степи й на високих горбах крутив чорторії. В таку годину можна тільки пожаліти того, хто опинився просто неба і на десятки верст не бачить притулку. Тонко й тоскно свистить торішнє бадилля на білих полотнищах степу, а сніг, як пісок, порошить очі, розписує прошвами колії.

Гриць Духота гнав уже третю годину без упину. Його кінь спотикався все частіше, здавалося, скакав із останніх сил, але вершник без жалю сік його нагаєм. Над ними здіймалася пара і позначала шлях білими кубельцями, які осідали легкою памороззю.

Коли кінь знову спотикнувся, Духоту обійняв страх, що він не встигне доскакати в Калинівку до ранку, а тоді вже буде пізно. Дороги йому були знайомі, він звернув із шляху і поскакав степом навпростець, крізь хуртовину.

Хуртовина вила, як голодна вовчиця.

Тривожні чутки про донських козаків примусили страйковий комітет послати в Юр'ївку гінця, щоб зібрав більш певні відомості і зв'язався з заводським комітетом. Страйк, який вчинили калинівці, не дочекавшися сигналу з центру, без сумніву, притягне увагу білих козаків, а як вони поводяться, то вже було відомо.

У приміщення профспілки набилося повно людей. Тут зібрався страйковий комітет, прийшло багато й тих, що вимагали припинення роботи на шахті, роззброювали варту. Зійшлися і всі комуністи. Заглянув

було й Варивода. Він не приховував задоволення з чуток про донських козаюв, навіть спробував поіронізувати над стурбованим виглядом комітетників, але йому відповіли такими недвозначними репліками, що Варивода вирішив за краще скоріше ретируватися, доки його не спустили по східцях.

Розмови точилися навколо страйку, а найбільше навколо козаків.

— Невже ото до них і революція не доходить? — дивувався Гордій Байда.

— Отож до Вариводи не дійшла, — відказував Семен Сухий. — А чому? Корінь куркульський і душа вовча. Візьміть хоч того ж Задою. Ніби й трудящий чоловік, а настрій куркульський: того обдурити, там підкупити, бо спить і бачить себе підрядчиком, а потім і хазяїном. Задля цього він ладен самому чортові душу продати, не те що сивокозам.

— Ну, мабуть, небагато знайдеться чортів, щоб мали душу, чорнішу за нашого Сивокоза.

Інженер Малахов і конторник Погода розмовляли з Мостовим.

— Найкращим барометром політичної ситуації, — казав Малахов, — є наша адміністрація. Вчора припинили підвозку вугілля до робітничих квартир.

— А я думаю, чому це така затримка, — сказав збоку шахтар. — Так он воно що.

— Значить, ти неблагонадійний, чоловіче.

— Я бачив список на співробітників, — сказав Погода.

— Багато в списку? — спитав Мостовий, якого ця звістка ніби аж порадувала.

— Чоловік п'ятнадцять.

— Тільки на одній шахті? Так це ж добре! І співробітники з нами! Значить, інтелігенція вірить у партію більшовиків.

— Це ще не показник, товаришу Мостовий, — сказав інженер. — Ось як не злякаються козаків, як стоятимуть і далі за страйк, тоді і я скажу, що їх не тільки економічний бік цікавить.

Наближалась уже північ, але люди все ще не розходились. У шибки бив, як крилами, вітер і шарудів снігом. Всі уявляли, як зараз у степу, але ніхто про це не говорив і тільки з надією прислухалися до звуків у селищі. Коли перейшло вже за північ, під вікнами нарешті затупотів кінь.

— Гриць приїхав, Духота!

Гриць Духота зайшов до кімнати увесь засніжений і впав, як підкошений, на стілець. Маленькі вуса його обернулись в крижані бурульки, що зовсім закривали рот. Щоки вкрилися білими плямами.

— Три, три рукавицею! — закричали в один голос кілька чоловік. — Щоки відморозив!

Але Духота тільки немічно поворушив руками й посміхнувся. Гордій Байда заходився біля нього сам. Духота відхилив його рукою, дістав із-за пазухи білі листочки й мовчки подав Мостовому. Це були накази начальника поліції Макіївського гірничого району. Всі припали до них очима. Наказ № 1 був підписаний осавулом Жировим. Він оголошував населенню Юр'ївки і району одержані ним телеграми командувача Донської армії генерала Денисова. У першій говорилось: "Робітників

заарештовувати забороняю і наказую розстрілювати або вішати..." У другій — "Наказую всіх заарештованих робітників повісити на головній вулиці і не знімати три дні..."

— На першій лінії своїми очима бачив уже двох, — проказав серед мертвої тиші Духота, — висять на стовпах.

— Хто такі? — спитав Максим Мостовий, затамувавши подих.

— В об'яві оголошено, що повісили ніби більшовиків. Може, сезонних робітників з Осинівки.

У другому наказі осавул Жиров теж оголошував телеграму генерала Денисова: "Наказую найнещадніше приборкати робітників, розстрілявши, а ще краще — повісивши на троє суток десятого чоловіка із спійманих".

До цієї телеграми осавул Жиров, нагадуючи і про свою владу, уже від себе додавав: "За останні дні в Юр'ївці і в районі виникли заколоти серед робітників. Попереджаю, щоб уникнути пролиття зайвої крові, що я категорично заборонив різні мітинги та збори і що мною наказано командирам сотень і бронепоїзда — різні зборища негайно розстрілювати. Закликаю всіх жителів до чесної праці, до спокою і виконання свого обов'язку перед замученою вітчизною. Нагадую, що час більшовиків минув (хтось позаду Мостового глибоко зітхнув), і їх уже пора забути, і що всяке повстання буде нещадно подавлене".

Семен Сухий з сумом в прозорих очах дивився у вікно, за яким завивав вітер. Маруся, яка забігла в кімнату на хвилину і на круглих щоках якої вигравав рум'янець, збагнувши, що чекає на неї, коли в селище вдеруться білі козаки, зблідла і злякано втупилася в Мостового.

У кімнаті запанувала важка тиша. На посірілих обличчях була розгубленість, яка межувала вже зі страхом, з панікою. Максим

Мостовий теж сидів похмурий і нервово дріботів пальцями по столу. Нарешті він звівся і постукав олівцем:

— Значить, контрреволюція об'єднує сили! Ну що ж, це тільки зобов'язує нас бути ще стійкішими. У мене буде така пропозиція, товариші. Страйковий комітет мусить працювати й далі, самоохороні бути напоготові. Мало буде козаків — дати відсіч, багато — не встрявати в бій. А щоб знати наперед, послати людину на четвертий номер. Туди вони першими навідаються. Коли можна буде, дати звістку по телефону. Всім, хто не бажає зустрічі з козаками, пошукати більш затишного місця. Довкола селища вистачить старих шахт. А козаки довго не затримаються — не одні калинівці взялися за розум.

— Ох, сумніваюсь, товаришу Мостовий, — сказав, глибоко зітхнувши, конторник Погода, — щоб вони залишили нас так хутко. — Він був блідий і переляканий більше за всіх. — Сумніваюсь, кажу…

— Нам нема чого сумніватись, — сказав Мостовий, спалахнувши. — Нехай вороги наші сумніваються, чи втримаються вони на багнетах. Наша сила росте з землі, политої потом і кров'ю, а буржуй найманою силою орудує.

Поступово Мостовий урівноважився, і його впевнений голос впливав заспокоюючe на присутніх:

— За нами правда, товариші! У нас сила! І ніякі генерали Каледіни, Краснови й Денисови революції вже не зупинять, ми переможемо!

Від його слів у всіх аж прояснились обличчя. Навіть Погода схвально закивав головою.

Ілько, що провів ніч у державній варті, висиплявся дома. Гвинтівка з широким німецьким багнетом стояла в кутку, а Харита, вже готова до нового лиха, сиділа в кухоньці і сама з собою розмовляла:

— Як горох при дорозі — хто не йде, той і вщипне.

До хати увійшов Байда:

— Журишся, пролетарія?

— А ти щось дуже веселий. Мабуть, і цю ніч не спав?

У Байди від безсоння дійсно очі були червоні, як у кроля, щоки запали й посіріли.

— Зараз підемо в проходку. Збирайся, Ільку, та хутко!

— Хіба що? — сполошилася Харита.

— Гості йдуть. По телефону передавали. Одягайся тепліше, бо задуло таке, що й світу не видно.

Ілько спросоння відказав:

— Ну й ідіть, коли вам хочеться.

— Козаки скачуть на Калинівку, дурню! І не десять, і не сто.

— Боявся я тих козаків.

Його нерозважність починала дратувати батька:

— Ану не балакай!

— Ну чого ви, встигну ще втекти!

Гордій Байда враз заплющив очі. Його скам'яніле обличчя стало страшним. Ілько знав уже, що більше він нічого не скаже, і треба, як робив у дитинстві, ховатися або під ліжко, або за матір. Але він уже виріс з того віку і тому похапцем почав одягатися.

Харита нав'язала їм вузлик з хлібом, а Ількові всунула в кишеню ще пару печених картоплин, і вони подалися в степ. Дув зустрічний вітер і гострячками колов обличчя. Гордій Байда, що весь час стурбовано озирався, нарешті зупинився й похитав головою:

— Треба б було таки забігти до Гната. Іди собі потихеньку, я нажену, — і повернувся назад.

— Стукніть у вікно й до... — Ілько хотів сказати "й до Марусі", але посоромився батька.

Все ще переживаючи радість перемоги над бунчужним, за що його навіть старі шахтарі похвалили, Ілько йшов, не помічаючи дороги, навіть не чув пострілів, які долітали з сусідньої шахти, занесені вітром.

— От і вісточку вже посилають!

Захеканий Байда нагнав його сам.

— А твій Гарасько, мабуть з великої хоробрості, заховався на піч, і хоч би, чортяка, гвинтівку віддав. — Вуси у батька обернулись у крижані бурульки і за кожним словом загрозливо ворушились.

Тривога за Гната Убогого була задаремна: вони нагнали його у балці. Убогий, почуваючи ніяковість, що вискочив із селища раніше за інших, сердито блимав своїм більмом.

— Біда з цими бабами, — пробурмотів він закляклими губами, — причепилась: тікай та й тікай. А я тих слів не можу чути. А Семена не бачив?

Байда ворухнув своїми брульками:

— Семен білявий, на снігу непримітний. А чи воно ж таки правда про козаків?

Гнат Убогий знизав плечима. В цей час від селища почулися постріли.

— От тобі й відповідь!

Ілько, жалкуючи, що не побачить козаків, навіть зупинився.

— Нанюхаєшся ще пороху, дурнику, — відгадавши його настрій, пробубонів Байда. — Ти думаєш, козаки прискакали антимонію розводити? Німців підкололи — раз, роботу кинули — два, державну варту розбили — три. Це вже тобі війна, а не іграшки.

— Конфлікт між трудящими й капіталом, — по-заученому сказав Гнат Убогий.

— А от чи Люй Лі встигне вискочити? Примітний він дуже!

Біля старої шахти під повіткою топтався Семен Сухий і ховалася за стінку від вітру затушкана в теплий платок Маруся. Вони не встигли ще відсапатися, як розлігся знайомий гудок. Він гув тривожно й настирливо. Усі запитливо перезирнулися. Страйковий комітет, одержавши відомості, що на Калинівку йде каральний загін — більше чотирьохсот шабель, — вирішив з такими силами до бою не ставати. Мостовий мав теж сюди прийти. Його все ще не було. Дати гудок він міг хіба тільки в тому разі, коли козаків справді забігло небагато і їх можна

було прогнати силами яких-небудь тридцяти рушниць, але ж і самоохорона не буде сидіти, аж доки її злапають козаки.

Гудок настирливо боровся з вітром і скликав до себе шахтарів. Проте могли дати його й козаки. Невідомість бентежила, непокоїла і примушувала тужно стискатися серце. Семен Сухий заніс було вже ногу на драбину і так, на одній нозі, високий, схожий у короткому кожушку на чорногуза, закляк:

— Таки наш!

— І Мостового нема й досі.

Крізь снігову пелену замаячило в степу декілька постатей. Вітер зарошував сльозою очі, і розгледіти людей, що прямували теж до старої шахти, не підпустивши ближче, було неможливо. Для більшої безпеки ті, хто був біля шахти, почали спускатися по драбині в чорний колодязь; звідти тягло неприємним духом старого льоху. Семен Сухий, що завбачливо захопив шахтарську лампочку, ліз попереду і освітлював трухляві вже щаблі на драбині.

Прийшов інженер Малахов і конторник Погода. Слідом за ними спустився і Максим Мостовий. Певне, він переховувався тут уже не раз, бо по штреках ішов, як у себе дома.

— А Курибіди нема? Все не міг вирішити, на який йому стілець сісти. Мабуть-таки, поліз під крильце до Вариводи.

Але в цей час спустився в шахту й Курибіда. Він сердито сопів і все знизував плечима, ніби хотів сказати: "Я тут при чому? Я приїхав у справі рудничного комітету, а ви заходилися робити революцію. Чому я мушу отут труситися?"

— Ви гадаєте, що тут нас не знайдуть козаки?

Максим Мостовий посміхнувся:

— Хіба їм своєї голови не шкода, товаришу Курибіда. Та на вас вони, мабуть, не дуже сердиті.

Курибіда враз повеселішав і почав заглядати по кутках шахти.

Стара вироблена шахта була цілком безпечною схованкою, її штреки сполучались із Калинівською шахтою і з номером четвертим. Зовсім суха, вона могла сховати всю Калинівку.

Семен Сухий, мабуть, про це саме й думав, бо, зітхнувши, сказав:

— І до неї доберуться. У Кам'яній Балці висадили, анахтеми: бомбу кинули. А то б оце сюди вліз, а в Калинівці виліз.

Проте вилазити зараз у Калинівці, мабуть, ніхто б не захотів. Щойно вони заховалися в Балку, як у селище увірвався каральний загін. На руках у командира загону був повний список усіх активістів. Звільнені ним з холодної лазні гайдамаки цей список доповнили тими, хто найбільше настращав їх при роззброєнні. Бунчужний, палаючи помстою, сам повів трьох козаків до Байди. Старого Байду захопити він не надіявся, але довготелесого Ілька, що перешкодив йому втекти, був певний, що захопить і розстріляє з власного нагана. Падаючи з ніг, варта бігала від хати до хати і майже скрізь заставала одних тільки жінок або дітей. Для цілковитого відновлення своєї влади варті не вистачало гвинтівок. Їх вона настирливо тепер і дошукувалась. Хтось запобігливо доніс уже командирові карального загону, що розібрану зброю було переписано: "Кому і що — усе до кульки".

Трохим Задоя, що раніше б радів з такого заспокоювання робітників, зараз почував себе теж непевно. Щоб хоч трохи замести свої сліди прислужування технікові Сивокозу, він, коли треба було переписати зброю, запобігливо вихопився з олівцем і з клаптиком паперу. Комусь

потім він мав цей список віддати, а поки що засунув собі в кишеню. Оцей список тепер десь засунувся так, що він не міг його знайти, щоб спалити до цурки й попіл розвіяти. Був іще кращий вихід із цього безглуздого становища. Він міг би цей список показати самому осавулові й тоді б мав ще й подяку. Але пальці скільки не шарили по кишенях — все безрезультатно. За цією роботою і застали його козаки. З ними був один гайдамака, який, не переступивши ще й порога, крикнув:

— Цей теж був!

Задоя винувато зморщив своє враз сполотніле лице. Кролячі очі сполошено забігали по козаках.

— Ви ж бачили, мабуть, як я хотів там бути. Силою випхали з хати.

— Бреши! — глузливо сказав козак.

— От заприсягаюсь! — Задоя як підрубаний упав на коліна і хутко захрестився, повертаючи голову на короткій шиї в куток. — Та я такий… Я вам од щирого серця, братці, господа… Я сам був таким… — Для більшої переконливості навіть озирнувся, хоч його дружина десь годувала порося. — …Допомагав викрити більшовиків. От провались я на цьому місці!

— Чим ти був, нам невідомо, — дивлячись на нього удавом, проговорив козак, у якого, здавалося, замість голови був один чуб. — Ти скажи, коли не хочеш у штаб Духоніна, хто список складав, де він? Може, ти його писав?

Задоя, все ще плазуючи на колінах, машинально засунув товсті пальці в маленьку кишеньку, як робив це сьогодні, може, в сотий раз.

— Пошукай, пошукай! — проказував козак, засунув у кишеньку камізельки й свої два пальці й витяг звідти маленький клаптик паперу, складений так, як роблять мішечки для порошків.

Почуваючи себе на краю безодні, Задоя зненацька заверещав, мов спіймане за ногу порося:

— Голубчики мої, братці, я тридцять років вірою і правдою... І тепер тільки, щоб знати, хто з них більшовик. Я сам би показав... Не встиг.

— Ах, кляте барило, так ти он як — "вірою і правдою", а ми з ніг збились. Ану гопки! — І козак стьобнув Задою нижче спини нагайкою.

Задоя отетерів, потім заверещав, за ним бігла і рвала на собі волосся жінка, а козаки, підганяючи його в три нагаї, тягли на майдан, де, збившись докупи, хмуро клякли на холоді робітники, яких перейняли в степу, і їхні жінки, вигнані сюди зі своїх хат. Перед ними з заголеним задом лежав Гарасько, якого стягли в хлівці з бантини. Там же знайшли й гвинтівку. Гарасько ревів і гриз зубами землю. Козаки остервеніло шмагали його, аж доки Гарасько не замовк. Тоді вони відтягли його вбік і положили голим тілом на сніг. Над шахтою все ще голосив гудок, скликаючи всіх шахтарів на це видовище. По висілку грали кіньми вершники, залишаючи їдкий припах кінського поту.

Чекаючи на свою чергу, Задоя умлівав від одної думки, що його широкий зад виставлять перед усіма і пошматують так само, як і Гараськові, як і Кіндратові, що з перебитою німцями рукою не встиг злізти з печі. Але на сніг відтягли вже третього, серед жінок схлипування перейшло вже в голосіння, а Задою все ще не клали на землю. Урядник, що керував екзекуцією, на когось чекав. Нарешті з квартири інженера вийшов осавул. В руках у нього був маленький клаптик паперу. Козак з чубом, більшим за голову, дрібно перебирав збоку ногами і поштиво тикав пальцем у цей клаптик паперу.

— Скільки? — лаконічно запитав осавул, зупинившись над розпластаним на землі шахтарем.

— Троє, пане осавуле, — відповів урядник, тримаючи руку біля папахи. Нагайка, мов гадюка, стиснута за головку, в'юнилась у нього під ліктем.

— Дівку цю саму… — він добавив брутальне слово, — знайшли?

Урядник шмигнув навкруги очима і збентежено відповів!

— Шукають.

— А цей герой де?

Задою випхали наперед. Він знов упав на коліна і зняв догори руки. Біляве осавулове обличчя з пухнастими вусами скривилось від гримаси.

— Гарний по шкоді! Усі ви такі! Нехай буде для других наука. Там! — І він указав теплою рукавичкою на стіну біля паровичні.

Задою підхопили під руки й поволокли, мов лантух з картоплею, до стіни. Позаду за ним на снігу залишалось дві борозни від ніг, озутих у добротні чоботи. Він, напевно, зразу не зрозумів, до якої кари його засудив осавул, але коли козаки вдарили його спиною об камінну стіну й наказали стояти, Задоя з очима, що вилізли на лоб, з перекривленим ротом почав присідати, потім коліна підігнулись і він незграбно упав на землю. За десять кроків троє козаків цілились йому просто в голову.

Пострілів у старій шахті не змогли б почути, а тому про все це там довідались тільки через два дні, коли каральний загін з рештками державної варти, захопивши з собою двох хлопців, від'їхав на сусідню рудню.

У Калинівці запанував гнітючий настрій: робота на шахті припинилася, навіть невсипущий паровик перестав чохкати, і вода безборонно заливала вибої і штреки. Шахтарі відсиджувались у своїх закамарках, бо довкола все ще сновигали козаки й полювали на людей.

Ще одна влада

Калинівська шахта, утопаючи в темряві, лежала як труп. Руднична адміністрація, почуваючи за своєю спиною донських козаків, тепер не йшла на жодні уступки. Навпаки, щоб зламати опір шахтарів, вона припинила підвозку до робітничих квартир вугілля й води, а службовців, які не противилися страйкові, оштрафувала кожного на шістдесят карбованців.

Шахтарі терпіли злидні, але до роботи не ставали. Гордій Байда тепер почував себе в однаковому стані з іншими — його зараз не гризло вже безробіття, не гризла заздрість, що доводилось тільки дивитись, як працюють інші. Ілько теж мав тепер досить вільного часу. Відчувши свою зверхність над Гараським, він уже не бігав за ним, став навіть приятелювати з Василем Моренком. Батько помічав цю зміну і радів про себе, а коли одного вечора Ілько приніс газету і вмостився з нею біля каганця, Гордій Байда по-змовницькому підморгнув до Харити:

— Що то ти читаєш, Ільку?

— Газету. "Трибуна" називається. Ви ще, мабуть, не бачили такої — по-українському написано.

— А де ти її дістав?

— Штейгер Варивода дав. Він уже й вуса козацькі відпустив собі.

— А про те, що в нас виробляють козаки, пише?

Генерал Краснов ще восени запропонував військовому міністерству Донської області викоренити в Донбасі до ноги більшовицький дух.

З того часу не було такого дня, щоб не висіли на телефонних стовпах трупи робітників, а в балці біля станції Мушкетової їх розстрілювали сотнями. Страйк, пронизавши всю Україну, обернувся на повстання і змив, як злива бруд, і гетьманську владу, і німецьку окупацію. Але по Донбасу все ще гасали загони Краснова і намагалися терором примусити гірників до покори.

З кожним днем Донбас усе більше обертався на кладовище з непохованими мерцями, з розкритими могилами.

Скуті боротьбою з красновцями, донбасівські робітники не змогли своєчасно подати допомогу Києву, і владу після гетьмана захопила в свої руки буржуазія, оголосивши Директорію. На горизонті знову з'явився Симон Петлюра.

У Центральній Раді він був тільки військовим міністром і разом з німецькими окупаційними загонами нищив червоногвардійські загони, тепер Петлюра очолив Директорію. І хоч на місці повітових старост сіли повітові комісари, але життя від цього не змінилось.

Гордій Байда з усіх боків обдивлявся нову газету "Трибуна", і коли набрів на статтю про те, що росіяни чужі українцям, що вони мусять забиратися геть з України, бо "Україна — для українців", він здивовано звів очі на Ілька. Ілько не знав, як батько поставиться до цієї газети, і, бажаючи показати, що й він уже розуміється в політиці, сказав:

— Це ж і Варивода тепер вигукує: "Геть кацапів!"

— Дурна газета, і Варивода твій дурень.

Ілько і собі пхекнув і посунув газету до матері:

— Нате, мамо, оселедці буде в що загортати.

Другого дня Гордій Байда сам зустрівся зі штейгером Вариводою. Штейгер був уже в сивій шапці, а на грудях його красувалась жовто-блакитна розетка. Таку ж розетку носив уже й бухгалтер Пантелеймон Петрович, а поверх кожушка ще й червоний пояс.

Вариводу оточувала група робітників, яким він читав щось із знайомої вже Байді газети "Трибуна", а від себе додавав ще й якісь віршики. Виходило влад і ніби правдиво. Дехто схвально хитав головою, дехто іронічно посміхався.

Байда розумів, що Варивода бреше, але довести не міг і, мабуть уперше за все життя, пошкодував, що він малописьменний. "Якби його віршиком, якби приказкою, люди б скоріше повірили". Байда знав, що у Гриця Духоти є "Кобзар" Тараса Шевченка, і попросив собі на кілька днів.

Читав Байда вголос, виспівуючи кожне слово, як дячок. Хариті вірші здавались молитвою, і вона слухала їх, побожно склавши на грудях руки.

Ви — розбійники неситі,

Голодні ворони.

По якому правдивому,

Святому закону

І землею, всім даною,

І сердешним людом

Торгуєте?

— Чи ти чуєш, Харито?

І землею, всім даною,

І сердешним людом

Торгуєте?

Що далі він читав, то частіше кивав головою. А прочитавши сатиру "Юродивий", Байда стукнув кулаком по столу:

— От, сучий син, Варивода!

— А я що чула, — сказала Харита, рада, що до неї так щиро заговорив Гордій. — Уже тепер усіх нас охрестять у самостійників. Оця Петлюра ніби хоче зовсім відділити нас од Росії, і тоді не можна вже буде й балакати по-нашому, а тільки так, як у книжках друкують.

— Я собі балакаю, як умію. Нехай Вариводи "позаякають".

— А землю будуть давати?

Ілько тут же біля каганця лагодив матері черевики і на останні її слова чмихнув.

— Чого ти смієшся?

— Та то я... Вчора верблюд цей, Пантелеймон Петрович, вичитував з газети, що Петлюра відбирає землю від усіх поміщиків, а Вася Моренко й спитав: "Чого ж не забирають землі у пана Семиренка?" — "Бо то, — каже, — наш пан, український".

До хати зайшов Гриць Духота. Він помітно схуд: троє дітей і дружина так само, як він, не мали тепер де заробити і по черзі ходили на села вимінювати на останнє шмаття борошно. Але в очах Духоти не згасали іскорки, які надавали іншим сили.

Заставши всіх біля каганця над "Кобзарем", Духота вдоволено посміхнувся:

— От добре — учітеся, читайте, як сказав Тарас Григорович. — Привітавшись з усіма за руку, він затримав Хариту і передав їй маленький клуночок.

— Та що ти, Грицю, — не бажаючи брати, відказала Харита, — вам же й самим нема що їсти!

Духота відповів їй щось пошепки, поклав клуночок на ослін і звернувся вже до Гордія:

— Що ви там вичитали цікавого?

— Шпичку в ніс Вариводі вичитав. Чув? Нову владу проповідує. Петлюру вже вигадав замість гетьмана. І все віршиками, віршиками підбива. Я теж знайшов, чим його припечатати. Теж про владу, яка людом торгує.

— Треба вам Леніна почитати. Я дам таку книжечку, там ясно сказано, що зараз можлива й потрібна одна влада: робітничо-селянська влада більшовиків.

— А Варивода плеще, чув оце, що й Петлюра проти панів.

— А ви б йому сказали: "Бреши, та знай міру". Петлюрівська армія повна царських офіцерів. А з кого раніше виходили офіцери?

— З кого ж, як не з поміщиків.

— Так чого ж вони будуть іти проти себе? Тільки іншим прапором прикрились, та й усе.

— Ну а селяни як? Варивода співа, що вдоволені.

— Куркулі, звичайно, вдоволені. Самі настановили Петлюру, а бідняки вже розбивають економії, отак вони вдоволені!

— А що я чула, ніби й до нас іде Петлюра, — сказала Харита.

— Кажуть! Вже на Мандриківці стоїть ешелон з його військом. От де, мабуть, до біса зброї. — І Духота по-змовницькому підморгнув Байді. — Ви підете в Платонівку, дядьку Гордію?

— Завтра ховатимуть старого Панасенка. Десять років разом працювали. Обов'язково піду.

— Розкажете й мені, що там буде.

— А ти не збираєшся?

— Маю тут дещо зробити. Максим же поїхав.

— Як ти гадаєш, надовго його забрали від нас?

— Та, мабуть, в губернії залишать.

У неділю вранці в Платонівку із станції Мандриківки приїхав невеликий загін вершників у сивих шапках з червоними шликами. Люди зацікавились і вийшли на вигін, до обмерзлої криниці. Під вершниками

гарцювали невиморені коні. Шахтарі, яких багато жило в Платонівці, запитливо дивилися на непрошених гостей.

Прийшло багато шахтарів і з Калинівки попрощатися з небіжчиком. Вони теж вийшли на вигін. Дівчата, запнуті картатими хустками, стояли окремо купкою, лускали насіння і пересміювались. Кілька сільських парубків наблизились до вершників і хазяйновито, з виглядом знавців, почали ляскати коней. Козаками верховодив сотник у добрій бекеші, з кривою шаблею при боці. Чорняве його обличчя вигравало усмішками, а тонкі козацькі вуси п'явками ворушилися під горбатим носом. З-під шапки, над правим вухом, оселедцем звисав чуб.

— Здоровенькі були, добродії!

Не раз уже шмагані й биті шахтарі, та й платонівські дядьки, топталися на снігу без особливого бажання поділяти сотників настрій. Але й серед них знайшлись такі, що й собі посміхались до сотника.

— Чого це ви смутні-невеселі? Хіба сьогодні не неділя? Коли ж і поспівати, як не в свято, у неділю. Ану, дівчата! Тільки нашу, українську.

— А таку можна: "Бас гуде, скрипка грає, Іван мовчить, та все знає"? Це теж українська! — сказала одна дівчина.

— Або: "Дорогі гості, та в середу трапились", — додав шахтар.

Сотник закашлявся і зробив вигляд, що не розчув.

— А скажіть, товаришу, ви… — почав Байда, але сотник, враз нахмурившись, перебив його:

— Який я тобі товариш?

— Я про це й хотів довідатись, а ти й сам здогадався.

— Про "товаришів" забудьте! А тобі, старий, треба було б про штани подумати. Голим тілом світить, а й собі про політику. — І задоволений сотник згорда позирнув на дівчат.

Але його дотеп ні в кого не викликав посмішки: не один Байда світив грішним тілом. Тільки сам Байда зніяковів і криво посміхнувся:

— Отож я весь час і думаю про штани, а виходить — політика.

— Ну, а яка ж ваша політика, пани-добродії? — спитав Гнат Убогий.

— Україна для українців. Зрозуміло?

— Зрозуміло, тільки не зовсім. Значить, ви й пана Розаліон-Сошальського збираєтесь виселяти, і княгиню Браніцьку, і нашого Дзіковського чи тільки робітників?

— Не твого розуму діло! — огризнувся сотник. — Який грамотний знайшовся.

— А приміром, шахти, то ість усяка недвижимость, як земля, так яка об них ваша програма? — спитав Кіндрат Сусідка, сховавшись перед цим за людські плечі.

— І ти, діду, далеко забігаєш. Дай попереду ворога подолати, а потім подивимось.

— Що ж то за ворог такий — чи німець, чи француз? Так німців же прогнали. І гетьман накивав п'ятами.

— Накивають і Петлюри, — буркнув Байда.

Сотник яструбиним поглядом зазирнув у натовп, навіть трохи підвівся на стременах:

— На який це ти лад пісню заводиш? Щось ніби не нашим тхне. Чи ти вже замовк? І ви мовчите, дівчатка? Ех, тяжко, важко…

— Мабуть, тобі, сердешному?

Сотник, оком не моргнувши, продовжував:

— Поналазило сюди різних чавоків…

— Та й роблять, сердешні, мало не за спасибі на таких, як ти, — перебив його голос із натовпу.

— Та у вас тут, бачу, мабуть, більшовики завелись?

— А то ж хто, думаєте, балака? — вигукнув парубок із Платонівки, який і собі заломив шапку по-козацькому. — Ви на них не звертайте уваги.

— А то нам робити більше нічого! — сказав сотник, пхекнувши. — Давайте краще заспіваємо, — і завів пісню "Гуля Максим, гуля батько…", парубок загув без слів, як джміль, але інші тільки посміхались.

— Це й ви гуляєте? — сказав учитель Безуглий із натовпу. — То гуляйте собі десь далі, а тут людям не до співів.

Посмішка збігла з сотникового обличчя, вуси, як чорні п'явки, зав'юнились під горбатим носом. Він, мабуть, не сподівався на такі наслідки і розгубився. Кіндрат знову висунувся з-за спин і, як уперше, задьористо спитав:

— Скажи краще, хто ви і звідкіля ви?

Сотник наморщив чоло і вже похмуро відказав:

— З цього б і починали. Козаки Мазепинського куреня. Чули, що в нас тепер Директорія? Самі тепер будемо хазяйнувати. Годі й вам на печі сидіти!

— Спасибі за раду: теплий кожух, тільки шкода — не на мене шитий! — знову вигукнув учитель Безуглий. — А ваше слово брехнею підбите! — Від обурення його очі заблищали, а на білявому обличчі спалахнули червоні плями.

— Значить, буржуї й поміщики будуть і землею, всім даною, і сердешним людом торгувати? — сказав Байда.

Сотник торкнув шпорами коня і направив на Байду:

— О, та ти, бачу, грамотний.

Шахтарі заступили йому дорогу.

— Що за шум, а драки нету? — Всередину з гармонією врізався Власов. — Кінна поліція чи стражники?

Усі голосно зареготали.

— А ми ніяк не могли определити!

Десь узявся штейгер Варивода і, повний щастя, припав до сотникового коліна. Сотник радий був скоріше урвати непередбачену дискусію з робітниками і охоче повів з ним розмову. Козаків теж оточили червонощокі платонівські парубки.

Байдина клятва

Наступала весна. Руді пагорки, омиті гомінкими струмочками, вже курилися ароматами незримих злаків. За останній рік сотні пар людських ніг протоптали по них сотні нових стежок. Вони, мов павутиною, вкрили Далекий Схід, Поволжя, Кубань і Україну. На кожній такій стежці не переставала точитися запекла, смертельна боротьба.

Із Калинівки найбільше стежок вело до старої виробленої шахти за селищем, яка не раз переховувала шахтарів од небезпеки. Зараз біля шахти стояли дві підводи, запряжені кіньми з розбитими ногами.

На вози забирали увесь запас патронів, ручних гранат і іншої зброї, яку протягом зими назбирав Гордій Байда зі своїм загоном. У сірій солдатській шинелі, підперезаний кулеметною стрічкою, з наганом через одне плече і з шаблею через друге, Гордій Байда стояв біля воза й хазяйновито оглядав, як в задку ладнали кулемет.

За зиму зморшки на Байдиному лобі і біля носа поглибилися, від чого обличчя стало ще більш суворим, в рухах і в голосі з'явилися вже впевненість і воля.

Скінчивши з одним возом, він підійшов до чорного отвору шахти і, мов у колодязь, гукнув:

— Повертайся, повертайся, хлопці!

З глибини вилетів придушений голос:

— Ніби все вже!

— Винось динаміт, та обережніше!

Кіндрат, заклопотаний біля першої пари коней, скинувся від цих слів:

— А куди ти його покладеш, динаміт отой?

— До тебе, Кіндрате, коні у тебе плохенькі.

— Ого, плохенькі. — І для більшої переконливості грізно прикрикнув на сірого, що губами тягся за буряком: — Стій, кабардинець чортів! Не знаєш ти цього орла: і кісток не збереш.

Але "орел" з розбитими старечими ногами і наростами на колінах, дістався нарешті з Кіндратових рук буряка, мирно захрумкав.

Од селища чвалом прискакав Василь Моренко і, з розгону приклавши руку до кашкета, по-військовому чітко проказав:

— Загін білих вирушив з Оленівки!

Гордій Байда допитливо глянув йому в бистрі очі.

— Скільки?

— Чоловік п'ятсот красновців. Ідуть просто на Калинівку.

— П'ятсот чоловік?

Василь засовався на сідлі.

— Ну, як не п'ятсот, так чотириста, як завгодно!

— Сам рахував?

— Робітників питав. Кажуть, і батарею бачили.

— І йдуть на Калинівку?

Василь засовався ще дужче:

— Одні кажуть, на Калинівку, а інші кажуть...

— Кажуть, що ти, Василю, нічого не розвідав. Жени мені назад і доки на власні очі не перевіриш, не повертайся. Марш!

Присоромлений Василь Моренко сердито відкинув свій чуб, що ніби сам ліз на очі, повернув коня і потюпав назад.

— Хоче-таки генерал Краснов викоренити робітничий дух, — сказав до себе Байда. — Та тільки буде воно так, як і з тим Мазепинським куренем. То було на всю Калинівку десяток-два гвинтівок, а тепер і на два вози всього не забереш.

Всю цю зброю здобули в петлюрівському загоні, який різдвяними святами зупинився на станції Мандриківці.

Після похорону старого шахтаря Гордій Байда, повертаючись із Платонівки, зайшов до Гриця Духоти, щоб розповісти про появу в Платонівці петлюрівців. Незабаром надійшли Семен Сухий і Гнат Убогий. Виявилось, що з Платонівки та з Калинівки збирається кілька чоловік іти з мазепинцями.

— Це все робота Вариводи, — сказав Духота. — Треба признатись, що ми таки проморгали.

— Та хто йде? Куркуленки! — сказав Семен Сухий. — Те тільки показує, що то за армія.

Гордій Байда думав про добрих коней, якими приїхали в Платонівку гайдамаки, і сказав:

— Споряджені вони добре. Якби нам такої амуніції.

Гриць Духота загадково посміхнувся і почав викладати свої міркування.

Вранці Кіндрат Сусідка прийшов просити Байду поїхати замість нього на станцію Мандриківку за гасом для інженерської колонії. Сам він ніби зовсім розхворівся. Байда погодився, надів кожушину і взяв під пахву гвинтівку, загорнуту ще звечора в рогожку.

Почувши їхні балачки, Ілько ув'язався й собі.

— А ти чого там не бачив?

— Так я піду запряжу, — сказав Сусідка.

— Запрягай, Кіндрате.

Ілько глянув на гвинтівку, потім на батька:

— Неначе я маленький. Знаю, чого ви їдете!

— Тобі нема чого встрявати, коли знаєш.

— А може, й буде чого.

Байда допитливо подивився на сина, і посмішка ворухнула йому вуси:

— Ти вже як Клим. Ну одягайся. Тільки дивись мені, щоб каші не зіпсував.

За селищем вони наздогнали Семена Сухого, який штовхав попереду себе візка на двох колесах.

— У Крим за сіллю, чи що? Сідай, Семене, підвезу.

Сухий переклав на воза щось, теж загорнуте в драний лантух, і стрибнув на полудрабок.

— Еге ж, за сіллю, Гордію. А он і "поповнення" Петлюрі суне.

Попереду піших похитувались у сідлах козаки.

Гордій підігнав коней, і до них долетіла пісня:

Гей, гук, мати, гук, де козаки п'ють,

І веселая та доріженька, куди вони йдуть…

Гордій Байда про себе посміхнувся і озирнувся на шахту. Шахти вже не видно. Лисніє тільки довкола емаллю сніг та у білому полі тягнеться збита дорога, а по ній купка людей доганяє команду.

— Чи не з Калинівки йдуть? — каже Ілько й наставляє з долоні дашок на очі. — О, Власов з гармонією! А тих не розберу. І вони в козаки?

Байда підморгує до Сухого:

— Раз з гармонією, значить, не скучно буде.

З Власовим було ще троє надійних платонівських хлопців і Омелян. Коли вони порівнялись із возом, Семен Сухий кинув:

— Краще, як аж біля станції їх доженете!

На закинутій в степу маленькій станції, мов сонні кури, тинялись по перону козаки. На рейках стояв сивий від паморозі ешелон з п'яти вагонів. У цьому ешелоні й містився увесь Мазепинський курінь. Поповнення виладнали у дві шеренги на пероні й наказали чекати. Дув пронизливий вітер і метелицею порошив очі. Петлюрівці з довгими шликами бундючно походжали по перону і кидали до новаків різні дотепи. Але були й такі, які, мабуть, не дуже раділи, що опинились у загоні. Вони тримались окремо і позіхали з нудьги.

Гордій Байда з батіжком у руках стояв під стінкою і сам до себе посміхався: Семен Сухий облазив уже всі вагони, напитуючи, в кого можна виміняти солі на самогон. Охочих знайшлось більше, ніж можна було гадати, і Сухий уже втретє ходив до свого візка за самогоном. Ілько встиг уже познайомитись з молодими хлопцями і теж пішов до них у вагон.

Коли вже новаки почали дріботіти на холодному цементі ногами, щоб зігрітися, із класного вагона спустився разом із сотником отаман куреня. З довгими козацькими вусами, огрядний, з круглими червоними щоками, отаман ступав непевно, спотикався навіть на рівному і здивовано витріщав очі:

— А-а, це ви… Бунтувати мені!

Сотник, запобігливо посміхнувшись до поповнення, хутко зашепотів отаманові щось на вухо. Отаман тужився його зрозуміти, навіть здивовано посміхнувся і знову, забувши, чого від нього хочуть, втупився очима перед себе:

— Більшовиків, комуністів чекаєте?.. В холодну їх! — і повернувся, мабуть, вважаючи закінченою свою місію, але збентежений сотник знову навернув його до спохмурнілої, насупленої шеренги. Нарешті в отамана, мабуть на момент, розвиднілося в голові, він сердито витріщив очі й сказав:

— Здорові були, молодці… панове… запо… запоре… пороти буду… Сс… Слава!

Тепер уже сотник, не певний за дальшу отаманову мову, постарався повернути його до вагона.

— Свято, панове, Різдво, — пробачаючись за отамана, що впився, запобігливо сказав сотник і кивнув бунчужному.

Заклякле поповнення перебрав до своїх рук бунчужний. Він був у синьому жупані і в сивій шапці з коротеньким синім шликом, пристебнутим тризубцем — державною кокардою. Від старшин добути будь-яке розпорядження було безнадійно, і тому бунчужний, знаючи попередню практику, щоб роз'єднати поповнення, почав розтикати в кожен вагон потроху. Але козаки, приперчивши свої слова лайкою, проганяли новаків разом з бунчужним зі своїх вагонів. Бунчужний збентежено чухав потилицю:

— От шпана необразована! Селіться в останньому вагоні! — Більше панькатись з ними він не мав охоти.

Останній вагон був частково вже заселений козаками.

Гордій Байда й собі пішов погрітися в задній вагон. У ньому вже йшла суперечка. Власов, відклавши набік гармонію, присів до червоного чавуна й сказав:

— А якого ж ти біса йшов до цієї армії, коли хникаєш?

— Якого біса. Я йшов проти гетьмана. І багато таких. А саме цей курінь був у нашому селі.

— Так гетьмана й слід уже простиг.

— Ну а тепер не пускають. Кажуть, за дезертирство будуть судити.

— А вас доля України не обходить? — сердито буркнув козак з верхніх нар. — Неначе вже мир і тишина, що ви про теплу піч мрієте.

— А з ким же ти хочеш ще воювати? — спитав Омелян.

— Як з ким? Не знаєш?

— А ми тільки зараз прибули, от ти й розкажи.

— Яка ваша програма, — підтримав його Байда, штовхнувши потай Власова.

— Я не знаю, яка там у них програма, а я буду битися за свою землю. Прийдуть більшовики — все відберуть, а батько по клаптику стягав ґрунти.

— Ну а в кого немає землі, за що тому воювати з більшовиками?

— І в них усе відберуть.

— Та коли він голий, що ж у нього відберуть?

— Усе! — уперто твердив козак. — А ви, хлопці, такі балачки киньте, коли не хочете мати справу з сотником Сивокозом. Він вам зразу роги вправить.

— І у вас є Сивокіз? — спитав Байда. — Може, така сама падлюка, як і наш був.

— Наш Сивокіз, — сказав уже інший козак, — вартий десятка кіз, іще й цапа.

— Отакий гарний, чи що?

— Гарний, як спить.

До вагона вліз ще один козак. Од нього тхнуло самогоном, мов із чинбарського чана. З кишені стирчала ще повна пляшка, заткнута кукурудзяним качаном.

— Хлопці! — кричав він, — питимемо, аж доки не лусне очкур.

Гуля Максим, гуля батько…

Степами, лісами…

— Мабуть, він на свої гуляв, а ти у дядька, може, останнє відняв, — буркнув хтось у вагоні.

— А що я їм, дурно буду воювати?

— А вони тебе просять воювати? — спитав Байда.

— То вже не їхнього розуму справа. Пийте, хлопці, бо завтра, чув, підемо шахтарів розуму навчати. Бастують, сучі діти, влада їм наша не подобається, більшовицькі Ради їм давай! Ми їм покажемо Ради, аж не будуть раді, — і він зареготав.

Гуля Максим, гуля батько…

Розпечений, аж білий, чавун дихав жаром, і Байду потягло на сон. Частина новаків десь уже пішла з вагона, а більшість козаків напівшепотом вела тепер розмову з Власовим. Час від часу хто-небудь вигукував: "А нам старшини що казали, от іроди!" — "Що ти хочеш, як він тільки вчора служив царю-батюшці!"

Байда виліз із вагона і пішов навідатися до коней. За якусь годину він знову наблизився до ешелону, ніби шукаючи Семена Сухого. Семен сидів у одному з вагонів біля чавуна і щось гаряче доводив козакам. З того, що один із них стояв на дверях і пильно вдивлявся в тих, що проходили, видно було, що балачка з Семеном ішла не про сіль. Побачивши Гордія Байду, Сухий покликав його до вагона.

— Так що ніби й тут є люди з головами.

— Тільки не треба зволікати, — сказав один козак, — зараз навіть Сивокіз п'яний.

— Тобі він не снився, Гордію?

— Хто?

— Наш технік Сивокіз. Тут уже, за сотника.

— Отака демократична, народна? Із сивокозами прийшли волю насаджувати!

— А як зірветься? — спитав хтось, мабуть, усе ще не зважуючись пристати на думку Сухого.

— Чоловіче божий, та ми в своїх шахтах десять ешелонів сховаємо.

— Тоді або сьогодні, або ніколи. Раз помирати!

На небі висіялись зорі. Ешелон уже ревів од співів, вихоплювались хрипкі звуки гармонії, якісь надсадні, ніби нелюдські вигуки, а у вагонах глухо били об підлогу копитами коні.

Гордій Байда з Семеном Сухим пішли до воза й сіли перекурити.

— А Власов же як, а Омелян? — спитав Байда.

— Ми тут люди примітні, ніби як уже немолоді, а вони і за козаків зійдуть. Ось і Ілько біжить.

— Ну що там, Ільку?

— Вже кулемет викинули на колію.

— Діставай, Гордію, і наші пушки.

У цей час від заднього вагона розляглось кілька пострілів, потім заторохкотів кулемет…

…Той самий кулемет, якого щойно витягли із шахти. Допоміг тоді цей кулемет роззброїти заблуканий Мазепинський курінь, але Семен Сухий про це вже не довідається ніколи. Його могилу Гордій Байда, коли почало пригрівати сонце, причепурив дерном і востаннє попрощався зі своїм приятелем:

— Шукай на тому світі, Семене, техніка Сивокоза. Ото він у тебе влучив, анахтема. Виглядай, Семене, ще їхніх. Доки пекла не загачу такими, не ляжу спочивати…

Думка про організацію партизанського загону в калинівських комуністів виникла ще взимку, після вдалої операції з Мазепинським куренем. Були вже такі загони і в інших районах. Гордій Байда, який був

уже членом партії, набував з кожним днем усе більшого й більшого авторитету серед шахтарів. На ньому й зупинився вибір, коли визначали кандидатуру на командира. Гнатові Убогому доручили бути комісаром загону, а вчитель Безуглий найбільш підходив на роль начальника штабу.

— Тільки щоб він не вважав себе за високу персону інтелігента, — сказав Байда.

— Цього за ним не водиться. Навпаки, надто тихий, — сказав Мостовий.

— Голосу і в мене вистачить. Наказу, може, не зумію скласти по параграфах.

— От він і допоможе. Більше радься з комуністами, у загоні вас буде троє: ти, Гриць Духота та Омелян.

До весни в партизанському загоні нараховувалось уже біля ста чоловік. Байда потай проводив з ними військове навчання. Для цього обиралось місце десь за селищем і переважно вночі.

Поява в районі Юр'ївки знову білих козацьких частин генерала Краснова прискорила формування партизанського загону. Нарешті був призначений збір біля старої шахти. Хоч наказ віддавався таємно і збирались виступати вдосвіта, все ж таки до загону зібрались мало не всі мешканці Калинівки. Гнат Убогий видужував після тифу, і його вмощували на возі з динамітом. Полохливий, забілений у крейду, його сусіда дбайливо підтикав йому під боки сіно.

— Ну а ти, Якове, як, залишаєшся?

Яків винувато переступав у розбитих калошах:

— Ми що ж, нічого нікому, і нам, може, нічого.

Гордій Байда насупився. Осторонь ще стояли такі ж, як і Яків. Вони скидалися зараз на стадо худоби біля дровітні, в яку загнано гостру сокиру, готову кожну хвилину опуститися їм на тім'я. Він обернувся до них:

— Ну, будемо прощатися. Побажайте нам щастя-долі, а ми битимемось за радянську владу, щоб життя покращало, скільки вистачить сил. Не всидите, хлопці, й ви тут, бо зайшла в нас боротьба з капіталом не на життя, а на смерть. Хай живе наша Червона армія! Хай живе Калинівський червоний партизанський загін! Прощавайте!

Гордій Байда зняв шапку, перетяту червоною стрічкою, і поклонився в пояс. У відповідь схлипнули, потім заголосили деякі жінки.

— Збирайся, хлопці!

Плач і гомін збільшився. Байда поморщився, ніби наступив босою ногою на колючки. Гриць Духота простяг руку, збираючись щось говорити, але Гордій Байда опустив його руку і стиха сказав:

— Більше слів — більше сліз. Ану, хлопці, "яблучко" на поточний момент! — Попереду зарипіла гармонія Власова, який прийшов попрощатись з товаришами: із Платонівки до загону влилось теж немало людей. Сам Власов залишався й далі на місці. Байда зіскочив на землю, ледве не збивши з ніг Марусю, яка вже давно нетерпляче смикала його за полу. Очі, сірі й круглі, благально чекали на відповідь:

— Ти своєї-таки?

— Ви ж самі казали, хто не піде з вами...

— Ну, йди, за медицину будеш, за сестру. Скажи Кіндратові...

Вона, не дочекавшись його наказу, гайнула назад. До нього підійшов Гриць Духота і стиха щось сказав. Байда погодився, сів на коня й нетерпляче оглянувся на Хариту. Вона все ще не випускала з рук Ілька, гладила його по рукавах піджака й не переставала щось наказувати своїми блідими губами. Це робилося на людях, і Ілько, мабуть стидаючись такого з ним поводження, нарешті вивернувся з-під материних рук і сердито забубонів. Харита винувато кліпала зарошеними очима.

— Ану, бабо, — гукнув до них Байда, — не псуй мені козака!

Харита почала хутко мережити над Ільком хрестики, потім простягла вперед руки і, сповнена вщерть тугою, скам'яніла. Загін рушив у похід. Наостанку пробігла, метляючи торбою, Маруся.

У селищі запанувала тоскна тиша. Занедбана, зруйнована шахта лежала бездиханна, сумовито чорнів терикон, а біля нього стояв у тузі головатий копер. Тільки пронизливий вітер, перелітаючи через донецькі степи, на горбах крутив чорторії. Тонко й тоскно тремтіли зморщені стручки на сухотних акаціях.

Дороги вели на північ

Вістунами подій були перш за все втікачі, що пішки й на возах, поодинці й цілими родинами тяглися на північ в надії десь перебратися через фронт. Переходячи села й висілки, вони залишали по собі силу чуток і безнадійну тугу. В Рубанівці від утікачів довідалися, що на станції Рутченковій стоять махновці з Гуляйполя, а Юр'ївку знову захопили білі — якісь уже добровольці генерала Денікіна, і тепер розстрілюють і вішають не поодинці, а сотнями. Біля цегелень трупами вкрита земля. Цілими днями туди тягнуться люди розшукувати родичів, і багатьох віднімають уже у собак. До станції Ясинуватої вдруге підходять червоні, б'ються вони і під Макіївкою, і на станції Харцизькій, а в тилу у білих б'ється загін червоних партизанів Гордія Байди з Калинівки. Загін цей

ніби пустив під укіс уже не один ешелон і не одного офіцера спровадив на той світ.

Від усіх цих чуток у Рубанівці тривога хутко обернулась у паніку. Тільки тиждень тому білі вивезли з села чотирьох шахтарів і порубали їх у балці біля шурфу, тоді рубанівці спіймали розвідку білих і розстріляли над тим же шурфом. Тепер кожну хвилину можна було сподіватися на каральний загін. Терикон, копер і естакада цілі дні були обліплені людьми. Звідти вони з надією вслухалися в канонаду, що долітала з півночі, де вночі вогненними віями моргав обрій.

— Наша, наша б'є! — вихоплювалось враз декілька голосів, зачувши далекий, мов грім, гуркіт.

— А хіба можна взнати?

У цьому найбільшим авторитетом був безногий Микита, колишній учасник Карпатського походу, що повернувся звідти на милиці.

— Більшовики як б'ють — земля гуде.

— Щоб чув шахтар і у вибої.

— А може, подають Байді звістку: тікай, мовляв, сюди!

— Чого він буде тікати, коли від нього самого тікають, аж штани зіскакують, — пишаючись із своєї обізнаності, відказував Микита безногий. — Одного разу треба було йому переправитися через залізницю, він тільки туди, а на станції під парами стоїть поїзд-броньовик. Звісно ж, розстріляє усіх до ноги, як побачить. Причаївся Байда зі своїми в ліску і сидить, а на станції сидять в буфеті офіцери з броньовика, сидять і кофейок попивають. Коли це заходить дядько з вуздечкою в руках. Дядько босий і око перев'язане. "Кофейок, — питає, — попиваєте?" — "А тобі чого тут треба? — визвірився на нього

командир. — Для вас, — говорить, — отам свинюшник є. Марш звідсіля!" Дядько почухав потилицю й каже: "Про свинюшник ми знаємо, а от чи знаєте ви, що біля сьомої будки через путя якась банда переправляється?" Як схопляться офіцери та до поїзда, загули й поїхали. Дядько бачить, що про нього забули, сів собі до столу, допив їхній кофейок з франзольками, а сам усе в вікно позирає, тільки не туди, куди погнав броньовик, а зовсім у протилежний бік. Коли це тільки — сіг, сіг, сіг, мов зайці, підводи через путя. Дядько встав, вийшов за станцію і як у воду булькнув. Повертаються назад офіцери і ума не доберуть, навіщо їх дядько обдурив? Коли ж під блюдечком записка:

"Спасибі вам, офіцери, за кофейок і за франзольки.

А з будкою вийшла маленька ошибочка. Я переправився не на сьомій, а на третій будці".

...І підписався: "Гордій Байда".

— То ще не факт. — Руденькому зморщеному чоловікові кортіло теж розповісти про Байду. Боячись, щоб хтось не розпочав говорити раніше за нього, він застережливо виставив уперед руку. — Ось слухайте, що я чув. Веде раз Байда своє військо лісом, а ліс такий, що й кінця-краю не видно... Ішли вони, йшли і заблудилися. Куди не ткнуться — нетрі такі, що й носа не вб'єш. Залишив він своє військо і поїхав шукати дороги сам. Дивиться — старушка під дубочком стоїть і Богу молиться. Він до неї. Так, мовляв, і так, командир я війська більшовицького, у цьому лісі заблудився. Покажеш дорогу — землі тобі наріжу й лісу відведу, а не покажеш — голову зрубаю.

Старушка дивиться, а на ньому ніякого хреста немає, тільки печатка більшовицька. Вона й каже: "Будеш ти шукати путі-дороги тричі по п'ять літ та ще й десять, а без мене не знайдеш. Твоя земля під землею, а моя на небі. Хочеш, щоб я вивела тебе з лісу, так перехрестися..."

— А раніше! — скептично процідив крізь зуби Микита.

— Байда подумав та й каже: "Я тебе, бабо, як перехрещу нагайкою, так ти в мене й адрес забудеш!" — Розмахнувся нагайкою, коли ж гульк, а перед ним уже не баба…

— А що?

— А Божа Мати!

— Здрастуйте вам! Неначе це старий режим.

— А що ти думаєш? — заметушився руденький зморщений чоловік. — Хіба не траплялось бачити в шахті?

— З переляку.

— Ну, може, це ще не факт, але ось це вже, хресті-бог, правда. У Ростові було. Захопив Байда місто.

— Аж туди його занесло? Бреши, бреши.

— Хресті-бог, правда! Захопив він у білих місто й каже хлопцям: "Даю вам, ребята, Ростов на три дні й на три ночі, робіть з ним що хочете".

— Чув дзвін, та не знаєш, де він. То ж білі так робили!

— Ну, може, і це ще не факт. А от що дальше, то вже істинна правда. Захотілось Байді ще чимсь вознаградити своїх героїв. Бачить, у вікні генерал сидить і цілиться в нього з… того…

— З шаблі!

— А що ти думаєш! Байда це побачив, та за бомбу, та в хату, коли ж там повно офіцерів. Він на них бомбу, а сам до скрині, у скрині менша скринька. Відкриває, а в ній повно царських хрестів і медалей. Половину війська, кажуть, вознаградив Георгіївськими хрестами.

Тепер уже сміялися всі, але руденький зморщений чоловічок так і не зрозумів, із чого вони сміються.

Легенда про хоробрість і кмітливість командира Калинівського партизанського загону, певне, з'явилась після одної операції загону. Розіславши навкруги розвідників, а крім того й населення охоче давало відомості, Байда довідався про військовий ешелон і вирішив на нього напасти. Поїзд проходив через маленьку станцію вранці. Кілометрів за п'ять від станції залізнична колія пролягала через лісок. У цьому ліску й засів партизанський загін. Коли поїзд мав уже рушати зі станції, двоє в козачій формі, з карабінами в руках злізли на паровоз. Машиніст здивовано подивився на появу такої охорони.

— Чого дивуєшся? Генерал в ешелоні іде, а тут, кажуть, партизани ніби балують.

Машиніст не виявив ні радості з того, що везе генерала, ні печалі, що "балують партизани". Він був уже немолодий і схожий на всіх машиністів: з підстриженими вусами і з сивиною в низько підстриженому волоссі. Дочекавшись сигналу, машиніст дав гудок і смикнув поїзд так, що козаки аж заточились.

— Не дуже ти панькаєшся з нашим генералом.

— Старий паровоз, — буркнув машиніст. — Як їздити, так багато хазяїв, а як ремонтувати, так ні одного.

— Правильно, товаришу, як кажуть більшовики.

Машиніст здивовано звів на них очі.

— Я кажу, правильно, товаришу! Розтринькують народне добро різні Каледіни, Мамонтови та Краснови, а ти їм мовчки допомагаєш.

— Киньте, хлопці! — вже сердито сказав машиніст.

У цей час із тендера зліз вимазаний у сажу кочегар, молодий ще хлопець. Один із козаків витріщив очі:

— Чекай, браток, де я тебе бачив?

— На паровозі! — відказав кочегар, зиркнувши на козаків спідлоба.

— Ти на шахті, на четвертому номері, працював?

Кочегар зблід. Певне, не без підстав він залишив шахту, а тому й буркнув:

— Не знаю, про яку ти шахту кажеш, — і взявся кидати вугілля в пічку.

— Бач, Василю, — не вгамовувався козак, — і тут, виявляється, свої люди. Так от що, папашо, ми зійшли на паровоз, щоб ви на п'ятому кілометрі зупинили поїзд. Чого ви дивуєтесь? Там ремонтують колію, треба попереду перевірити, а то знаємо, що тут у вас за народ.

— Мене ніхто не попереджав.

— Так ми ж попереджаємо і навіть просимо. — І козаки навели в голову машиніста карабіни. — Там лісок, а нам треба саме там злізти. — Козак зиркнув на кочегара. — Зрозумів, товаришу?

Машиніст глянув на кочегара уже тривожно, той облишив кидати вугілля і стояв біліший за стінку. Хіба він не бачив, як козаки виводили в ліс небажаних і розстрілювали. Кочегар потайки заперечливо закрутив головою.

— Я на себе не можу взяти відповідальності, — сказав машиніст.

— Кинь, товаришу!

— Який я тобі товариш? — обурився враз машиніст. Від хвилювання в нього тремтіли руки.

— Пробачте, папашо, ви, звичайно, старіші за нас обох, але я хочу вас заспокоїти: відповідальність цілком ляже на нашого командира. Це ж він послав нас.

У передсвітанковій імлі показались на колії постаті.

Вони старанно вимахували ломами й кирками.

— Ні чорта не розумію, — сказав машиніст, зовсім розгубившись.

— А що ж тут розуміти? Партизани попсували путя, а нам треба поспішати. От і лагодять. Ви, папашо, так зупиніться, щоб якраз біля ремонтної бригади. А коли захочете не послухатись, то як це не прикро, а більше вам рясту не топтати. І ти, як тебе? Згадав, Григоре, дивись мені. Ще зустрінемось! Може, й на тій самій шахті.

Останні слова уже зовсім збили з пантелику і кочегара, і машиніста. Тепер вони вже бачили, що йшлося не про те, щоб зняти з паровоза кочегара. Машиніст, чортихнувшись, махнув рукою і взявся за важіль.

Щойно зупинився поїзд, у колійних робітників ураз замість ломів у руках опинилися гвинтівки. В ешелоні було сім вантажних вагонів і один класний в кінці поїзда. Партизани чітко, без метушні, немов на розводі караулу, враз опинилися по двоє біля кожного вагона і з обох боків. До класного вагона хутко вскочило їх чоловік десять. Тільки після цього почулась голосна команда: "Руки догори! Хто попробує висунутися з вагона — тому куля в голову. Викидай зброю на землю! Усі до одного!" Команда, як луна, перекотилась по всьому ешелону. До вагонів, у яких глухо били копитами коні, інші партизани хутко почали підносити щитки й ладнати з них містки.

У класний вагон попереду всіх піднявся Гордій Байда. У тамбурі під стінкою куняв, спершись на гвинтівку, вартовий козак. У ранкових сутінках, певне, Байда видався йому за провідника, бо тільки аж коли вузлуваті пальці, як обценьками, здушили йому горлянку, переляк перекривив козакові обличчя. Коридор був порожній, двері до всіх купе зачинені. Пасажири ще спали, спав навіть провідник. Його першого й розштовхав Байда. Навівши наган, він пошепки спитав:

— У якому купе найстарший начальник?

З переляку, а може гадав, що це йому сниться, провідник пришелепувато посміхався, а коли нарешті розшолопав, ледь міг видавити:

— Пан осавул у п'ятому.

— Давай ключ!

Партизани з наганами і з бомбами в руках стали, як вартові, біля кожних дверей, а за вікнами ще по двоє з гвинтівками. Двері, виявилось, не були замкнуті, а тому у всі купе вдерлись майже одночасно. Одночасно почулась і команда: "Руки догори!" Потім на різні лади сонне

бурмотіння, лайка, крики, брязк шибок, у які партизани викидали зброю, одяг, документи.

У п'ятому купе на одній канапі спав офіцер, а на другій якась молода жінка. У офіцера був світлий чуб і пухнасті біляві вуса. Байда перш за все схопив наган і козацьку шаблю й викинув їх у коридор. Від гуркоту офіцер прокинувся, а побачивши цивільну людину, різко викрикнув:

— Що тобі треба? — В сутінках він, певне, не помітив наведеного йому в голову нагана. — Пшов!

— Мабуть, разом підемо! — відказав Байда спокійно. — Ану вставайте, ваше високоблагородіє, та хутко! — По погонах на кітелі він уже зрозумів, що перед ним козачий осавул. Осавул смикнувся за револьвером. — Там уже його нема! Ви краще пошукайте, де ваші документи.

— Товаришу командире, — гукнув один партизан, — урядника впізнали. Це той самий ескадрон, що приїздив усмиряти Калинівку.

Коридором уже проходили в одній білизні пасажири з інших купе. В потилицю їм дивилися дула револьверів.

— Ну, й тобі пора! — сказав Байда й висмикнув осавула із постелі…

Із вагонів партизани вже виводили коней, виносили сідла, а на землі перед кожним вагоном лежали розкидана зброя, гімнастерки, чоботи. У двох місцях луснули постріли, які приглушили короткі крики.

Машиніст сидів блідий, губа йому відвисла, як у старої шкапи, а кочегар навпаки, істерично вигукував: "Ну й здорово! Ну й здорово!" Партизани вже знімали з плечей козацькі погони і по черзі визирали то в один бік, то в другий.

— Ну, папашо, повели вже твого генерала до лісу.

— Він такий мій, як і твій! — огризнувся машиніст. — Проклята служба!

— Молодці, всі двері взяли на клямки. Тепер кукурікатимуть козаченьки аж до станції. Рушай, папашо! Тільки не поспішай і на нас не сердься. Могли ж підірвати увесь ешелон, і ти б уже був аж на тому світі.

— Однаково лиха не минувати!

— Ну а мені перед ними не можна вдруге ставати, — сказав кочегар. — Іду з вами, хлопці! Приймете Григора, що бремсберг зіпсував на шахті за німців?

— Так це ти? Ходім до Байди!

Поїзд рвонув і помчав до другої станції з замкнутими у вагонах козаками.

Виглядаючи весь час червоних з півночі, рубанівці зовсім не помітили, як з протилежного боку в село тюпцем в'їхала кінна розвідка, проскакала через майдан і зупинилася біля кооперативної крамниці. Першим побачив верхівців хлопчик, що спускався з терикона, мов із снігової гори, на своїх штанцях. Він і дав знати нагору. Ошелешені звісткою і прибиті думкою про можливе нове лихо, люди з терикона, з естакади і звідусіль сипались униз, мов здуте вітром листя восени. Трудніше всіх було спускатися Микиті на своїй милиці, але й він, ризикуючи зламати собі шию, не відставав від інших.

Вершники, рослі, засмаглі, але вимучені самі й на вимучених конях, були одягнені хто в шинелю, хто в піджачок. Відзнак теж ніяких не мали

ні на шапках, ні на одежі. Люди, що збігалися до кооперативної крамниці, губилися в здогадках, а тому трималися осторонь.

— Червоні проїздили? — запитав вершник, наморщивши під чубом чоло.

— Які червоні? Фронт ще аж під Авдіївкою ніби! — відповідав Микита. Покалічений на війні, він умів ховатися за свої милиці від розвідок, якого б кольору вони не були. Як людина, що бувала аж у Карпатах, він, коли треба було, вмів і побалакати. Микита був ніби постійним парламентером від села Рубанівки, в якому жили переважно шахтарі.

— А ви з яких будете?

— Багато знатимеш, рано посивієш. А білі давно були?

Микита зітхнув, хоч це було й не дипломатично:

— Чекаємо. У Юр'ївці ніби сила їх.

Вершник пильніше придивився до Микити:

— Чекаєте? Зі страхом і трепетом?

Питання було поставлено так, що навіть Микита зі своїми здібностями не знайшовся, як відповісти.

— Ми що ж, ми, конєшно. Як всі, так і ми… — Він заплутався і збентежено закліпав очима.

За годину по цьому в Рубанівку на підводах в'їхав Калинівський партизанський загін. Вела його та ж сама розвідка, але на шапках

красувалися вже червоні стрічки. Ними цвіли шапки всіх партизанів, ніби серед поля червоний мак. Попереду на коні їхав обвішаний зброєю Гордій Байда; він був стомлений, проте бронзове від степових вітрів обличчя, сонцем напоєні очі і кулеметна стрічка навхрест надавали йому вигляду богатиря, особливо коли поруч, як і зараз, їхали присадкуватий Гриць Духота і дрібненький учитель Безуглий. Позаду них цокала підковами розвідка в чотири ряди. Василь Моренко, у якого чуб закривав усе чоло, вів перед. Герасько і Ілько сиділи на першій підводі з кулеметом і гоноровито трималися за жердинку з червоним кумачем.

Позаду валки їхав ще один кулемет на тачанці. Поруч з ним сидів бронзовий і розніжений сонцем Люй Лі. Кіндрат своїми шкапами все ще возив динаміт і Гната Убогого, який уже видужував від тифу. З ними сиділа у стьобаній ватянці Маруся.

При розподілі квартир'єрами помешкань для загону Микита, що ніяк не міг уяснити масті розвідки, одчайдушно відбивався, як інвалід, від постою, але в його чепурненькій хатці все-таки определили стояти команді розвідників. Почувши тепер, що приїхав Байда, він, викручуючи милицею в землі дучки, поспішав на майдан, щоб перетягти до себе на постій самого командира. Гордій Байда, якого він побачив оточеним шахтарями (на майдан збіглась уже мало не вся Рубанівка), був надто суворий і серйозний з вигляду. Микита навіть сторопів і тут же відмовився від своєї витівки. Проте з командиром йому довелося познайомитись і без цього. Щойно він підійшов, як на нього почали показувати пальцями:

— Він краще за нас знає: аж у Карпатах був.

Але Байда й сам уже звернув увагу на Микиту. Побачивши людину на милиці, він ніби навіть зрадів і простудженим голосом запитав:

— Маєш час?

— Тепер нам нікуди його дівати, — відповів Микита й кивнув на шахту, що лежала край села, розпластавши чорні крила, мов забитий ворон.

— А хочеш бути повішеним?

— Аби тільки не за ноги — обірветься дерев'янка, ще голову наб'ю.

— Прийдеш до штабу — побалакаєм.

Скалічений Микита міг добре прислужитися для розвідки. Крім того, Гордій Байда хотів довідатися про підступи до Юр'ївки, яку він хоч і знав, але мало.

Ось уже більше тижня, як ганяються за його загоном білі, намагаючись загнати в суточки між фронтом і залізницею, по якій повзали бронепоїзди. Певні, що партизани, уникаючи цієї пастки, будуть посуватися на схід, вони зовсім мало дбали за протилежний напрямок. З цього й вирішив скористатися Байда і вдарити на Юр'ївку, де були скупчені білогвардійські штаби.

— Ти добре там знаєш балки та яри?

Микита, гордий, що може прислужитися самому Байді, метушливо тупцював довкола стола, на якому лежала потерта "Карта железных дорог Европейской России".

— Де тут Юр'ївка?

Гордій Байда ткнув пальцем і закрив ним не тільки Юр'ївку, а й Бахмут, хоч між ними й лежало біля ста верст. Безуглий мовчки ткнув пальцем у крапку. Микита втупився очима в цю крапку і почав підводити до неї партизанів з усіх боків.

— От у Карпатах, бувало, сидиш унизу, гульк, а німці вже над головою, так ми що тоді…

— Не про Карпати й не про німців, про Юр'ївку мені кажи! — починав дратуватися Байда. — Знаєш, де стоять їхні застави, кулемети, які там частини, як краще підійти? Бував тепер на заводі?

— Та які б там не були частини, тільки скажи хлопцям, що там офіцери добра навезли…

Гордій Байда відірвався від карти, здивовано глянув на нього й затарабанив пальцем по столу. Микита захвилювався. Байда, мабуть, чекав від нього не такої поради, не такої допомоги, а він уже бачив, що практика Карпатського походу нічим тут прислужитися не може. І сам він з одною ногою теж, мабуть, нікому не потрібний. Байда сидів похнюплений. Микиті стало тоскно.

— Дай коня! — якось з одчаєм сказав він.

— Навіщо тобі кінь?

— Піду в розвідку. Я людина калічна: мені не страшно й у самі зуби їм влізти.

Байда відповів не зразу. Тримаючись за кінець довгого вуса, він пригадував у Юр'ївці рівні вулиці, або, як там вони звалися, лінії, околиці заводу, слобідку, базарний майдан, ставок і поступово склав уже собі план. Коли б тільки він удався (Байда поворушив посмішкою вуси), білі довго пам'ятали б цей рейд. Помітивши Микитин настрій, він уже без вагання погодився з його пропозицією. Другу розвідку Байда вирішив послати на станцію Іловайську, підірвати динамітом колію, щоб не пустити собі в тил ворожого бронепоїзда.

— А за барахольство у мене суд короткий. — І він ляпнув рукою по кобурі нагана. — Про нову жизнь треба думати, про всіх пролетарів, а не про барахло!

Микита винувато скривився і зітхнув з полегшенням на всі груди, тільки аж коли випрснув з-під Байдиного докірливого погляду.

На майдані заходив вечір. Попід шахтними будівлями стояли черідкою підводи. Коні з розпущеними на хомутах супонями й послабленими черезсідельниками все-таки залишалися запряженими, готовими кожну хвилину винести загін із села і глухими дорогами перекинути його куди завгодно. Щойно скінчився мітинг, і люди від трьох ящиків, з яких промовляв Гриць Духота, гомінкими потоками розтікалися в різні кінці. Купками, оточені рубанівцями, ходили партизани. Окремо стояв гурт жінок; серед них про щось запально говорила молода дівчина з круглими сірими очима. Микита зупинився й собі. Дівчата дивилися на неї заздрими очима; жінки слухали поблажливо, а то й скептично:

— Хіба це бабська справа?

— А як баба, так не може бути й командиром? Товариш Ленін сказав, що і куховарка мусить уміти правити державою.

— То ж, може, коли куховарка письменна, а в нас і чоловіки тільки хрестики ставлять на списках.

— Панам з хрестиками легше жилося, а радянська влада в хрестики не вірить, хоче, щоб усі були письменні.

Дівчина з сірими очима розчервонілася. Вона ще, мабуть, не звикла до таких виступів і не знала, що б ще сказати такого, щоб викликати в жінок інтерес до розмови. Одкатниця Орина, відчуваючи в ній товаришку, щоб допомогти, намагалася перевести балачки на хатні

справи, більш зрозумілі, але Палажка, що торгувала насінням, покриваючи всіх своїм хрипким, схожим на звук розбитого горщика голосом, єхидно запитала:

— А ти, дівонько, як — полковником чи під полковником працюєш?

— Я на шахті працюю, лампівницею, — щиро відповіла дівчина, але, почувши загальний регіт, зметикувала й почервоніла.

Безногому Микиті після Палажчиної репліки рубанівські жінки — серед них була і його Фійона — видалися тупими й затурканими. Чимсь новим, свіжим, весняним повіяло від цієї незнайомої дівчини, хоч і була вона у звичайній стьобаній ватянці. З таким настроєм він пошкандибав додому готуватися до розвідки. Розвідає до ниточки, потім прийде до Байди і скаже: "Як хочеш, товаришу Байда, а я з твого загону вже додому не піду. Тоска мене душить, як придивлюся сам до себе. Для чого ми живемо? Аби тільки дотягти до ями. А що потім скажуть про нас діти, онуки? Який приклад для них буде? Палажка чи я? Ні, не годиться наша жизнь. Ти правильно, Байда, кажеш. Про нову жизнь усім треба думати".

У бік Ясинуватої небо палахкотіло полисками пожеж, і грім артилерії потрясав вечірню тишу. Від станції Рутченково долітали рідкі постріли з гвинтівок. Тепер стрілянину Микита уже сприймав не як переляканий обиватель, а як учасник цього бою. Зараз він витягне з-під порога свій куцак і розрядить його не на вітер, а в голову справжнього ворога.

Певний, що в його хаті, мабуть, повно диму від махорки, він, наперед зморщившись, переступив поріг. Але в кімнаті був тільки один хлопець. Поклавши засмагле обличчя з русявим пушком собі на зігнуту руку, він розмірено дихав. По другий бік столу, туго натягши на колінця сорочечки, сиділи разком замурзані, золотушні Микитині діти. Вони йому й розповіли, що "чужого дядю" звати Ілько і що він показував їм німецьку гвинтівку.

— Ільку, чуєш, товаришу Ільку, чого ж ти не лягаєш на лаву? — гукнув Микита, торкаючи хлопця за рукав.

Але Ількові, певно, вже щось снилось, він чомусь посміхався й солодко плямкав губами. До хати зайшов Гарасько, і Ілько прокинувся. Безногий чоловік, якого він бачив уперше, підмощував йому під голову подушку, а біля порога стояв Гарасько і кивав головою до дверей. Зваливши на долижу подушку, Ілько, з перележаною щокою, з червоними очима, весь в'ялий, підвівся, потягся і сердитий пішов за Гараським. Поглядаючи скоса на господаря, що порався вже біля порога, Гарасько щось прошепотів Ількові на вухо, і в того вже жвавіше запрацювали ноги.

Коли Микита зі своїм куцаком збирався вже виходити, щоб їхати в розвідку, до хати забіг Василь Моренко:

— Де ваші постояльці?

— Це ти про Ілька? А другого я й не знаю.

— Нема?

— Уже з годину як вийшли кудись.

Старший розвідник сердито зашкріб під шапкою і вилаявся.

— Хіба що?

— Треба в розвідку. Може, знаєш, куди вони пішли?

Микита знизав плечима:

— Отой, другий, кудись потяг. Мабуть, у карти пішли грати, так мені щось почулось.

— Це все Гарасько!

Василь Моренко знову зашкріб під чубом лоба, потім рішуче прибив на потилиці шапку й повернув до штабу.

— Нехай ще їх Байда провчить!

— Той провчить, — проговорив до себе Микита, почуваючи й досі на собі важкий Байдин погляд. — Провчить! А я такий, хоч і зараз у розвідку, — і собі пошкандибав з куцаком за Моренком.

Над Рубанівкою вже сутеніло, небо було хмарне, на півночі схоплювались тривожні спалахи.

Рейд уночі

Ноги сковзалися по мокрій дорозі й чвакали в багні. На плечі мрячив дошкульний дощ. Калинівський партизанський загін, поповнений рубанівцями, залишивши підводи в балці, яром підкрадався до Юр'ївки. Попереду темну ніч розривали окремі постріли. Можливо, ними тільки страхали обивателів, принишклих у своїх норах, а може, й збільшували кількість трупів, щоб звільнити місце в тюрмі для наступних арештів. Микита безногий, повернувшись із Юр'ївки, приніс певні відомості, що в селі, по дорозі на фронт, зупинився на північній окраїні полк піхоти, а на базарному майдані розташувалась батарея.

Гордій Байда, надумавши перехитрити білих, ще раз порадився з Грицем Духотою і з учителем, у якого виявились неабиякі стратегічні здібності. З частиною партизанів Безуглий заходив тепер з півдня. Вони мали напасти на провіантський склад і цейхгауз. На кінну розвідку покладалось обдурити піхотний полк. Решту партизанів Гордій Байда вів

у розташування батареї в самий центр села. Коня свого він залишив біля підвід, а сам з карабіном, повішеним на шиї упоперек грудей, ступав широко попереду. Поруч спотикався Ілько. Байда взяв його за руку:

— Чого ти дрижиш?

— То я змерз, — відказав захриплим голосом Ілько.

— Дивися за товаришем, а товариш за тобою, тоді в чоловіка четверо очей.

— Я й так не боюсь.

— От і молодчина! — В голосі Байди почувалися нотки гордощів, що тепер і з другого сина вийде справжній червоногвардієць. Колись, розмовляючи з Мостовим про Ворошилова з луганського заводу, що тепер командував цілою Донецькою армією, він подумав про себе: "А що, якби взяти синів за руки, привести до Ворошилова й сказати: "Дивися, товаришу Ворошилов, яких я тобі викохав червоних гвардійців, тепер доводь їх до точки"". Його мрія зараз оберталась на дійсність. Він був певний, що про старшого уже й у Москві чули. Незабаром почують і про молодшого, — і ще раз прошепотів до Ілька: — Смерті треба сміливо дивитися у вічі.

Попереду, серед темної ночі, ніби вихопився осяяний клубок і розтанув. Байда подав знак, і всі припали до землі. Ілько теж упав і біля вуха почув батьків шепіт:

— Лізь за мною!

Вони, затаївши подих, плазом почали скрадатися в тому напрямі, де ніби прохопилося світло від захованого вогню. Поруч з ними повз Гарасько, потім його не стало, а повз уже ніби Микита, а може, Омелян. Звиклі рачкувати у вибоях, вони робили це легко, спритно і хутко. Потім

раптом кущ, на який вони простували, засвітився всередині. Тоді всі побачили солдатів, які схилилися над сірником, обступаючи собою вогник і від вітру, і від чужого ока.

Це був найзручніший момент.

Байда звівся з землі і, мов ведмідь на мисливця, розставивши руки, безшумно посунув на купу солдатів. За ним зірвалася решта. Микита рифою на дерев'янці стукнув об цеглину і сторожа враз скинулась, але Гордій Байда всією своєю вагою уже обрушився на неї. Ілько з розгону об когось ударився, потім почув, як хтось перестрибнув через нього і клацнув затвором. Він покотився по землі і вчепився в чобіт. Поруч упав солдат, а Ілька по спині боляче стукнула гвинтівка і теж упала на землю. На солдата, мов рябець, налетів Микита і почав товкти його по голові своєю дерев'янкою. Солдат закричав. Він своїм криком ніби дозволив порушити тишу й іншим. Тепер уже викрикували, сопіли й харчали в різних місцях. Ілько схопився й побіг до купи, в якій вовтузилося декілька чоловік. Хтось, намагаючись вивернутися, сопів, мов ковальський міх, верхні падали з купи на землю й знову насідали на спіднього. Вони плутались у шинелях. У Ілька в руках була гвинтівка. Забувши про багнет, він обернув її прикладом вперед і почав ним гамселити верхніх по головах.

— А так їх, так! — почув він батьків голос. — А цих я й сам! — І, вивернувшися зісподу, Байда схопив за горлянку ближчого. — Здорові, іроди!

Застава була зайнята без пострілу. Тепер партизани можуть упасти білим як сніг на голову.

Гордій Байда поділив усіх партизанів на два загони. Забравши з собою чоловік сорок, він швидким кроком повів їх за собою. Слідом за ним тягли кулемет. Ілько, все ще схвильований від щойно пережитої

боротьби, намагався триматися батька. Показалися перші хатки. Де-не-де в них блимали підсліпуваті каганці.

Загін, скрадаючись поміж хатками, поміж парканами, темними завулками втягався в село. На вулицях не видно було жодної душі. Обиватели, налякані наказом, що "...кожен громадянин, який вийде на вулицю, буде заарештований", ховалися за щільно зачиненими віконницями. Всім було відомо, що після арешту живим ще ніхто не залишався.

Що ближче до центру, то довшою чередкою розтягалися партизани. Потім вуличка розвернулася, напевно, в широкий майдан. Посередині горіло вогнище, й біля нього топтався вартовий. Рожеве світло від вогню освітлювало якісь металеві козирки, з них висувались довгі труби, поруч стояли важкі скрині на колесах. Помітивши поставлені на орчики дишла, Ілько догадався, що це була батарея. Партизани обходили її, крадучись попід крамницями з обох боків. До майдану, мабуть, прилягала бруківка. По ній деренчав військовий віз. У хвості чередки хтось голосно заговорив, напевно, партизани зіткнулися з солдатами. Гордій Байда, зачувши балачку, враз вихопив ручну гранату і, крикнувши на все горло "ура!", шпурнув її до батареї. В ту ж хвилину "ура!" розтяло нічну тишу до самого кінця села, а за ним вогняними стовпами в небо, потрясаючи громом ніч, вибухнули гранати і ніби розрізали село надвоє.

— Кулемет, кулемет сюди! — кричав попереду Байда.

— Та, та, моя стріляє, — пролепетав Люй Лі.

Перед Ільковим носом заторохтіли коліщата по камінцях, а за хвилину кулемет уже захлинався на бруківці. На освітленому гранатами майдані Ілько побачив, як оглушений вартовий, здутий вибухами, метнувся кудись за батарею. Партизани не переставали кричати "ура!". Схопившись тепер за гвинтівки, вони вже наповнили тишу тріскотнею пострілів.

У вікнах довкола майдану замиготіли каганці, на дворах, панічно вигукуючи, заметушилися солдати, декілька вже вихопилося на майдані і, стріляючи навмання, бігли, самі, мабуть, не знаючи куди. Хтось, напевне, вже зустрівся з кулею і стогнав. Байда знову вихопив гранату, і вона роздерла темряву серед гармат, де вже злякано хропли коні. Стрілянина збільшувалась. Вона знялась уже і в інших кінцях села.

Під кулями на батареї стояв лемент і панічний крик. Втягнутий у завулок кулемет тепер поливав вогнем темний майдан, на якому гриміли вже залізними стельвагами, намагаючись вихопити батарею в більш безпечне місце. Нараз по вулиці, яка перетинала завулок, заклацали підкови, і Байда не встиг обернутися, як просто на нього вихопився кінний загін. Мабуть, на хвилину припустивши, що це своя розвідка, Гордій Байда навіть голосно запитав: "Василь?" Але у відповідь вершник закричав щось зовсім незрозуміле. В ту ж хвилину просто коням під ноги полетіла граната.

Ілько побачив, як на розі вузького завулка коні, збиті в купу, збилися над стовпом вогню і, гублячи вершників, шарахнули назад. Вслід їм Люй Лі навів кулемет.

Коли темні вулиці сповнилися панічним криком, безладними командами і такими ж пострілами, кінським тупотом і гуркотом коліс, партизани враз припинили вогонь і знову, скрадаючись під парканами, рушили назад, а на майдан уже наступала окремими командами піхота білих. З другого кінця свої ж зустрічали її вогнем. По головній вулиці, грюкаючи щитами й колесами, тікала батарея. Ілько вже не розбирав дороги, він тільки знав, що треба бігти в бік заводу. Перед очима раз по раз миготіли спалахи від пострілів. При світлі одного з таких спалахів десь під хатою він несподівано пізнав Гараська. Через плече в нього висіли чоботи, хоч сам він був озутий, у руках теж було якесь шмаття.

— Гараську, чого ти тут? Де наші?

Гарасько залишався в другому загоні, який мав бути десь в іншому місці.

— Мабуть, усіх перебили!

— Біжи за нами!

— Біжи, коли тобі хочеться. Дурний би я був, тепер саме лахва. Ось, диви! — Він почав розгортати перед Ільком купу шмаття, в якому щось бряжчало. Ілько, помітивши, що вже відстав від своїх, переполошився, але кортіло й подивитися. Він нетерпляче затупцяв на місці.

— Покажи. Гаманець? З грішми?

— Спрашуєш! Цілкашів — во!

— Де ти дістав?

— А вбитих скільки!

Звечора Гарасько програв Ількові в карти чимало грошей, але платити йому було нічим, і враз він сказав:

— Хочеш, зараз віддам увесь свій борг?

— Давай!

Гарасько висипав йому в жменю кілька срібних, між ними була й якась каблучка. Ще й цукерок додав. У цей час, від когось відстрілюючись, просто на них вискочило з-за рогу двоє в довгих шинелях. Ілько схопився за гвинтівку й вистрелив. Один захитався і впав на дорогу, другий прожогом кинувся по завулку навтьоки.

— Бий їх, Гараську!

Але Гараська вже не було. Стрілянина довкола збільшилась, фронт ніби пересунувся у цей бік, хоч і біля майдану, навіть по другий бік бруківки, стрілянина теж не вгавала, уже навіть цокотіли кулемети.

Відставши від своїх, покинутий Гараським, один у чужому селі серед білих, Ілько подумав, що тепер він уже загине. У нього аж похололо тіло. З відчаю він уже не додержувався обережності, а побіг просто серединою вулиці. Попереду, чути було, хтось тікав, розбризкуючи болото. Він, не зупиняючись, вистрелив навздогін. У самому пострілі, у звукові пострілу, у спалахові вогню, після якого він уже довкола нічого не бачив, було щось підбадьорююче, щось схоже на крик, яким діти намагаються відігнати від себе страх, тому Ілько, поклавши раз палець на курок, уже не міг його зняти, аж доки не вистріляв усіх патронів.

Оглушений і засліплений своїми ж пострілами, Ілько вже не чув, чи бігли ще солдати попереду нього, чи ні, не бачив — дорогою він біжить чи вже полем. Зупинився, тільки почувши своє ім'я.

— Сюди, Ільку! Це ти такого тарараму наробив?

Перед ним стояв батько.

— Герой який! Не знаєш, що так можна було і в руки їм попастись. У бою треба увесь час товаришів з очей не спускати.

Ілько не обмовився жодним словом, чому він відстав, тільки спитав:

— А Гараська нема?

— З Безуглим ходив. З ним і повернеться.

Напасти на Юр'ївку партизанів примусила нестача провізії, а головним чином набоїв для гвинтівок. Розвідка вивідала, де були склади. На них і мусив напасти Безуглий зі своєю групою партизанів, а Байда з іншими — відтягти увагу ворога до майдану. Вони вели вогонь, аж доки зв'язківець доповів, що Безуглий уже здобув і борошна, і консервів, і набоїв.

Тепер Байда, прикриваючи Безуглого, чекав, доки партизани з провізією відійдуть якомога далі. Нарешті прибіг другий зв'язківець.

— Товаришу командир, — викрикнув він голосніше, ніж треба, — Безуглого вбито!

— Що ти сказав? — навіть не повірив Байда. — Може, тільки поранило?

— На смерть! Зовсім уже відійшли, і враз десь хтось стрельнув, він схопився за серце і впав.

— Рушай! — гукнув Байда, теж, мабуть, забувши про те, що ворог близько.

В яру вони наздогнали партизанів, обтяжених лантухами й скриньками. Попереду на схрещених гвинтівках несли вже бездиханного Безуглого. Байда зняв шапку і, похитавши головою, сказав:

— Вічна тобі пам'ять, товаришу Безуглий! Тихий був ти, тихо й помер.

Збоку на скіпчику сидів Омелян. Маруся навпомацки перев'язувала йому білою полотниною ногу. Пахло йодом.

— І тебе? — тривожно запитав Байда.

— Теж якась заблукана чмокнула. — Він висмикнув із Марусиних рук ногу. — До весілля заживе. Нема, значить, уже Безуглого? Знали, кляті, в кого поцілити. У нас ще Гараська і досі нема, а у тебе як?

— Ніби ніхто не загубився, тільки Микиту з Рубанівки підранили. То був тільки без ноги, а тепер може й руки ще позбутись. Біжи, Марусю, до нього.

У селі все ще тривала стрілянина.

— Тепер самі себе тузитимуть аж до ранку. Але й нам треба, доки не розвиднілось, забиратися звідси.

Партизани, розвіваючи полами, підтюпцем пустилися до підвід, які чекали на них у балці.

Гостинець

У дорозі, на світанку, коли більшість партизанів клювала носами, Ілько підсів на воза, на якому їхала Маруся. Замість ватяного заяложеного піджака, на Ількові була вже довга кавалерійська шинель із слідами здертих погонів на плечах. Ілько в ній змужнів й виглядав стрункім, вродливим юнаком. Маруся у стьобаній ватянці лежала на соломі, підібгавши під себе коліна. Звісивши ноги через полудрабок, збоку сиділи рядком Кіндрат Сусідка і Гнат Убогий. Обидва вони дрімали. Від Марусі й від маленької аптечки, що вона захопила з шахти, тхнуло тим специфічним духом, який живе в санітарних сумках або в госпіталях. Ілько не любив цього припаху, що нагадував йому про хворих, але зараз ніщо не могло збити його піднесеного настрою. Він був гордий і радий. Ількові хотілося поділитися з ким-небудь, хотілося, щоб його похвалили. Гарасько, повернувшись із Юр'ївки пізніше за всіх і щось від нього ховаючи, не показувався на очі. Батько на людях поводився з сином суворо, а до Марусі Ілька притягало якесь не знане ще почуття, від якого завмирало серце. Тепер він мав уже чим

похвалитися, навіть по-величатися: один гнав трьох солдатів! Бачив на власні очі, як один упав. А може, й решта постріляла.

Маруся лежала з одкритими очима й замріяно дивилась у посіріле небо. Схід, підперезаний червоним поясом, готувався зустрічати сонце. Високо в небі мерехтіли голосні жайворонки і славили дрібними тактами ранок. Думки Марусі, мабуть, витали десь далеко, бо вона навіть не помітила, коли поруч з возом опинився Ілько.

— Ану посунься! — сказав він пошепки, по-змовницьки, не бажаючи розбудити зігнуті над полудрабком спини.

Маруся здивовано глянула на Ілька, який видався їй в цю хвилину надто подібним до Клима, радісно посміхнулась. Може, саме про нього й думала, але посмішка тут же погасла. Вона випросталась і звільнила місце на соломі.

Вперше опинившись біля Марусі так близько, Ілько зніяковів і довго мовчав.

— Диви, який туман на луках, — нарешті сказав він, з натугою видавлюючи слова.

— На годину, кажуть, — відказала Маруся. — А ти що, простудився?

— Мабуть! Уночі! Аж змокрів увесь, як гнався за біляком. — Його кортіло скоріше похизуватись перед дівчиною своєю відвагою, і він почав розповідати, як врятував батька, як мало не потрапив у полон, як зустрівся з Гараським, і враз перебив себе: — Я ж тобі гостинця приніс! — Він витяг жменю липких, обліплених крихтами цукерок і потертих сірих пряників. — На! Мабуть, зроду таких не куштувала.

— Де це ти їх дістав? — здивувалась Маруся.

— Може, гадаєш, погані? Карамель Баканова. Сорт такий.

— Справді, де ти взяв?

— Де взяв, там уже немає. Трофеї! Ось попробуй! — Він обчистив одну цукерку і підніс, як ґречний кавалер, а решту висипав їй у кишеньку. Потім розмотав ріжок хусточки, в руці щось блиснуло, як жарина, але Маруся цього не помітила. Вона тільки помітила, як Ілько враз чомусь почервонів і знову щось поклав їй у кишеню. Гадаючи, що то ще цукерки, Маруся сказала:

— Ти що, цілий склад захопив?

— Аби згадувала. — І він почервонів ще дужче.

— Я тебе згадувала вчора на зборах. Чому ти не прийшов? Товариш Безуглий про комунізм читав, а ти знову пропустив. Без цього й до партії не приймуть. — Потім із сумом додала: — Хто тепер буде нас розуму вчити? А як він багато знав. Ти б хотів бути таким, яким був Безуглий?

Але відповісти перешкодив чийсь панічний вигук: "Аероплан!" Він ішов просто на валку. Коні стали. Ілько підвів голову: сонце вже гарячим колом пливло над степом. На зеленому оксамитовому обрії чорними могилами здіймалися терикони, між ними шпичаками стирчали високі димарі, а просто над головою у блакитному небі, мов рябець, спускався аероплан з триколірними бубликами під крилами.

Застукана в степу, на рівній дорозі, валка партизанів стала. Попереду розвідки, задравши догори голову, стояв Гордій Байда, тримаючи в повідку коня.

Аероплан зробив півколо, залетів збоку і, нахиливши машину на крило, зацокотів з кулемета. На дорозі почали схоплюватись бульбашки з пороху. Партизани, зустрівшись уперше з такою атакою, кинулися, мов

зайці, в поле. Кулеметники, забувши зовсім про надійну в їхніх руках зброю, теж галасливо поповзли від дороги, за ними похапцем вискочили Ілько з Марусею і впали в маленький рівчак. Тільки один Байда стояв усе ще попереду валки і, мов на шарнірах, повертав свою голову за аеропланом. Літак страшний був для партизанів не тими кулями, що зараз перелітали далеко за підводи, а тим, що від нього трудно буде заховати наміри загону, від яких у холод і в жар кидало білих. Валка голоблями на південь уже одним цим говорила, що загін буде проходити Глушівку, Кам'янку і підбереться на ніч до залізниці. Тепер на них там, без сумніву, буде чекати бронепоїзд, а в хвіст учепиться кіннота.

Аероплан замкнув у повітрі коло, таке ж коло із куль залишилося на розпареній землі і, захлинаючись тріскотнею мотора, полетів у бік Макіївки. Тепер кожну хвилину можна було чекати або аероплана з бомбами, або броньовика, що наздогнав би валку за якусь годину. Певний, що за ними все ще стежать з неба, Гордій Байда риссю повів загін у тому ж напрямку далі, але коли аероплан обернувся в маленьку бабку, він хутко повернув назад і першою ж балкою погнав кудись на схід.

Поява аероплана збудоражила партизанів. Кожен голосно ділився своїм настроєм, глузував з переляку своїх товаришів, а найбільш кулеметників. Вилаяні Байдою за боягузтво, вони на ущипливі дотепи тільки криво посміхалися. Справді — кулемет перед ними, до літака, здавалось, можна було палицею докинути, а вони з галасом побігли ховатись у борозну. Маруся сміялася з Ілька, як він, упавши на землю, по-дитячому заплющив очі. І Маруся, й Ілько вже сиділи поруч на возі, звісивши ноги через полудрабок. По землі, омитій вчорашнім дощем і прибраній в ніжні бірюзові єдваби, бігла тінь від їхніх голів. Тінь з кожною годиною все ближче присувалася до воза, а коли вона мерехтіла тільки двома кульками під самими ногами, перед очима промайнув над балкою шурф, потім виріс терикон, копер, заржавілий під скинутою набік покришкою димар і присадкуваті хатки, розкидані довкола майдану.

Загін в'їхав знову в Рубанівку, але сьогодні з іншого боку.

У Рубанівці переживали панічний настрій ще більший, ніж учора. Артилерійська канонада на півночі, що на неї стільки покладалося надії, сьогодні принишкла. Зрозуміло, що пересувався фронт, але в який бік, ніхто сказати не міг. Годину тому через Рубанівку проскакав кінний дивізіон осетинів. Вони шукали партизанів і побили шомполами на майдані двох робітників, які не хотіли їм відповідати. Але більш за все здивувало калинівських партизанів ставлення до них рубанівців. Зустрівши радо своїх, на калинівців вони поглядали скоса, ніби чогось боялися. Першим помітив це Гриць Духота. Господиня, до якої він забіг помити заболочені руки і яка приймала його вчора мов рідного, сьогодні демонстративно перед самим його носом замкнула хату на колодку й ображено стиснула губи.

— Від кого це ви, Григорівно, замикаєтеся?

— Уже ж не від добрих людей.

— А лихі ж де?

— Вам краще знати. Може, і ви там душили за горлянку Микитину бабу?

Гриць Духота з корцем у руках закліпав очима. Вода, струмочком стікаючи на землю, чорним пунктиром прошивала сірі запорошені чоботи.

— Ви це про кого?

— Хіба я знаю? Розпитуйте у комісарів ваших, хто поласився на наш кооператив та на Микитині статки.

Кров залила Духоті все обличчя. Він чув, що горять і вуха, і кінці мокрих пальців. Такий наклеп на червоний партизанський загін доводилось чути вперше. Що це був тільки наклеп, у Гриця Духоти не було сумніву. Його зараз вразило інше — не моргнувши оком, говорила про це робітниця, сортувальниця з шахти.

— А ми хто? З кого складається загін?

— У сім'ї не без виродка! — все так само впевнено і ображеним голосом відповіла робітниця.

— Несознательний ви елемент, Григорівно. Можна сказати, буржуазний прихвостень. Кому корисні такі брехні про нас, про Червону армію?

Григорівна ще більше стулила свої зморщені губи, вона навіть спалахнула на його слова і знову так само впевнено сказала:

— Покривати теж не слід, хоч би й тричі були червоні.

Її настирливість збентежила Гриця Духоту. Бажаючи хоч конкретніше довідатися, про що йде мова, запитав усе ще з нотками іронії:

— Кого ж ми покриваємо?

Але Григорівна забрала корець і демонстративно вмостилася під колодкою на дверях, суворим виглядом показуючи, що розмовляти більше вона не бажає. Гриць Духота, знизуючи плечима, поспішив до Гордія Байди. Крім того, треба було зараз же поховати десь у Рубанівці забитого товариша Безуглого, який лежав під червоним прапором на возі.

Уже з того, що Гордія Байду оточували схвильовані люди, а між ними й голова споживчого товариства, було ясно, що в словах Григорівни була, мабуть, і доля правди.

— Коли ж це трапилось, як? — запитав Гриць на гурт.

— А коли? От тільки ви заворушилися виходити, — взявся пояснювати голова споживчого товариства, старий робітник, — вийшов і я на майдан. Коли ж гульк на крамницю, а двері навстіж.

Гриць Духота зітхнув з полегшенням. Це ж могли зробити й місцеві злодії. Чому обов'язково треба запідозрювати партизанів? Що пограбували? Цукерки, пряники, горіхи, тридцять карбованців грошей!

— Ну на біса це здалося партизанам, робітникам? Самі подумайте!

— Уже думали! — незадоволено буркнули похнюплені робітники.

— Ну і що ви надумали?

— Ваші хлопці!

У Байди з кожним їх словом все нижче насувалися на очі густі брови.

Гриць Духота, вислухавши усі доводи, обурився: все це було голослівно. Але робітники висунули ще аргументи, над якими вже треба було задуматись. В останню хвилину, коли виходили партизани, один з них забіг до Микити безногого, який раніше повів на Юр'ївку розвідку, і пограбував в його жінки з руки перстень, а щоб не верещала, придавив за горлянку так, що та мало дуба не дала. З переляку тепер у неї відняло мову. Прихопив за одним заходом і Микитин срібний годинник, принесений з війська "за отличную стрельбу".

— Отам, у Микитиній хаті, — продовжував голова споживчого товариства, — і цукерки, і горіхи наші зоставили слід. Дітей ними Микитиних зацитькував.

Гордій Байда сукав між пальцями вуса. Довго затримуватися в Рубанівці йому не випадало. Треба було скоріше ховати товариша Безуглого й рушати, щоб уночі як сніг на голову впасти на станцію Іловайську. Бо ж на нього чекають якраз у протилежному боці — на маріупольській колії. Проте випадок з бандитизмом треба було теж ліквідувати на очах усього загону й села, і ліквідувати так, щоб уже ні в кого більше не було бажання плямувати червоних партизанів.

— Скликай, товаришу Духота, мітинг, — сказав він безапеляційно.

У цей час надійшов Микита з перев'язаною рукою. Вигляд у нього був жалюгідний. У ньому клекотів гнів проти такої наруги, і не від білих — від них вони вже звикли до таких вчинків, — а від своїх, з ким він цю ніч лежав поруч у розстрільні.

— Не чіпали б жінки, то грець його бери з барахлом, а то людину скалічили.

Хто це зробив, вона, звичайно, не могла тепер уже розповісти. "Партизан!" Діти теж поперелякувались: у машкарі прийшов. Вони там белькочуть, що ніби схожий на того, що стояв на постої, і він несміливо зиркнув на Байду.

— Тільки на дітей хіба можна звірятися.

Те, що трапилось потім, було найбільшою несподіванкою для Гордія Байди.

На мітингу збиті в купу і рубанівці, і калинівці дратувалися з довгої промови Гриця Духоти, партизани вимагали негайної кари злодіям — і

кари суворої. Гордій Байда говорив коротко. Він відчував ніби особисту образу і наперед був непохитний у своїй волі.

— За барахольство у нас має бути одна кара, — і ляснув рукою по кобурі з наганом, — штаб Духоніна!

Але кого карати, було невідомо.

Біля Гриця Духоти стояла, похнюпивши голову, Маруся. Від хвилювання щоки її вкрилися червоними плямами. Кілька разів вона ставала навшпиньки, когось шукаючи серед сотень голів своїми сірими очима, що зробились колючі й холодні. Зустрівшись з її поглядом, Ілько враз затривожився, сполотнів, втяг голову у плечі і мимохіть ступив назад.

— Ну що, винуватих немає? — запитав на гурт Байда. — Так ось що: з місця не рушимо, доки не викриємо злодіїв!

Запанувала моторошна тиша. Всі винувато потупились. Тільки Маруся, спалахнувши, хутко заговорила щось Грицеві Духоті на вухо. Від кожного її слова у того витягалося обличчя, а коли вона простягла йому щось у руці, Духота зненацька вигукнув, навіть розставивши руки, ніби хотів затримати людей, які і без цього не думали розходитися:

— Стійте! — і знову похапцем почав говорити то з Марусею, то з Микитою. Той, побачивши, що ниточка і без нього дійшла вже до клубочка, заговорив тепер охоче: перстень він пізнав, бо знизу була літера "Ф".

— "Феня", жінку так мою звати.

Гордій Байда зиркнув насторожено в їх бік.

— Може, на кого думаєте, то кажіть. Сонце сідає.

Тепер Маруся мусила сказати, у кого був цей перстень.

Хто цей злодій. Вона зиркнула в натовп. Ілько все ще стояв на тому ж місці і збентежено дивився на Марусю. Трохи далі Василь Моренко чомусь тяг до Байди Гараська. Той упирався, але мовчки. Гордій Байда знову зиркнув на неї допитливо й нетерпляче.

Маруся переломила між пальцями соломинку й одним видихом сказала:

— Питайте у Ілька! — І, думаючи, що її не почули, ще раз повторила: — Перстень був у Ілька.

Гордій Байда смикнув головою і потім, ніби прислухаючись до чогось далекого, але тривожного, завмер, вдруге сіпнув головою:

— У Ілька, кажеш? Мій Ілько? Ти що, дівко, з глузду з'їхала?

Маруся від образи почервоніла:

— Сам мені в кишеню поклав. Тільки зараз намацала, — і простягла до Байди золоту каблучку. — А вона Микитиної жінки.

Байда заморгав очима, поводячи головою, ніби в нього заболіли м'язи.

— Та ти справді? А не в офіцера якого?

— Микита ж пізнав.

Микита пристукнув дерев'яною ногою і винувато кивнув головою:

— Фійоною мою жінку звати. Та цур йому.

— Так я, значить, бандита породив? — підвищуючи голос, почав випростовуватися Байда. — Де він?

І в голосі, і в тому, як він повільно набирав у груди повітря, передчувалась гроза. Передні, хто чув цю розмову, чекаючи на удар грому, принишкли, потупились. Але позаду почулися враз спочатку приглушені, а потім голосніші вигуки:

— Держи його, ось він, ось! — Всі повернулися в той бік. В одному місці люди збилися докупи.

Гордій Байда мовчки ступив уперед. Натовп під важким його поглядом розступився.

Коли Байда зупинився, перед ним, ногами вперед, висів на руках у рубанівських робітників оскаженілий Гарасько. Василь Моренко вивертав йому кишені. На землю сипались цукерки, горіхи й пряники. У другій руці у Василя було вже повно гаманців, годинників і золотих хрестиків.

Гордій Байда повільно розстебнув кобуру, витяг наган і відхилив рукою Моренка. Засліплений пострілом, Гарасько упав на розсипані цукерки.

Байда глянув навколо.

Із нагана тоненькою спіралькою крутився димок. Палець, товстий, вузлуватий, все ще лежав на курку. Байда крикнув уже на всі груди, роздратовано, нетерпляче:

— Ільку!

Над натовпом тонко співали комарі, та з поля долітали трелі жайворонка. Через майдан полетіли перші хрущі до зелених верб, на вишневі садки. Заходив вечір.

На поклик ніхто не обзивався.

З одірваним прізвищем

День і дві ночі Ілько блукав степом і вдосвіта прибився до Калинівки. Він знав крутий батьків норов і, збагнувши, що в нього був крадений перстень, не чекав, доки його схоплять за комір, як Гараська. Полохливий Гарасько все може звернути на нього. І збентежений Ілько про всякий випадок позадкував до рівчака. Він думав пересидіти тут, доки розійдеться мітинг, а потім розкаже, де взяв перстень, батько, може, поскубе наодинці, і на цьому минеться.

З натовпу чути було верещання спійманого Гараська, потім розлігся постріл і Гараська не стало чути. Тепер батько не буде панькатись. У Ілька тільки від такої думки похололо тіло. Увага всіх присутніх була прикута до пострілу, і він непомітно вислизнув з майдану на шахту.

У балці чорніла збойка. Гнаний страхом перед батьковим гнівом, Ілько, злодійкувато озираючись, збіг у балку і сховався за купу позеленілої цегли. Але й тут йому здавалося, що він у всіх на очах. Тоді він на животі підповз до старої шахти. Ляда була відкрита, униз вела драбина. Він схопився за щаблі і сповз у темний вогкий колодязь.

Думаючи спочатку заховатись тільки від роздратованого батька, зараз перевівши дух, Ілько зрозумів — тепер йому можуть не повірити. Гарасько мертвий. Скажуть: на нього все тепер можна звертати. Він не може тепер показатися на очі не тільки батькові чи партизанам, а й рубанівцям. А щоб утекти непомітно, треба пересидіти тут до ночі.

Але надворі ще сяяло сонце, і Ілько почав обдумувати своє становище. Винна у всьому була Маруся, якій він подарував перстень і яка, напевно, розповіла про все батькові. Невже вона могла подумати так погано про нього? Ілька взяло зло. Він ненавидів уже Марусю всім своїм єством.

Нагнічуючи себе зненавистю, Ілько вигадував на її голову найлютіші кари. Знизу тягло холодним протягом. Він почав уже цокотіти зубами, але над головою все ще сіріло світло: на-гора все ще тягся день. Ілька почав уже мучити голод.

Гадаючи знайти якусь крихту, він почав нишпорити по кишенях шинелі. Крихт не знайшов, а наткнувся на кисет з тютюном. У другій кишені були сірники. Не було тільки паперу. Але в спідній кишені шинелі він намацав якийсь слизький, обтертий папірець, відірвав від нього шматок, скрутив цигарку й запалив.

При світлі сірника Ілько побачив на цигарці якісь літери, але дим махорки був такий їдкий і гострий, що Ілько закашлявся і з серцем кинув її в провалля. Решту папірця всунув у кисет і почав обдумувати свій стан. У цей час почулись якісь глухі удари, ніби на бляшаний дах посипалось каміння. Ілько догадався, що це ховали Безуглого і над ямою стріляли партизани. Значить, загін зараз піде і він залишиться тут один. Почуття незаслуженої образи й сиротливості огорнуло його. Спазми здушили йому горло.

Він знову зиркнув догори. Над головою світло було вже ледь помітне. Ілько подерся назад. Обережно висунувши голову з шурфу, він побачив на заході червоне небо; на ньому гострим клинцем чорнів оповитий бузковою імлою терикон, а поруч, схожий на голуб'ятню, маячив головастий копер. У крайніх хатках на шибках пломенів вогняний захід. Над Рубанівкою стояла могильна тиша, тільки з півночі, ніби вже зовсім близько, гриміла канонада.

Ілько глянув у балку, сповнену легеньким туманом. Там теж була тиша. По оксамитовій ріллі, високо підкидаючи зад, стрибав заєць. Ілько, просякнутий вогкістю, від якої злипалися руки, вужем виповз із шурфу й простягся на теплій землі.

Все ще роз'ятрюючи в собі образу на Марусю і жаль до себе, Ілько пролежав, аж доки на небі не проступили зірки. Тоді він устав і підтюпцем побіг по балці.

Він біг поки що з одною думкою — скоріше втекти від Рубанівки. Але коли Рубанівка залишилась уже далеко позаду, Ілько зупинився, щоб перевести дух, і тільки зараз задумався, куди йому тепер подітись. На півночі небо блимало червоними віями і гуркотів грім канонади.

Ілько дивився на спалахи і уявляв гарячий бій. Червоні посуваються вперед, а попереду, напевно, Клим. Поступово у нього запалюється бажання й собі бути поруч з Климом. Два брати, про яких слава полетить по всьому фронту, і білі дрижатимуть від самого їхнього імені. Тоді він поверне до свого загону й скаже: "А ви гадали, що Ілько злодій. Дивіться тепер, і нехай вам буде соромно!"

Гнаний новим хвилюючим почуттям, яке вже розпирало йому груди, Ілько поспішно пішов на грім канонади. Довкола в полі свистіли байбаки, від землі здіймався запашний теплий дух, а над головою випиналася покраплена золотою росою синя баня.

Але з кожним кроком віддаль до фронту ніби не зменшувалась, проте втома помітно збільшувалась.

У нього вже туманіла голова, плутались ноги, і нестерпуче мучив голод. Коли б він міг десь наїстись, а потім дістати ще й гвинтівку, тоді б уже напевно він продерся крізь фронт до червоних. Вдома можна було і виспатись, і наїстись, а може, й дістати якусь рушницю.

З кожним кроком таке бажання збільшувалось, а вранці він почав уже розпитувати у пастухів дорогу на Калинівку. Боячись на шляхах здибатися з денікінцями, а може, і зі своїм загоном, Ілько пробирався балками, ярами. До крові збив собі ноги, і коли прибився другої ночі до Калинівки, то уже ледь тримався на ногах.

У Калинівці була могильна тиша. Для Ілька, звиклого з дитинства чути на шахті чохкання паровика й бачити над ним клуби білої пари, теперішня тиша видалась моторошною. Ніби не тільки на шахті, а і в маленьких хатках, схожих на курники, вимерли всі люди. Таке враження було і від інших шахт, повз які доводилося йому шкутильгати. Навіть у інженерській колонії, з сизими молодими деревами, будинки були похмурі й глухі. Крадучись, мов злодій, попід хлівцями й парканчиками, Ілько дійшов до своєї землянки. Вона ще більше вгрузла в землю, здавалася ще меншою, проте серце його враз затрепетало від якоїсь дитячої радості. На такий довгий час він ще ніколи не залишав своєї Калинівки, і тепер йому хотілось приторкнутися руками до кожного стовпчика, до кожного іржавого цвяшка, між якими він виріс. Ілько оглянувся довкола. На місці хлівця, де він колись ховав свою гвинтівку з трьома патронами, стирчали тільки самі стояки. Його вже зруйнували, може, якраз шукаючи зброї. Ілько занепокоївся: могло статися, що й землянка вже порожня. Від одної такої думки йому навіть потемніло в очах. Він тихенько постукав. У землянці було тихо. Маленьке віконце дивилося на нього своїми зацвілими шибками холодно й непривітно. Ілько загримав дужче:

— Відчиніть!

До горла підкочувався клубок і заважав дихати.

— Хто там?

— Мамо!

До шибки наблизилася жовта пляма. Він кинувся до вікна, потім знову до дверей.

— Це я, мамо, відчиніть! — Йому здавалося, що кричить на всю Калинівку, але від хвилювання він втратив голос і тепер тільки хрипів:

— Мамо!

— Тут не заїзд… Жили вимотали, — говорила, прочиняючи обережно двері, Харита.

Побачивши сиву материну голову, Ілько зразу не знайшовся, що сказати. До горла все більше підступали сльози. В передсвітанкових сутінках Харита його не впізнала. Вона довго придивлялася до скоцюрбленої постаті і враз сплеснула руками:

— Господи! Госпо… — Відсахнулася, потім кинулася вперед, простягла до його розпатланої голови руки і, відчувши якусь біду, похапливо втягла в сіни. — Господи!.. Ільку… Іди… Чи, може, й батько?..

Ілько, почувши на собі ласкаві материні руки, схлипнув і припав до теплого плеча.

— Та що з тобою, сину?.. Я зараз засвічу…

Він, не одриваючись од плеча, заперечливо захитав головою.

— Сядь, сядь, дитино. Чи тебе порубано, чи тебе постріляно? Чуло-таки моє серце… А батько ж де?

Ількові було соромно своїх сліз, але й зупинити їх зразу він уже не міг. Харита зрозуміла це по-своєму.

— Убито, убито його? Гордію! — вона впала головою на стіл і тужно заголосила. — Та чого ж ви так далеко ходили по смерть? Та чого ж не взяли мене з собою? Хто ж тепер піде на могилку, поговорить з тобою, твої рани загоїть, душеньку розрадить…

— Мамо!

Вона звела голову, сплеснула руками:

— Не прийде, не побалака, порадоньки не дасть…

Ілько перестав схлипувати, він уже спохватився і сказав навіть роздратовано:

— Тато живі, чого ви?

Харита затаїла подих.

— То я думав, що вас тут…

— Ну а ти чого ж? Може, вже годі воювати?

— Ні, я тільки на день.

Харита зітхнула.

— Чи ви там щодня б'єтесь, чи понімає ж той батько що-небудь?

Ілько почав захоплено розповідати про партизанів, про їхні перемоги. Тільки не про перстень і не про останній мітинг. Харита вже дивилася на нього щасливими очима.

— І довго ж ви будете козакувати?

— Аж доки червоні прийдуть.

— Ти за батьком дивився? Другого не буде.

Ілько потупив очі.

— І Маруся воює?

— Воює, — буркнув уже невдоволено Ілько.

Доки Харита, охаючи над виразками на Ількових ногах, затоптувала їх павутиною і обв'язувала ганчірками, а Ілько жадібно їв перебовтаний борщ, за вікном зовсім розвиднілось. Ще тільки годину тому Ілько мав ясні наміри, тепер же від материної ласки і постелі, на яку він присів, його наміри блідли, переплутувалися. Йому хотілось зараз одного: упасти скоріше на ліжко й заснути, але, немов ще борючися з собою, сказав:

— Я тільки подрімаю й піду.

Харита дбайливо вкрила його з усіх боків.

— Находився вже. Посидиш хоч трохи вдома, а то я вже й балакати розучилась.

У Ілька склеплювалися очі. Харита завісила віконце, прогнала від Ілька єдину муху, що вже навістила її хату, і сіла в нього в головах. В її синіх очах уже проступав ласкавий спокій.

Прокинувся Ілько від страху, що не встигне вискочити з санками з вибою. Сідала лава, і довкола тріщали, розквітали, кучерявилися підпірки. Стояла справжня канонада. Вибійники вже покидали свої пічурки й кинулися на штрек, а він ніяк не міг побігти. На нього почали

падати коржі й боляче ранили то в коліно, то в бік. Назустріч виліз батько. Він дивився на нього ніби через дуло карабінки. Ілько кинувся тікати і боляче вдарився об чорну брилу вугілля. Від нестерпного болю він крикнув і одкрив очі. На порозі стояла з витягнутим обличчям мати і до чогось прислухалася.

Заспокоєний тим, що це був тільки сон, Ілько знову закрив очі, але мати вже шарпала його за плечі:

— Стріляють десь близько! Коли б ще білі не заскочили!

Ні вона, ні Ілько за весь час ні разу про це не подумали, хоч Харита вже знала на гіркому досвіді, що білі, налітаючи на Калинівку, не минають і її хати. Вона замикалась по хаті.

— Вставай, синку. Що вже перестраждала від них. Жили вимотали: "Де та де, та ти, бабка, теж комсомолка..." А вже за гвинтівку твою тих мук витерпіла: і крутили, і викручували...

Ілько похапливо почав натягати на себе шинель. Розбуркавшись зовсім від сну, він почув, що стрілянина була десь не далі як на четвертому номері.

— А куди ж ти? — стривожилася Харита.

Ілько тепер уже знав, куди йому йти. Підсилений сном і їжею, він тепер може за ніч і фронт перейти.

— До червоних, мамо!

— Я тебе тут заховаю. Куди ти? Просто в зуби їм ускочиш!

Але Ілько зовсім не хотів, щоб мати подумала, що він злякався, і з погордою відказав:

— Піду до Клима!

— Щоб там постріляли, і знати не буду де?

— Напишуть! Клим знатиме й напише.

Мати знала, що застукай його в хаті білі, та ще довідайся, з ким і де був, — не помилують, але й знову відпускати його від себе не хотіла:

— А може, вони на цей раз поминуть. Ось не ходи-бо. Встигнеш іще і навоюватись, і нагорюватись.

Стрілянина наближалася. Ілько вже не знаходив собі місця.

— Ну, піди в балку, перебудь там, доки стихне.

— Ви гадаєте, що я цією рукою не бив білих? — сказав він ображено і ступив до порога.

— Та хоч виглянь! Ще побачить хто! — І сама попереду вибігла в сіни, але в ту ж хвилину повернулася назад з розгубленим виглядом: — Чи мені здалося? Таке, як Гнат Убогий ніби сюди йде.

Ілько сторопів. На таку зустріч він ніяк не сподівався. Тепер уже не було сумніву, що його шукають і, може, ще й поведуться як і з Гараським. Його обсипало морозом. То зриваючи, то надіваючи шапку, він заметушився по хаті, зирнув у віконце. До землянки справді простував Гнат Убогий з Омеляном. Ількова тривога перекинулася і на Хариту:

— Чого ти, синку? То ж десь наші підходять.

— Не кажіть про мене!

— Та що з тобою? — уже насторожилась Харита. — Ну, піди в хатину.

Вона вже починала догадуватись про причину появи сина дома і приготувалась заступитись за дитину.

Ілько вскочив у хатину і став за дверима, але ж це була не схованка. Тоді він ліг за скриню, проте й тут його могли помітити. Стара скриня, кована залізом, була на коліщатах, він спробував залізти під неї, але зміг тільки засунути ноги.

Що менше було надії заховатися, то більше зростав у Ілька страх. Він уже був певний, що батько знає навіть, куди він утік, і, мабуть, щоб не подумали, що батько не пошкодував тільки чужого, тепер потягнуть і його. А Гарасько, напевно, всю вину звернув на нього. Від жалощів до себе й образи на батька горло перехоплювало спазмами. В цей час під вікном почувся Гнатів голос:

— Здоров, Якове… Підеш? Давно пора!

— А ти на побивку?

— Збирайся, ми зараз.

Ще в дитинстві, бавлячись з Климом, Ілько не раз залазив в простору скриню. Мати складала до неї своє шмаття і часто забувала замикати на колодку, яка висіла і зараз ніби з одкритим ротом. Почувши уже в сінцях кроки, Ілько стрибнув на дно скрині й накрився вигнутим віком. Од цвілі, від якої запрівало шмаття, в нього забило дух і почало перхотіти в горлі. Кашель кожну хвилину міг вибухнути з такою силою, що його почують і на вулиці.

Вони були вже в хаті. Ілько, запихаючи собі в рот шорсткий рукав, міг чути тільки їхні балачки. Гнат Убогий сказав досить сердечно, напевно, щоб не залякати зразу матері:

— Скрипите ще, Петрівно? Самі чи, може, пустили кого?

Мати скипіла:

— Кого б це я пустила? Може, й рук нікому буде скласти. — Вона не витримала більше і схлипнула. — Думала, хоч на старість матиму спокій…

Гнат Убогий зітхнув:

— Життя таке тепер: одним словом — революція. І білі, мабуть, досаждають?

— Земля б під ними завалилася: "Де твої сини, де чоловік?" А я знаю, де мої діти, що з ними, я знаю? Батько взявся до ума доводити.

Тепер уже зітхнули обидва разом — і Гнат Убогий, і Омелян.

— Ти там сорочку чисту дістань для старого, — потім, ніби намагаючись приховати щось, поспішно додав: — І для… обох. Бо ми забігли на хвилинку, де з ким побалакати треба. Не чула, як там Власов поживає?

Але мати, все ще намагаючись відгадати справжню причину їхнього візиту, не відповіла нічого. Вона була ступила до хатини, потім завагалася і вже більш спокійним тоном сказала:

— Чи старий там ще живий?

— Хто, Гордій? Живий. А той… Таке діло… Додому не приходив?

— А що ж з Ільком? Чи, бува, не скоїв чого?

— Та там таке діло, армія наша пролетарська, сама знаєш, робочі. А їм солоденького захотілось, злигався з тим пройдисвітом. Ну, Гордій розгнівався, а Ілько десь тягу дав. Мабуть, прийде.

Ілько чув усе це, заливався соромом і боявся видати себе кашлем. Мати, мабуть, вражена, мовчала.

Омелян, щоб вивести Гната Убогого із скрутного становища, перебив:

— Дайте, Харито Петрівно, напитися.

— Таке діло, — намагався вже заспокоїти її Гнат Убогий, — білі здорово починають нажимать. Скрутно нам доводиться.

— За допомогою прийшли. Все одно дома переб'ють: на четвертий номер он уже наскочили!

Мати, мабуть, все ще прибита такою звісткою, заклопотано сказала:

— Ви б що-небудь з'їли. Трохи кулешику в мене є.

— Коли б ще нам тут білі затірки не дали. Давай скоріше сорочку.

— І напитися я просив.

Мати ступила в хатинку. Вона, мабуть, хотіла подивитись, куди заховався Ілько, і шаснула по кутках, потім підійшла до скрині. Біля цеберки з водою Омелян дзеленчав кухлем. Ілько притиснувся до

стінки, увесь скорчився. Кашель знову підступив йому до горла й розпирав заткнутий рот. Біля скрині загриміла залізна клямка, і потім над ним піднялось коване віко, а над скринею нахилилась материна сива голова. Можливо, вона все ще думала, куди він міг заховатися, і рукою мацнула його за обличчя. Від несподіванки вона злякано скрикнула і гримнула над його головою віком.

— Чого ти, Харито, кричиш? — спитав із другої хати Гнат Убогий. Омелян, напившись води, теж був уже в тій хаті.

Вона мовчала. Вона, мабуть, не могла збагнути, що з нею трапилось. Нарешті проговорила все ще злякано:

— Чи мені приверзлося…

Гнат знову гукнув, але вже перелякано:

— Єй-єй, білі!

— Де?

— А диви, ото біжать до кооперативу!

Вони обидва метушливо вистрибнули в сіни. Мати, мабуть, тільки тепер здогадавшись, де він заховався, знову, вже сміливо, відчинила скриню і мовчки, похитуючи головою, висмикнула скатаний рудий вальок і кинулася за Гнатом Убогим у сінці:

— Гнате, Гнате, сорочку!

Ілько почув у селищі постріли. Вони долинали в скриню, як ляскання батогів. Хто стріляв, він не міг бачити, як не бачив і не чув уже матері, що, вискочивши надвір з сорочкою в руках, ще раз крикнула:

— Гнате, Гнате, візьми ж!

Але ні Гната Убогого, ні Омеляна вже не було. Через майдан бігли люди, за ними гналися солдати й стріляли.

— Так це твій тікає? — враз почула вона захеканий голос за плечима. — Не втече! — І солдат, стріляючи на ходу, подався межи хати. Там розлігся вибух, мабуть, від бомби. Від вибуху струснулась земля і жалібно задзеленчали шибки у віконці.

Харита безпорадно опустила руки, вальок розкотився, і полотно залопотіло біля ніг.

— І вісточку передала, і сорочку чисту! — скрушно похитала вона головою.

— От правильно, бабко, робиш! — Перед нею зупинилось двоє солдатів з кокардами на кашкетах. — Так би всі зустрічали! Спасибі, бабка, за уніманіє! — І вони видерли у неї з рук сорочку.

— Це ти тут живеш? Приготуй і попоїсти: ми до тебе зараз повернемось.

Харита стояла як прибита громом. Солдати з сорочкою пробігли ще трохи, стрельнули межи хати, потім зазирнули у вікно до сусідньої землянки, там верещали діти, і повернули назад.

— Ану їх... Усіх не перестріляєш. Ну, бабко, веди нас до хати та смаж гусака, — і першими ступили в сіни.

Харита ніби прокинулася. Вона, мабуть, уже підкорилась своїй долі, але в останню хвилину інстинкт матері вибухнув з новою силою і надав їй снаги. Доки солдати призвичаювались до темної хати, вона не по-старечому метнулась до хатини й замкнула скриню на колодку.

— А що то ти, бабко, від нас ховаєш, хіба ми чужі?

— Всі ви дітки рідні, та не я вам мати. — Вона мінилася в обличчі і намагалася своєю сухою постаттю прикрити широку скриню.

— У нас тепер мать на кожному кроці.

Другий солдат вдоволено зареготав:

— На це наш брат мастак.

— А ти, бабко, все-таки відчини скриню.

— Може, там ховаєш кого?

— Полюбовника!

— Схаменіться, дітки! — враз їй спала на думку наївна хитрість. — Я ж вас як своїх зустрічала. Ви ж не грабуєте!

— Звісно, ми не більшовики. А ручку з колодки все-таки, мадамочко, прийми.

— А то ще неприятность тобі іздєлаємо.

— Наприклад, оцією штучкою між плечі. — І він розмахнувся прикладом.

— Голубчики, за те, що я вас…

— Уйди, старушко!

— А то рачки полізеш!

Харита почала втрачати свідомість. На більший опір у неї вже не вистачало сил. Але знаючи, що там у скрині її дитина, вона хапалася за колодку, здіймала до солдатів руки і, відчуваючи, що ніякі хитрощі й благання вже не допоможуть, намагалася хоч відтягти страшну хвилину:

— Втеряла ключ, солдатики.

— Дивна старушка. А кулі для чого вигадали? Одступись, я одімкну враз.

— Не стріляй, на… на… Не видержить моє серце.

— А наше видержує не тільки скрині.

— Залізну касу й то видержує.

Колодка полетіла на долівку. Солдати, не втрачаючи гумору, одкинули коване віко й хотіли вже запустити в шмаття руки, як злякано обидва відсахнулись. Ілько лежав, уткнувшись головою в куток, Харита стояла над скринею, мов над труною. У неї пробігли одна за одною думки, але жодна не могла врятувати їй сина.

— Стріляй його! — клацнув затвором солдат.

Ілько вигнув спину, немов готуючись до удару нагаєм, а Харита, все ще безсила чимсь зарадити, повисла на стволі гвинтівки.

— Помилуйте, ой людоньки, ой людоньки!.. — І раптом думка, що мала врятувати їй дитину, зринула: — Він же ваш, солдатики, це ж ваш!

— То ість? — Обидва солдати витріщили очі. — Ти що, старушко, впала в малонхолію?

— Ваш, ваш, солдатики! — Чому він мав бути їхній, як попав до неї, цього б вона вже не пояснила. Вона раділа з цієї куцої думки, що хоч на якийсь час урятує сина від неминучої розправи, а старше начальство, може, краще розбереться, і, мов папуга, твердила: "Ваш, ваш!"

— Подивимось. Ану, ваше благородіє...

— Вилазьте!

Ілько чув усе з першого до останнього слова. Коли солдати підійшли до скрині, він вирішив сказати їм, що був у партизанах, але втік. Нічого вони йому не зроблять, а завтра він буде вже по той бік фронту. Почувши ж, як солдати ображали й глумилися над його матір'ю, Ілько ледь стримався, щоб не вистрибнути й голосно не сказати, що вони сволота, бандити, і вдарити хоч одного чим попало. А коли будуть розстрілювати, ще раз крикнути, що вони справжні бандити, а він червоний партизан. Останні материні слова збили його з толку. В голові його запав густий туман. Він підвівся. В обличчі не було кровинки, сині очі погасли, як у мерця, і не знали, на чому зупинитись.

— Так це ще ніби як кіндер — дитя! — здивувався солдат.

— Чи не доброволець?

Ким краще зараз бути, Ілько не знав і мовчав.

— А може, ти який партизан?

— Справді, як би сюди наш попав?

Харита відчувала, що треба говорити, але що говорити, вона не знала.

— Голубчики, він же утікав від партизанів. "Спасіть, — просить, — тіточко". А само порубане, постріляне. А я й кажу: "За віщо тільки вас, таких молодих та зелених, і стріляють, і рубають".

— Тіточко! Добре, от помовч трохи, тіточко.

— Ти ранений чи, може, язик тобі вирізали?

— Ранений, — прошепотів Ілько і нахилився, — в коліно і в ноги.

— …дивлюсь, а воно, сердешне, заюшене, — намагалася придумати за Ілька Харита. — Перев'язала й думаю, де б його заховати, бо шмигають отут.

— Ото й шмигнули від тебе двоє. Бачили, бачили!

Харита знітилась.

— Якого ж ти полку?

Ілько бачив, що тепер уже не може викрутитись, і безнадійно сказав:

— Я ще тільки недавно…

— Обшукай його! — наказав один другому.

Солдатам уже нетерпеливилось; скриня була майже порожня, вони взяли звідти тільки дві жіночі сорочки, і довше витрачати часу було не варто. У Ілька в кишенях, крім роздавленої коробки сірників та кисета з тютюном, більше нічого не знайшлося. Солдат висипав на скриню тютюн, а разом з ним витяг із кисета і надірваний Ільком для цигарки папірець. Ілько скрутив за весь час тільки одну цигарку, тому папірцеві,

складеному вчетверо і на ріжках обтертому, не вистачало тільки четвертини.

— Ось де ти ховаєш документи! — зрадів солдат і почав читати: — "2 пехотный батальо… 2 Добровольческой дивизии. Рядовой… Василий… подписал командир батальона… Делопроизводитель… Печатка…"

Обидва солдати відкопилили губи й перезирнулись.

— Дурню, для чого ж ти прізвище відірвав?

— Як ти прозиваєшся?

У голосах обох солдатів чулось уже більше глуму, ніж підозри.

Ілько ж і досі не розумів, що в цьому папірці було блискуче завершення материної вигадки. Вона це зметикувала раніше за нього, і в очах переметнулася надія, що тепер урятує сина. Єдине було незрозуміле для неї: це справжність такого документа й присутність його в Ільковій кишені. Незрозуміло було це й для нього. Цього папірця він знайшов у спідній кишені шинелі, коли захотілось скрутити у шахті цигарку. Шинель він узяв у Гараська, а Гарасько приніс її вранці з Юр'ївки після бою. Тепер він усе зрозумів, але вигадати враз прізвище не міг, і, щоб одтягти цей момент ще хоч на хвилину, почав уже сміливіше вигадувати про надірваний документ.

— Це я коли відстав від своїх.

— І зробив, як струсь: голову в пісок, а увесь зверху.

Його неповнолітність збила солдатів з пантелику. Коли б він був уже дорослим, вони б не стали слухати його плутаних казочок, за ріг хати — і в розход. А Ілько все ще не міг надумати собі прізвище. До голови пхалися тільки імена. І що скоріше хотів надумати, то більше

морочилась голова. Тоді Ілько почав перебирати в пам'яті папірці, на яких бачив друковані слова, згадав про цукерки, що ними частував Марусю. На кожній цукерці було надруковано: "Карамель, фабрика Баканова".

Мати подавала йому якісь знаки, потім сказала:

— Та ти ж мені говорив. От і забула.

— Баканов моє прізвище! — нарешті видавив він із себе. Солдати за цей час устигли до чогось домислитися. Вони знову перезирнулися, глянули на його розбиті чоботи, з яких визирали пальці, і вже єхидно сказали:

— Дезертир, значить?

— Тікаєш, голубчику?

Ілько почервонів і вже розкрив рот, щоб крикнути: "Брешете!" Але ж він був справді дезертир і, тільки зараз збагнувши, як це було ганебно, почервонів ще більше.

— Якби не ноги, хіба б я…

— Твої ноги не вопрос, от вопрос, де твій полк обрітається.

— У нашому теж зуміють його провчити, як тікати.

Харита знову відчула небезпеку, її старечі губи скривилися, але вона тепер навіть показати свого горя не мала права. Вона мусила зректися сина, своєю видумкою спроваджувала, може, на вірну смерть, а може, щоб стріляв у брата, у батька, у своїх шахтарів.

Сльози котилися по щоках і наповнювали зморшки.

— А ти чого, бабко, сумуєш?

Ілько відвернувся в темний куток.

— Матері всіх дітей шкода.

— Твої, мабуть, у червоних?

Харита напружилась: сили її зраджували.

— Були синочки, а тепер сама мушу віку доживати.

— Так ти дай йому на дорогу чого-небудь. От і буде ніби синок.

Харита розгублено глянула на Ілька, кинулася до мисника, нав'язала клуночок і ткнула йому в руки:

— Тільки не стріляй, синку… — вона затнулась.

— Дивная старушка! — знизав плечима солдат.

— Ну, Баканов, ходім до командира, нехай ще він тебе пощупає. Та з старушкою попрощайся! Такій треба дякувати. — І він потяг зі столу скатертину й рушник, яким була прикрита макуха.

— Солдатики, утертися нічим буде, — спробувала Харита притримати хоч рушник.

— Для Добрармії шкодуєш, малахольная? Ходіть, ваше благородіє.

Ілько зробив рух до матері, яку, може, бачив востаннє, але солдати уже розтягли свої губи в глузливу посмішку. Їх забавляла його поведінка. Тоді Ілько насунув на очі кашкет і хмурий вийшов на вулицю.

Через виселок, збиваючи весняну куряву, уже котилися військові обози.

Ілько озирнувся. Мати стояла на порозі і похитувала сивою головою.

Яма

У небі дзвеніли жайворонки. Довкола зеленіли великими латками толоки, а над збитою дорогою клубився порох. По дорозі довгою гусінню тягся резервний полк. Він поспішав, щоб за сонця увійти в місто. За першою ротою котилася широка телефонна бідка з котушками дроту. На ній сиділо троє телефоністів, між якими був і Курибіда, що минулого року приїздив у Калинівку в ролі інструктора рудничного комітету. Як тоді він дивувався, що ні з сього ні з того потрапив у повстання проти гетьмана, навіть просидів під арештом у варті, так дивувався тепер з того, що потрапив до денікінської Добровольчої армії. Він знову був у командировці на Донбасі, а там оголосили мобілізацію. Будучи людиною полохливою, пішов до військкомату, щоб з'ясувати, чи ця мобілізація стосується таких, як він. Молодий поручик, до якого звернувся Курибіда, саркастично посміхнувся й сказав:

— Коли ви людина істинно руська, ви б мусили давно вже самі з'явитися, а не чекати на оголошення мобілізації.

З військкомату Курибіду направили в казарму і одягли в уніформу з англійського сукна. А коли б він виїхав із Донбасу днем раніше, може б, і досі сидів у рудничному комітеті за своїм столом. Курибіда не сперечався з поручиком, який зробив з нього солдата Добровольчої армії. Йому тільки прикро було, що поручик обізвав його "істинно руським". Таким словом до революції обзивали чорносотенців, які

ходили по вулицях з дрючками і з портретами царя, а Курибіда вважав себе за демократа і принципово не читав іншої газети, крім меншовицького органу "Утро".

Ставши телефоністом штабу полку, Курибіда виконував усі накази якнайретельніше і почував себе цілком вільним від докорів сумління, що бореться за відновлення старого режиму, бо й уся партія меншовиків працювала з денікінцями.

Ще більш виразними денікінцями були двоє телефоністів, що сиділи разом з ним у білці. Худий і довгов'язий Кирик з сизим од вугрів обличчям був сином сільського фельдшера, який тільки про те й думав, щоб його діти стали великими панами. Але Кирик не спромігся закінчити навіть початкової школи. Другого звали Павлюком. Він був червонощокий, відгодований на попівських книшах з салом. Його батько мріяв, що з Антоші вийде такий же соборний протоієрей, як він сам, але син не захотів вступити до духовної семінарії, а домігся, щоб його віддали в гімназію. Проте з гімназії його вигнали. Тепер він ходив з виглядом людини, що "постраждала за ідею", і мріяв стати земським начальником.

Кирик ставився до нього з особливою поштивістю і догоджав чим міг. Знаючи, що Павлюкові приємно виставляти себе жертвою політичних переконань, Кирик, хоч уже чув не один раз, але й сьогодні спитав:

— Так і не дали тобі скінчити гімназії, Антошо?

— З п'ятого класу вигнали.

— За віщо?

Павлюк зирнув на Курибіду — нехай знає, з ким має справу, а то, мабуть, гадає, тільки він ідейний.

— Звичайно, за політику вигнали, ну а прискіпалися за француженку. Ябеда була француженка, тільки не вивчиш уроку, обов'язково викличе: "Мсьє Паулюк, вене зісі!" Ну й одержуєш одиницю. Я й замкнув раз її в одному місці.

— А мене з четвертого вигнали, — сказав Кирик, мабуть, тільки, щоб не подумали, що він був смирним.

— А тебе за віщо?

Кирик враз почервонів.

— Воздух громко перемінив на Законі Божому. Водолаз чуть не вмер. — Але згадавши, що Павлюк був попович, почервонів ще більше. — Батюшка, отець священик.

Вайлуватий і боязкий Павлюк до того був ще й обмежений. Найбільшим задоволенням було для нього мріяти про часи, коли будуть знищені більшовики, коли урядовці знову носитимуть форму, одержуватимуть до свят нагороду грішми або к Різдву "надворного совєтніка", к Великодню "Станіслава", а там "Володимира".

— Ех, хорошо було раніш, тихо, спокійно: в суботу — дзвони в церквах, у неділю — гості, узимку — на зайців, улітку — на рибу або преферансик, так, на цілу ніч, а в суботу знову: "Вечірній дзвін, вечірній дзвін, багато дум наводить він". Чудесно все-таки було, Кирику, а?

Кирик поспішив додати йому в тон і від себе:

— Або влітку на вишню, було, як заберешся, аж на саму верхівку. Гойдайся скільки хочеш. Ми раз, ще малими, як залізли, посідали кожен на своїй гілляці й гойдаємось, аж дерево тріщить, і вишні просто зубами дістаємо. Зелені ще, тільки червоніти почали. А тут батько. Ми стриб на землю й прожогом за хату. Батько з ремінякою в руках не погнався за

нами, а пішов назустріч, і ми самі вскочили йому в руки, як курчата в борщ.

— А вони хочуть усе це знищити.

— Раз не вірять у Бога.

— А ви хочете боротися з ними своїми дитячими казочками? — Курибіда скривив губи в іронічну посмішку. Він був старіший за кожного з них і більш освічений, але не наважувався показувати своєї зверхності. Навпаки, Курибіда, не твердий в своїх переконаннях і симпатіях до денікінської армії, боявся цих хлопців і намагався навіть лестити їм, хоч їхні теревені навіть його дратували. — Дзвони, передзвони! Народ вимагає землі, вимагає свободи, а не дзвонів.

— А чим погана програма у Денікіна? — спитав Павлюк. — Я її напам'ять знаю. Добровольча армія прагне до знищення більшовицької анархії і заведення в країні правового ладу. Це тобі раз. До відновлення могутньої, єдиної і неподільної Росії. Це тобі два. Гарантія повної громадської свободи, земельна реформа, робітниче законодавство. Якого ж ще дідька їм треба?

— Треба ще, щоб народ повірив у це. А то я одному дядькові розказую про лад, який ми встановимо, а він мені: "Казав пан — кожух дам, та й слово його тепле!"

— І ти йому не набив ряшки? — здивувався Кирик.

— Щоб зразу довести, що ми воюємо за "недоторканність особи"? Як написано в програмі.

— То потім буде. Мужика ще треба навчити сякатися в хустку. А без батога він ніякої науки не розуміє. Я наших дядьків добре знаю.

— Дядьки, дядьки, — перекривив Курибіда. — І дядьки не однакові. Перед тепер ведуть не дядьки, а робітники, а вони знають ціну таким програмам.

Павлюк зміряв Курибіду з голови до ніг:

— Та ти й сам, може, більшовик? Ти дивись, а то Удалов хутко накине петельку. Робітниками лякаєш. Ось заберемо Харків, а там Москву — і кінець. Все буде по-старому. Ех, Москва! Сорок сороків зустрінуть дзвонами. Люблю ж я дзвони, друзі мої, плачу, як гарно дзвонять, а в Москві сорок сороків, Цар-колокол, Цар-пушка, панночки з квітами, радість, сльози і дзвони, дзвони! На дзвіниці Івана Великого тільки — бов, бов, бов… Потім — Христа Спасителя — бов, бов, бов, потім маленькі: тілінь-тілінь-бов… тілінь-ті-лінь-бов… І чути далеко-далеко.

— По всій Росії буде чути, — захопився й Кирик. І вони заспівали:

Вечірній дзвін, вечірній дзвін,

Багато дум наводить він…

Курибіда мовчав. Нагадування про Удалова його перелякало. Може, він справді наговорив сьогодні зайвого, а коли довідається Удалов, напевно, захоче на ньому заробити хрест. Удалов був тільки розвідником, але, певне, працював і на контррозвідку. Курибіда пам'ятає, як він спровокував одного хлопця на відвертість. А на другий день його забрали в контррозвідку і більше вже не бачили. Може, й за ним уже стежить Удалов? Курибіда почав уже шукати порятунку на випадок, коли б справді над ним нависла небезпека. Перебігти до червоних? А чим він виправдає своє перебування у білих, хоч би й короткий час?

Шукаючи на виправдання різних причин, Курибіда не почув початку фрази Павлюка і схопив тільки кінець: "…з Англії аероплани і важка артилерія".

— У нас?

Павлюк сказав ухильно:

— У червоних теж, кажуть, з’явились аероплани.

— А ти бачив їх?

— Я не бачив, а в штабі чув.

— Звідки вони можуть знати? — наївно запитав Кирик.

— Що ж ти думаєш, у нас там немає своїх, чи що? У них теж колишні офіцери служать.

— І передають?

— Знаєш що, облишмо ці балачки. Підеш чергувати в штаб, може, й сам почуєш. Раз ціла наша бригада врятувалась тільки тому, що один попередив звідти.

Полк підходив уже до Долинського, і вони почали чепуритися. В’їзд у великі міста чи слободи був для полку приємним святом. Попереду вже гримів мідними трубами полковий оркестр. Під командирами, увішаними хрестами, загарцювали коні, солдати вдарили підошвами об каміння, і полк, як поїзд у тунелі, загуркотів по вузькій вулиці міста. Мов кінь перед атакою, Павлюк теж напружився на своєму сидінні і, готовий приймати подяку від вдячного населення, розчулено, з поблажливою посмішкою на устах озирався навколо. Навіть похмурий Кирик витяг

свою довгу шию і на вугруватому обличчі зобразив щось подібне до усмішки.

По вулиці тяглися довгі паркани, на які злягали буйні дерева.

Довкола будиночків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя. Сонце багровим колом опускалося до обрію, і вся вулиця палахкотіла бузковим прозорим полум’ям. Квіти вже розкривали свої пелюстки, й голова дурманіла від пахощів.

— Чуєте, які аромати? Це спеціально для нас, — сказав Павлюк, не опускаючи й не повертаючи голови. Проти сонця його кругле обличчя горіло, мов півонія. Говорив він особливо урочисто, ніби відповідав уже на привітання населення. Але вікна в усіх будинках були позачиняні на віконниці, у дворах тільки тявкали стривожені собаки та де-не-де на парканах сиділи верхи замурзані дітлахи. Захоплені таким видовищем, діти прикладали до вицвілих на сонці голів малі рученята й кричали:

— Честь… Благородіє, честь!

Враз гримнула пісня:

Соловей, соловей, пташечка,

Канареечка жалобно поет…

Пісня схоплювалась у кожній роті, і злива звуків завихрилась над вулицею:

Гей Дуня, Дуня-я,

Дуня, ягодка моя…

Кожен із солдатів переживав піднесення. Можливо, і вони, як Павлюк, були впевнені, що всі погляди будуть звернуті тільки на них, і тому співали всі роти голосно й загонисто. Діти підхоплювали пісню і, мов разки дзвіночків, підвішених на парканах, дзвеніли по боках колони:

Гей, Дуня, Дуня-я,

Канареечка… моя!..

— Честь. Благородіє, честь!

У Павлюка від хвилювання дрижали й пітніли пухкі руки, а очі, затуманені насолодою, зовсім стулились і ледь блищали крізь щілинки. Проте будинки, навіть і в центрі міста, ще не виявляли радості й залишалися мовчазними. Тільки з соборної огради вийшов назустріч із хрестом і кропилом піп. Біля нього, ніби рештки розбитого полку, топталося кілька збентежених лисих громадян з ланцюжками на животах та з десяток метушливих, чорних, як мухи, і таких же в'їдливих, перестарілих жінок.

Командир полку, нахмурений, приклався до хреста. Не на таку зустріч він сподівався і, від'їхавши від церкви, процідив крізь зуби:

— От де осине гніздо!

Ці слова хутко перелетіли од голови колони до хвоста, і солдати теж нахмурились.

Полк у Долинському мав відпочивати кілька днів, тому від школи по парканах в різні кінці потяглися чорні нитки телефонних дротів. Перевіряючи лінію до штабу батальйону, Курибіда на глинищах помітив купку солдатів. Вони ніби борюкалися. Між ними хтось кричав, але голосом, який зовсім не походив на жарти. Курибіда випустив з рук дріт і через бур'яни перебіг до солдатів. Їх було четверо, а на землі,

закриваючи руками голову, лежав, скоцюрбившись, п'яний. Він був у засмальцьованому піджаку; поруч валялася така ж засмальцьована кепка. Солдатам, мабуть, набридло вже частувати його чобітьми, і один, оскаливши зуби, вдарив прикладом у бік. Чоловік відняв руки від голови, схопився за бік і глухо застогнав.

Курибіда не знав провини цього чоловіка, але бачив, що це звичайний робітник. Йому навіть це довгасте, сухе обличчя видалося ніби знайомим. Він згадав, як пороли козаки шахтарів, як бив його начальник варти Кіт-Котенко і торопко спитав:

— За віщо ви його б'єте?

Солдати озирнулися. Головаті, з тупими, невиразними обличчями і з мстивими вогниками в очах, вони нічим не відрізнялися від тих, що були в державній варті або в красновських козаках. Його втручання розгнівало солдатів:

— А ти хто такий, що заступаєшся за більшовицького агента?

— Він нас, може, продає? Чого йому ховатись у глинищі?

Робітник спробував підвести голову:

— Я на роботу поспішав. Справтеся на заводі.

Солдат ткнув чоботом:

— На роботу! Знаємо, що ви робите на заводах тепер.

— Хто з тобою ще працює?

— Мовчиш!

— Бреше, у мене скаже те, чого й не знає! Я йому всі кишки випущу.

Боячись, щоб не подумали, що він заступається за когось, Курибіда позадкував на стежку, по якій тягся телефонний дріт. Тут він навіть вилаявся, але зразу ж злякано втяг голову в плечі. Три дні тому, також забавляючись, солдати витягли на майдан єврея. Це був підсліпуватий кравець. Вони збили з носа йому окуляри і запитали:

— Що ти бачиш на дорозі?

Попереду стояла телефонна бідка, запряжена конякою. Худий, кощавий кравець з вищипаною борідкою, з булькатими каламутними очима ніби відчував свій кінець. Його бліді губи даремно пробували посміхнутися.

— Хіба ви самі не бачите, що то стоїть?

— Ти не крути хвостом!

— А то пейси повириваємо!

Позаду кравця стояла з дитиною на руках розпатлана його дружина. Вона оберталася то в один бік, то в другий і монотонно охала:

— Ну, скажи їм — кінь!

Кравець посміхнувся з її наївних хитрощів:

— Хіба я не бачу, що то кінь?

— Кінь? Ану, підійди ближче.

Кравця попхали в плечі до бідки.

— Ближче, ближче, ну, ближче!

Кравцеву голову вже тримали в руках і силою пригинали до коняки. Худе, напружене його обличчя нервово сіпалося. Солдати, задоволені з такої витівки, сміялися на все горло. Коли підійшов офіцер і довідався про причину таких веселощів, він теж засміявся. Заохочені солдати, бажаючи ще більше потішити командира, тепер вигадували один поперед одного:

— Не вгадав, пане штабс-капітан, не вгадав.

— Кобила, а не кінь, пане штабс-капітан.

— Не вгадав? Тепер хрестись!

— І приложись! Так полатається.

Офіцер поблажливо поляскав солдата по плечу:

— Та ви, бачу, веселі хлопці!

Кравцеве обличчя, виснажене працею, перекривилося не від страху, а від незаслуженої образи. Курибіда гнав від себе думку, що є в цьому і його провина, що він цим розбишакам теж допомагає. Своє прикре становище Курибіда відчув особливо вразливо сьогодні. Біля стежки чорніла кругла, завбільшки з діжку, яма. З неї, напевно, брали пісок. Повертаючись назад по лінії, Курибіда стрибнув через цю чорну яму й побачив біля неї засмальцьований піджак. Тоді він зазирнув у яму. Звідти випиналася гола хрящувата спина. По стежці черідкою віддалялося четверо солдатів. Курибіда підняв із землі піджак.

Те, що робітник, якого били солдати, видався йому ніби знайомим, змусило Курибіду пошарити по кишенях, в яких могла бути його розрахункова книжка. Але замість книжки він знайшов за підкладкою

потертий конверт, на конверті були олівцем надряпані тільки якісь цифри. Він був незаклеєний, і Курибіда витяг ізсередини щось схоже на листи. Скоріше це були дві записки, написані теж олівцем. Курибіда обернув їх до червоного заходу і почав розбирати бліді слова.

"25/IV 1919 року.

Я живий і здоровий і знаходжусь у Юр'ївці у тюрмі, і дуже прошу привезти мені білизни й одіяло, бо у льосі тут собачий холод, а також і голод, то купіть хліба, просіть передати мені, дуже прошу з одержанням листа поспішити принести мені білизни, а то воші з'їдять — не міняючи білизни, — а з тим і до побачення.

Розкажи про це родичам, ваш

Василь Власов".

Курибіда вище підняв записку — "Василь Власов…", Власов, Власов… В пам'яті зринули й замерехтіли імена. Власов. З гармонією? Нарешті він пригадав веселого шахтаря з Платонівки. До кого ж він звертається з цією запискою? Він поклав наверх другу.

"30/IV 1919 року.

Заарештований і ув'язнений 17 квітня — обвинувачуюсь у більшовизмі, ведеться слідство, а 26 об'явили, що віддають до військово-польового суду. 28 визвали на суд, який вирік мені смертну кару через розстріл. А тому прощавайте, нічого вже не треба, все скінчено: і письмо, і життя. Одне тільки заспокоює — умираю за світле соціалістичне майбутнє.

Василь Власов"

Внизу була ще дописка:

"Передай батькам і жінці, нехай простять мені, що спричинив їм нещастя.

Василь"

На звороті одної записки було ще якесь слово, можливо, прізвище саме цієї людини, що її спина, зігнута в дугу, випиналася з чорної ями, але на землю спускалися сутінки й прочитати цього слова він уже не міг.

Під небом України

На землю спав тихий вечір. Від свіжої роси знялася легка пара й огорнула село рожевим туманом. Запахло бузком і м'ятою, зацвірчали цвіркуни, закумкали на всі лади жаби в ставку, десь на луках задерчав деркач, а в левадах прокинулись солов'ї, і від їхнього співу задзвеніло, загриміло повітря. В садках під кабицями блимали вогники, на яких докипала вечеря, а діти вже сиділи на ряденцях біля хат з ложками в руках. На вулиці дівочий голос завів пісню про місяць ясний, і він, мов на заклинання, виплив над зеленими шатрами садків.

Гордій Байда зітхнув так важко, що можна було подумати, що він стогне уві сні, але Байда не спав. Лежав на возі з широко розкритими очима й дивився в синє небо, по якому плив повний місяць. Запав він йому в душу сьогодні. А може, це пісня навернула його думки до Харити. Колись і вона так співала. Стоїть біля перелазу, така полохлива й сором'язлива. "Любить, не любить, любить, не любить", — і скубе білу ромашку. "Любить!" — гукав він їй з-за плечей. І хто його розбере, чи соловей тьохкає, чи серце. Чи ж бачить вона зараз цей місяць? Стоїть він над усією Донеччиною, люди милуються ним, потім спокійно підуть спати. На серці поволі накипає злість. Загін знову мусить вирушати на цілу ніч, щоб замести сліди. Йому пощастило нарешті відірватись від ворога, але ж загін опинився біля самого фронту. Якщо знову вислідять — попаде в лещата, з яких уже тяжко буде випрснути.

Вчора послав Микиту безногого зв'язатись з червоними, але ж чи повірять Микиті? Удвох з Гнатом Убогим склали листа до командира, а як його величати, й не знали. Микита мусив був уже повернутись, але його і досі не було. Могло статись, що потрапив до рук білої контррозвідки, тоді треба якнайскоріше вирушати. Невеселі його думки порушив гомін. У двір в'їхав верхи Василь Моренко.

— Де Байда? — запитав вартового.

— Спить. А що тобі?

— Треба розбудити. Такі, брат, справи, що, мабуть, отут нам жаба й цицьки дасть.

— Ти з розвідки?

— Ледь коня не загнав.

Його кінь дійсно важко поводив боками, і їдкий дух поту забивав усі інші пахощі.

— Денікінці?

— Ідуть слідом за нами. У Григорівці вже, мабуть. Цілий полк. Кажуть, офіцерський.

— Офіцерський? Так це ж треба тривогу. Я зараз стрельну.

Партизан підкинув уже на руку гвинтівку, але в цей час почув голос Байди:

— Я тебе стрельну! Поклич мені Гната Убогого.

— Товаришу командире! — викрикнув збентежений Моренко хрипким голосом.

— Дай коневі спочити! Та не май привички кричати.

Моренко стрибнув на землю, відпустив попругу й знову захрипів.

— Чи тебе обпоїли? Що за частина? Бачив гармати, бачив кавалерію?

Моренко закрутив головою.

— Може, то тільки обоз? А може, на фронт іде яка частина?

Моренко знову закрутив головою й прошипів:

— Кажуть, калмики ніби.

Підійшов Гнат Убогий, тоді Гордій Байда скинув ноги з воза й сів на полудрабок:

— Окружають, Гнате... уже й калмиків на нас.

Він ще не встиг закінчити фрази, як вартовий сердито вигукнув на хвіртці:

— А я тобі кажу — не можна!

За воротьми стояв якийсь селянин у білій сорочці і з обротькою на руці. З обротьками найчастіше ходили розвідники. Вона служила їм ніби перепусткою для розшуку десь забіглої коняки.

— А що йому треба? — спитав Байда.

— До вас, товаришу командире.

— Ніякого командира тут немає. Скільки я раз тобі казав!

— Здоров, Гордію! — гукнув селянин. — Потім будеш наставляти хлопців на розум, а зараз особа статтяя.

— Здоров! Ану йди ближче.

Селянин підійшов до воза:

— Пізнаєш Лісконога? Колись разом вугольок довбали.

— Данило?

— Він самий. Де в тебе тут штаб?

— По цей бік возу канцелярія, а по той — уже штаб.

— Ну так перекидай ноги на другий полудрабок.

Байда стрибнув на землю й без слів кивнув до партизанів.

— А ти, Гнате, останься. Не впізнав?

Лісконіг тепер упізнав і Гната, але він був чимсь схвильований і не вдавався в спогади.

— Справа така, що я оце протюпав пішки аж п'ятнадцять верст. В наше село вступили денікінці. І в моїй хаті їхній командир став. Так от, вас хочуть рішити зовсім. Кажу вам точно. Сам чув, як старший їхній, капітан, казав.

Гордій Байда зняв з воза лозину і почав нею креслити по землі.

— Отут буде фронт. Оце тут ми, позаду річка, тут Григорівка, а тут твоя Капустянка. Здорово! Це вже стратегія і тактика на зничтоженіє. Завтра вони можуть бути тут, а післязавтра…

— Мабуть, затримаються, бо я чув, що командир їхній наказував комусь повернутись у Капустянку не пізніше як уночі проти понеділка. А сьогодні тільки п'ятниця.

— То в нас є ще час перекурити. Може, маєш?

Вони взяли з Данилового кисета по пучці самосаду і задимили цигарками.

— А тепер, я так думаю… — сказав Байда, — ну й тютюн… думаю, що тобі, Даниле, треба й далі послужити народній справі. За це, що повідомив, спасибі, а треба ще збити панів офіцерів з толку. В яких чинах твої офіцери?

— Генерали! Так і сяють хрестами.

— Значить, ціла дивізія прийшла?

— Якщо не більше.

— Так ото нехай генерали почують, що загін подався понад річкою до Міусу, у чагарники. І подався сьогодні вночі. Вони не повірять, а ми таки туди й підемо.

— Просто в пастку? Тоді вже краще тут скласти зброю та й розійтись по хатах. А денікінцям зараз не до вас, і трогати не стануть. Вони на Москву поспішають.

— Такі добрі стали? — спитав Гнат Убогий, який досі мовчав. — Кажеш — і трогати не стануть?

— З ким гріха не трапляється, а вони теж православні.

Гордій Байда стояв спиною до місяця, і тому не видно було, як йому сміялись очі.

— Що це ти, Даниле, давно на шахті не був? — запитав Байда і додав: — Так, може, твої генерали й на перемир'я підуть?

— Набридло, бачу, і вам бурлакувати? Що ж з тої шахти... а договоритись можна, мабуть.

Гордій Байда потакнув головою, але не Даниловим словам, а своїм думкам. Тепер нехай Лісконіг грає на його руку. Гнат Убогий не знав Байдиних думок і щиро сказав:

— Хай з ними перебалакує той, що в болоті сидить, а наше діло партизанське.

Гордій Байда закивав головою:

— До болота і нам уже недалеко.

— То й що, здаватись? — блимнув більмом Гнат Убогий.

— Ми тут свої, — сказав Данило Лісконіг, — а як окружать, тоді вже не проси пощади.

— Атож, — підтакнув Байда. — Спасибі, Даниле, за звістку. Хлопці, будемо вирушати. Повертай голоблі! А буде що цікавого ще, Даниле, — шукай нас біля Міусу. Ми тебе за вірного товариша маємо.

Данило попрощався й пішов. Гнат Убогий навіть не дочекався, доки зачинилась за Лісконогом хвіртка, спитав:

— Ти що це надумав, Гордію? Хвіст уже набік? А ти питав нашої думки? Ми тобі доручили життя робочих…

— А я хто, не робочий? — і гукнув: — Свириде!

Підійшов вартовий.

— Ти примітив добре цього дядька з обротькою?

— Атож, товаришу командире.

— Біжи огородами навпростець до греблі, заховайся у кущі і сиди, аж доки не пройде він через греблю, потім наганяй нас.

Свирид побіг на садки, а Байда звернувся знову до Гната Убогого:

— А я що, не робочий? Чому ж ти рекомендував мене в партію? Мабуть, таки мало одного ока, щоб роздивитись людину. Ти що, забув, чого Данило Лісконіг приходив на шахти? Раз — заробити на коня, вдруге — на корову, втретє — на нову хату. Чув, що офіцери зупинились у його хаті? То вона, значить, найкраща в селі. А хіба ти не помітив, як він перший раз сказав, що найстарший командир капітан, батальйон, значить, зупинився в селі, а коли я спитав, так уже капітан в генерала обернувся, в цілу дивізію. Підіслане, стерво, щоб налякати. Бач, як про нас піклується? "Денікінці не тронуть, тільки складіть зброю". Десь сидить зараз у кущах і дивиться, в який бік рушимо. Так ось що я рішив. Вони нас наганяли до фронту, щоб зничтожити, а ми підемо на з'єднання з червоними. Клич Омеляна, клич Духоту, будемо рішати, а обоз нехай витягається на схід сонця, як і казав я Лісконогові.

Коли Байда зібрався вже виходити з двору, до нього підійшов господар. Він був босий, у білій сорочці й білих штанях і при місяці скидався на привид.

— Об чім я хотів у вас запитати? — сказав він несміливо.

— Питай, діду.

— Що ж воно далі буде?

— Будуть люди на землі, як сказав кобзар Тарас Шевченко.

— Це ж ви підете, а прийдуть денікінці. Що ж тоді?

— Коли ви їм любі — по голівці погладять, а ні — то з другого боку.

— А що землю панську розібрали?

— Для того ми й воюємо з денікінцями, щоб її назад не заграбастали. Земля народові належить, і шахти народові. Так же, діду?

— Та хто ж усе обходжає, як не ми! Так, значить, тримати землю?

— Тримайте, діду. А пани своє вже оджили.

— Спасибі вам. Мені так і партизан ваш казав. Не буде їм життя, панам!

Залишившись сам, Байда подумав: "Не одному мені не спиться при місяці на нашій Україні. Добре, хоч співають солов'ї".

На нараду зійшлися серед вигону. Байда не став пояснювати обстановки, вона й так була для всіх зрозуміла: загін попав в оточення.

— Лісконіг сказав, що денікінці вирушать не раніше як проти понеділка, значить, треба чекати їх проти неділі. Виходить — розкурювати немає часу. Завтра вдосвіта ми мусимо будь-що пробитись до своїх. Але червоних командирів треба попередити ще до ранку. Гнате, тепер доведеться тобі йти. У нас печаток немає, а в тебе є партєйний квиток.

Гнат Убогий засопів, щось хотів сказати — й не наважувався.

— Їхати треба зараз, і не їхати, а скакати.

— Може б, Омелян або Гриць поїхали, — нарешті промимрив Убогий.

— А ти що, боїшся?

— Чого мені боятись?

— Хто тебе за вояку пощитає?

— Я тобі, Гордію, правду скажу. Не подобається мені твоя балачка з Лісконогом. Ти вже норовиш самотужки вирішувати, а спитають і з мене… А з Лісконогом — хто тебе знає, що ти справді думаєш. Воно треба все брати до уваги.

Коли б було видніше надворі, Убогий би побачив, як Байда зблід.

— Я не про себе дбаю, — продовжував Гнат Убогий.

— Чого ж ти зразу не пристрелив мене? — спитав здушеним голосом Байда. — Ти спиш зі мною, посміхаєшся і не довіряєш? Стріляй зараз! — Байда розірвав на сорочці комір. — Я ж гадюка, ужалити можу! Стріляйте!

Гриць Духота схопив його за руку:

— Товаришу Байда, ану тихо! Комуніст мусить казати все, що думає. А що товариш Убогий дурниці думає, то це факт. Добре, що сказав. Я вже чув про Лісконога. Чого ж ти, Гнате, не взяв усього до уваги, а розвісив вуха, як він баляси точив? Товаришу Байда, Лісконіг саме й хотів, щоб ми перегризлись. Народ настановив тебе — приказуй, а наше діло — виконувати! Ясно, що треба йти на з'єднання, люди й там потрібні! А ти, Гнате, хоч і старший за мене, а скажу тобі по щирості: юренду мелеш.

— Та ще й яку, — озвався Омелян. — Хочете, я піду до червоних? Але все одно Гнат мусить отут зараз визнати, що надаремно обмовив чоловіка.

Гнат Убогий стояв з опущеною головою, Байда так само не підводив голови, тільки час від часу крутив нею, ніби щоб струсити сльозу, потім почав відстібувати планшетку, в якій рябіла карта.

— Командуйте! Раз так, я не маю права…

— Чекай! Гнате, ти чуєш, що ми кажемо?

Гнат підвів голову:

— Хіба я сам не розумію, що зобидив чоловіка, а хотів тільки порадитись, щоб йому було легше. Людина не машина, може, думаю, й справді стомився? В літах же, а ти вже в пляшку. Ну, посперечайся. Я й потилишник стерплю, коли неправий. Розтривожив мене проклятий Лісконіг, так я що ж, мушу мовчати, таїти про себе різні такі думки? Ми ж в одному вибої посивіли разом…

— Може, я того й розсердився, що ти правду сказав про мій характер. — Байда і собі підвів голову. — А про Лісконога сам чую свою правду. Уже б давно міг перейти греблю, значить, сидить, стерво, чекає.

За півгодини по тому Гнат Убогий їхав вже возом у бік станції Микитівки. В чоботі він віз коротенького листа до комісара тієї частини, до якої найперше приб'ється. В листі Байда указував, куди він буде пробиватись зі своїм загоном, і просив зробити вдосвіта демонстрацію на флангах, а посередині навіть податись трохи назад. Під листом він поставив свій підпис — "Го Бай". Іншого ствердження своїх документів калинівські партизани не мали.

Загін від'їхав по дорозі на схід кілометрів два, коли Байду наздогнав Свирид:

— Пішов той, що з обротькою, товаришу командире.

— Коли пішов?

— Як уже зовсім стихло на селі. Ще й на греблі все прислухався, куди поїхав загін.

— Чуєш, Грицю?

— Чую.

— Тепер можна звертати.

Першою ж польовою дорогою загін погнав на північ. Позаду, майже одночасно, в двох місцях зажевріло небо, потім стало видно й вогонь. Це горіли мости на річці, які наказав спалити Байда. Тепер не менше як на два дні денікінські резерви були відрізані від фронту.

Щойно стало сіріти, Гордій Байда їхав уже до вітряка, який махав крилами на пагорку за селом. Захоплений в дорозі солдат розповів, що попереду, за два кілометри біля хутора, лежить у житі рота піхоти, дві інші — в сусідніх селах, а ще одна — в резерві. Крім розвідки, більше ніякої кінноти нема, але має прибути осетинський полк.

Партизани розсипалися по городах і житах і з нетерпінням чекали першого пострілу, що його мусив подати Байда з вітряка як сигнал для наступу, але першими мають розпочати бій на флангах червоні. Так просив у листі Байда.

Від думки про скоре з'єднання з Червоною армією партизани хвилювались і помітно підтягались. Ще більше хвилювався сам Байда, в нього навіть тремтіли пальці, коли крутив цигарку, але у Байди була й інша причина. В дорозі загін перестрів Микиту безногого, який повертався з розвідки і привіз від командування Червоної армії наказ Байді пробиватися з партизанами на з'єднання. Наостанку Микита, хитро підморгнувши на гурт, сказав:

— А тобі, товаришу Байда, поклін приніс. От такий! — і він розвів широко руками.

— Від кого?

— Од білого лиця до сирої землі.

— Командир кланяється, чи що? — Байда вже починав дратуватись з Микитиної гри, але серце чомусь тьохнуло соловейком. — Хіба він знає мене?

— Знає, Гордію. А вже мене ублажав, як царського посла.

— Значить, про Калинівський загін там доброї думки!

— Атож. "Ти, — каже, — Микито, скажи старому, нехай побереже себе, а я тут і за нього". Товариш комісар полку Клим тобі кланявся. Навіть поцілувати просив. Чув такого? — і потягся вже з губами до Байди, але той крутнув головою і, щоб не бачили його збентеження, відвернувся від людей.

— Бойовий у тебе син, товаришу Байда, — уже серйозно сказав Микита. — Нащо вже я був герой, чотири "Георгії" мав, а проти товариша Клима куди мені.

Хвилювався Байда ще й від бажання провести цю операцію так, щоб і син пишався батьком. "Він же буде стежити за боєм і, може, теж уже там їде до якогось вітряка. А що, як Гнат Убогий не встиг ще добратися, а може, не пощастить йому й зовсім перебратися через фронт? — подумав Байда й відчув, як йому аж похололо тіло. — Тоді партизанам вірна смерть".

Ще раніше до вітряка поскакало двоє розвідників. Байда бачив, як вони в'язали до бігуна коней, потім по драбині полізли на вітряк і зникли в дверях. Враз з вітряка почувся короткий постріл, один вибіг на двері і знову сховався. Байді видалось, що розвідник кликав на допомогу, і він погнав коня.

Виявилось, що розвідники на вітряку наткнулись несподівано на кулемет. За ним сидів лише один солдат і, доки вони придивлялися в темноті, успів стрельнути в них, але ні в кого не влучив і тепер лежав зв'язаний під поставом. Саме проти партизанів і був виставлений цей кулемет, і, може, тому полонений солдат тепер гірко посміхався. Але Байді було зараз не до нього. Партизани знали, що перший постріл буде сигналом до наступу. Байда хутко оглянув перед собою поле.

По городах, по житах сірі крапки вже бігли вперед, але жодного пострілу з боку червоних не було ще чути, хоч на сході вже зайнялась

зоря. Проти неї, як стовпчик на скіпці, чорнів силует кулеметника Люй Лі.

До млина під'їхав возом якийсь селянин з мішками зерна, але, помітивши військових коней, почав повертати назад. Враз на хуторі затріщали постріли, кулі засвистіли довкола вітряка, і селянин, кинувши воза, югнув під вітряк. Застукотів кулемет Люй Лі, замиготіли вогники від пострілів, і Байда закричав:

— Не випускай їх з хутора! Заходь, заходь від верби. Грицю! От добре пішли… Горніть, горніть докупи!.. Омелян одстає, от капосний. Молодці, закупорили хутір, а до Омеляна я сам поскакаю.

Байда вже зійшов на землю, коли в небі заревів снаряд і слідом розлігся вибух за млином. Осколки градом заторохтіли по шалівці.

— Куди ж ти б'єш, собачий сину? — посварився Байда кулаком, але від радості засміявся. — Тікайте, хлопці, бо це червоні прицiляються!

Кроків за двадцять чорніла яма, і вони вскочили в неї. Байдин кінь, певне поранений, уже лежав на землі, коні розвідників відбігли далеко в поле і паслися у вівсі. Дядьків кінь стояв головою до воза і злякано щулив вуха. Селянин страшними очима дивився крізь колоди зрубу і не наважувався виткнути голову.

Із ями теж було видно добре і хутір, і за ним поле, а далі села, зайняті червоними. Нарешті далеко на флангах почулась густа стрілянина — там теж розпочався бій. Байда широко перехрестився і скоса зирнув на розвідників.

— Не в Богові справа, другого знаку ще немає, щоб я радість міг припечатать. — І гукнув на весь голос: — Горніть, горніть їх, хлопці, уже виручають нас! Тепер амба царенятам.

Другий снаряд не долетів до млина. Кінь вирвав з гужа одну голоблю, але віжки не пускали його втекти, і він дрижав, як на морозі.

— А третій буде в саму точку. Коня вирви, чортів дядьку!

Під селом показалось троє вершників, які скакали на хутір, припавши до грив. У руках їх виблискували шаблі. По одягу Байда зразу упізнав денікінців. Перед ними на пагорбку лежав Люй Лі і продовжував строчити з кулемета.

— Хлопці, кулемет! — крикнув Байда, скочив на дядькового коня, обірвав віжки й щодуху поскакав навперейми вершникам.

— Китай, оглядайся! — Але Люй Лі, певне, не чув його, бо й разу не оглянувся. — А куди то ви, чортові песиголовці, націлились!

Вершники продовжували скакати, не звертаючи уваги на крик, гадаючи, мабуть, що репетував розгніваний господар бакші, яку вони толочили. В одному гужеві все ще трималася поламана голобля. Вона била коня по ногах і заважала йому бігти. Байда висмикнув голоблю і, як кайлом, длубонув крайнього вершника. Кінь відбіг, а вершник тільки ойкнув і впав на межник. Другий обернув свого коня і, щось викрикнувши, налетів на Байду з потилиці. "Осетинці!" — майнуло в голові Байди, він інстинктивно штрикнув голоблею назад і влучив вершникові просто межи очі. Вершник несамовито заверещав, затуляючи руками очі, але занесений клинок уже опустився на голову Байді, і він відчув, як його полоснуло по щоці, мов ножем. Засліплений вершник безпорадно закрутився по полю. У Байди кров заюшила по бороді. Він помацав вилиці, викривив щелепи — була тільки розсічена шкіра. Тим часом третій вершник продовжував скакати до кулеметника. Байда не міг його наздогнати і вихопив маузера, але вершник уже захитався на сідлі і безсило впав коневі на гриву, підстрелений кулеметом із вітряка.

Байда, пересівши на його коня, поскакав до хутора, звідти біг уже йому на допомогу Василь Моренко, Люй Лі котив свій кулемет униз. По пострілах і димках видно було, що денікінці відступали, а там на них чекала пастка. Василь Моренко щось вигукував і вимахував руками так, ніби скликав людей, а наблизившись, широко відкрив очі.

— Чого ж ви самі, я ж біг… Вам голову розрубали?

— Скакай на село, обоз негайно сюди! Та заслону щоб виставили: осетинці йдуть!

— Дулю вони тепер нас візьмуть! — збуджено вигукнув Моренко. — Я вже перегукувався з червоноармійцями. Дайте я вас перев'яжу.

— Потім, потім!

Байда знову погнав коня. Все йшло не так, як планувалось.

На хутір привели вже кількох полонених.

— Де ж ваші офіцери? — запитав Байда.

Полонені боязко підвели голови, але ніхто не відповів.

Він узяв одного за плече, і той аж присів, скривившись од болю.

— Тебе питаю! Утле яке.

Полонений з обличчя мало скидався на простого солдата. Кривлячи тонкі губи, він враз наїжачився:

— Я за себе відповідаю!

— Бач, яка віра панська, а наша — один за всіх і всі за одного… Женіть цих царенят за цепом. Треба кінчать!

Прибігла Маруся з санітарною сумкою і сплеснула руками: шабля розсікла щоку аж на палець.

— Поранені є? — запитав Байда.

— Оце з вами буде четверо.

— Я по особому списку. Тяжко?

— Видужають! Я вам рану йодом заллю, тільки щоб не вдарили.

Доки Маруся перев'язувала Байду, стрілянина на бойовищі почала стихати, він вирвав кінець бинта.

— Так, дівко, й смеркне завидку, — і хутко пішов на постріли. Карабін, повішений на шию, ходив на грудях, як маятник.

З протилежного боку вибалка мусили бути вже червоні. Байда приклав руку до очей і побачив у житах зелені гімнастерки, йому аж тьохнуло серце: може, там і Клим з ними?

Денікінці були під перехресним вогнем, але кулі могли вже діставати й своїх, тоді Байда махнув над головою шапкою і щосили гукнув:

— Годі, годі… У штики їх!

Партизани виросли як з-під землі і тугим півколом побігли у вибалок. З другого боку підвелися червоноармійці. Постріли враз ущухли, мов захлинулись на дні глибокого вибалка, де вже денікінці здіймали догори

руки. Потім розляглося радісне стоголосе "ура!". Партизани зійшлися з червоноармійцями, догори злетіли шапки, як галич.

Гордій Байда сів на коня і, суворо урочистий, поїхав до вибалка. З протилежного боку так само урочисто під'їздив до вибалка комісар полку. Побачивши один одного, вершники зупинилися. Коли б у Гордія Байди не біліла від бинтів голова, можна було б подумати, що його постать віддзеркалює якесь незриме люстро, так ці вершники були схожі один на одного. Першим зіскочив на землю Клим і пішов назустріч батькові.

Почуття і міркування

Курибіда все частіше ловив себе на думці про самопожертву людей, які цілком віддавали себе революції, щоб повалити старий режим, прокласти нові шляхи для людства.

На одній із записок Власова, що він їх знайшов у піджаці на пустирі, Курибіда таки розібрав слово, написане на конверті олівцем — "Ф. Гливкому". Це прізвище він чув на Калинівській рудні, коли їздив туди інструктувати профспілку. Федір Гливкий, казали, був першим головою селищної Ради, більшовик. Курибіда знову перечитав записки Власова і нарешті зрозумів, що це ж він писав їх Гливкому, це ж, значить, солдати вбили на пустирі Гливкого! Неприємно зашкребло на серці: він же бачив, як його катували, і не міг припинити такого беззаконного вчинку. Але тут же Курибіда почав шукати для себе виправдання: "Більшовики самі винні, адже меншовики знайшли спільну мову з денікінцями".

Курибіда надаремне заплющував очі, заснути він не міг. Лежав і до болю в голові марив — весь час ввижалась йому яма на глинищі. В яму пхають солдати кравця з булькатими очима, а він їм тикає наказ головнокомандувача "збройних сил Півдня Росії" про заведення правового ладу. Ні, це не кравець, це шахтар Федір Гливкий. Він говорить уже про громадські свободи, але солдати з наказів крутять

цигарки, і їх обох живцем запихають в одну яму, і хрящувата спина Гливкого випинається із неї дугою. Третім ніби почали заганяти його. Він зомлів, а коли розплющив очі, над ним стояв косоокий розвідник Удалов і термосив за плечі.

Удалов приніс жареної риби, пляшку горілки, хліба й банку варення. Курибіда здивувався — таких страв у крамниці він не міг дістати. Удалов пояснив сам:

— Чого баньки витріщаєш? Офіцерам можна, а нам не можна? Прийшов до зубного лікаря, вийняв пушку і говорю: "Шамать!" Раз людина не грабує, а просить, чого ж не дати… А це вроді як чисте золото. Ти можеш розумітися на цьому? — І він потрусив на долоні підківкою із золотих зубів, порожніх усередині.

Курибіда ліг спати, не повечерявши, проте зараз відвернувся до стіни й промовив:

— Сам жери!

Удалов більше його не запрошував. Під ранок Курибіда знову прокинувся від реготу. Удалов сидів уже з Кириком і виливав у склянку рештки горілки. Обидва вони дивилися на нього помутнілими очима й реготалися.

— Розкажи, що тобі снилося?

— Чого ти згадуєш Кота-Котенка?

Курибіда спросоння нічого не розумів і хотів знову одвернутися до стінки, але Кирик перекинув його на спину.

— Ні, ти нам розкажи, чого ти боїшся Кота-Котенка. Його бояться тільки такі, що в контррозвідку попадають. Тим він спуску не дає.

Курибіда тільки недавно довідався, що Кіт-Котенко, який його заарештував у Калинівці, служить у цьому ж полку й командує каральним загоном.

— Може, ти який-небудь більшовик? — допитувався Удалов. — Може, й ти вже побував у лапах капітана Кота-Котенка? Чого це ти жахався його уві сні?

— Одв'яжись од мене! — істерично крикнув Курибіда.

— Зрозуміло. Того ти й пити не хочеш з нами. Ідейний! А я, думаєш, не ідейний? Може, я теж хочу бути офіцером. От приведу такого ідейного в контррозвідку, одержу хрест і матиму право на офіцера.

Курибіда зірвався на ноги й вийшов з хати. Такий допит, хоч і з п'яних очей, вчинили йому вперше.

Надворі сходило сонце, на травах лежала сріблясте роса, пташки заклопотано щебетали серед листя. Крізь зелені кущі вимальовувався в Макіївці чорними будівлями бездиханний завод, а з півночі долітала артилерійська канонада.

Щоб не попадатися на очі Кирикові й Удалову, доки вони проспляться, Курибіда завернув у садок. До нього завиляв куценьким хвостиком маленький рудий песик, але Курибіда не звернув на песика уваги: у нього не виходило з голови базікання Удалова, і, ніби огризаючись від нього, він ішов і говорив: "Ну й ідейний, ну то що? А ви бандити!" Песик зупинився і наставив лапате вухо.

Коли траплялась хоч маленька перемога на фронті, телефоністи довідувалися про це першими. Вони мали звичку ділитися новинами зі своїми сусідами, і за якихось п'ять хвилин про це знав не тільки батальйон, полк чи бригада, а навіть уся дивізія. В такий спосіб Курибіда довідався, що партизанський загін Гордія Байди хотів прорватися до

червоних на дільниці їхньої бригади, але після жорстокого бою мусив одійти назад. Ця звістка знову навернула його на думку про червоних. Допитування Удалова вселили в нього страх, і він не мав би нічого проти, коли б якось опинився враз по той бік фронту, а коли б його захопили калинівські партизани, вони б теж, мабуть, нічого не вчинили йому, хоч стати партизаном Курибіда аж ніяк не хотів.

Від таких думок він аж посірів, кутики губ опустились, а завжди причесане волосся тепер спадало на лоб пацьорками, як розтріпаний віник.

— Занедужав, чи що? — співчутливо запитав його Павлюк.

— То йому після вчорашніх снів, — буркнув косоокий Удалов. З похмілля очі в нього були червоні, чуб стояв сторчма і дві соломинки звисали з нього аж на ніс. Удалов щось записував до себе в записну книжечку з чорними палітурками і знову спитав:

— Ти скажи, це всім ідейним такі сни сняться?

Курибіда здригнувся. Він гадав, що косоокий Удалов встиг уже забути свої п'яні теревені, але тепер видно було, що він про нього щось думає. Може, навіть стежить за ним, щоб на ньому заробити собі хреста. Колись розчулений Удалов признався, що його дружина, учителька сільської школи, пішла від нього з більшовиками. З того часу він своїми руками задушив кількох більшовиків і ненавидить усіх "ідейних".

Щоб уникнути розмови з Удаловим, Курибіда схопив телефонограму про нестачу патронів у кульружпарку й поніс до канцелярії. Телефонограма була тривожна, і Курибіда прочитав її ще раз і враз зрадів: може, саме в цьому його порятунок? Патронів не було вже другий день. А коли їх не підвезуть і сьогодні, а про це б довідались червоні або партизани? Він не хотів тільки, щоб про його думки довідався Удалов. Його Курибіда, коли повернувся назад, уже не застав.

Не було в кімнаті й інших телефоністів, зате лежала на столі таємнича книжечка Удалова, до якої він майже щодня щось записував. Курибіда був певний, що там має бути й про нього, і тому кинувся на книжечку в цератових палітурках, мов рябець на курча.

Записи Удалов робив олівцем. Між червоними смужками ставив число й місяць.

"27 квітня... Вагон був повен бакалії: пряників, цукерок, тарані, горіхів, урюку й мигдалю. Хапали все, що попадалось. Семеро наших натріскались гіркого мигдалю і чуть не дали дуба. Я навчив, як закласти в рот два пальці. Шестеро вирвали і зосталися живі, а Хлюпкін із нашої команди не захотів і кикнув.

Нашому ротному Ординському дав дві банки монпансьє".

"30 квітня... Захопили весь батальйон червоних у плєн. Комуністам одрізали вуха, викололи очі, роздягли і голих пустили назад. Четверо окачурилось ще в селі, а п'ятий десь подівся. Кажуть, комісар".

"12 травня... Бойовий наш ротний. Розвалили в однієї хохлушки снарядами хату і вбили у хліві теличку. Прийшла до нього хохлушка й просить: "Хоч чим-небудь допоможіть". А раніше! Капітан Ординський наказав забрати у неї цю теличку і вкинути в ротний казан. "Більше, — каже, — нічим допомогти не можу". Потім я за неї підписав рахунок на сто карбованців, ніби за видані їй гроші".

"14 травня... Назбирав керенками і думськими[3] тисяч п'ятнадцять, і пропали; в казначействі на них тепер ставлять стішок:

Теперь за эти знаки

Не купишь и собаки!

Хоч і в рифму, але обидно. Тепер буду тільки золото збирати".

"17 травня... На фронті наступив тріскучий перелом".

"19 травня... Здається, наглядів ще одного. Таки буде хрест..."

Курибіда зблід; це стосувалося, напевне, його, але далі прочитати він не встиг: Удалов повертався до хати. За ним слідом прийшов і Павлюк. Він ходив до штабу полку і приніс звідти тривожні чутки, ніби Калинівський партизанський загін не проривався через фронт, а вже десь близько Макіївки, ніби навіть уже одрізав обози бригади. Десь у бік Єнакієва дійсно чути було сильну канонаду й стрілянину, але обози там не могли бути, вони мали стояти десь далі від фронту. Взагалі сьогодні повітря чомусь було особливо насичене тривогою, можливо, спричинялася до цього нестача патронів у кульружпарку.

Вайлуватий Павлюк був не тільки мрійник, а ще й не менший боягуз. Він, як казав, "до смерті боявся смерті". Після цих чуток ходив збентежений, готовий першим зняти паніку, і когось лаяв. Курибіда зацікавився, хто міг його так розгнівати.

— Ти ж розумієш, у нас були певні відомості, коли і в якому місці червоні чекали зустрічі з партизанським загоном. Ми, звичайно, кинули туди цілий полк, щоб тільки не дати їм з'єднатися, а Байда замість фронту прийшов на те місце, де був полк, і забрав наші обози. Значить, інформація була неправильна, а ще скоріше провокаційна, і наші йолопи піймалися на неї.

— Ти ж казав, що в червоних є наші.

Павлюк поза іншими своїми властивостями мав ще й балакучу вдачу і не дуже рахувався з військовими таємницями. А Павлюкові відомості завжди були правильні, бо добував він їх від самого начальника контррозвідки, рудого капітана, що ніби доводився йому рідним

дядьком. Удалов, забравши свою записну книжку, знов пішов, і тому Павлюк міг тепер говорити, навіть не притишуючи голосу:

— Мені казали, що там пся крев один хоче, мабуть, замолити перед нами свої гріхи.

— Цебто поляк?

Але Павлюк, зрозумівши, що бовкнув більше, ніж можна було, почав задкувати:

— Може, я тільки так думаю. Може, він і нашим і вашим, а для ворога важлива кожна дрібниця.

Курибіда згадав телеграму про нестачу патронів і подумав: "А з такими відомостями можна б було заслужити не тільки прощення, а й подяку". Від такої думки він навіть повеселішав.

Під вікнами давно вже стояв якийсь гармидер. Павлюк визирнув і поморщився. Курибіда висунув голову й собі. Перед дверима до ротної канцелярії зібралися жінки. Вони були чимось стривожені і домагалися, щоб вартовий пропустив їх до капітана Ординського.

— Може, він і не знає, що ви, сучі діти, виробляєте? — верещала напосідлива жінка, схожа на тих, що зустрічали полк з образами біля церкви.

Вартовий загороджував двері гвинтівкою:

— На більшовиків, мабуть, не скаржилися?

— Хіба більшовики, хоч і не нашої віри, робили таке?

— З м'ясом у дитини виривати сережки!

— У мене скрині були під трьома замками, усі замки покрутили, анахтеми.

— А ти не замикай, — огризався вартовий.

— Солдатику, миленький, — хватала його за руки жінка в капелюшку, що сповз набік, — куди направляють заарештованих? Він при конторі служив!

— Туди, куди Макар телят не гонить. Мабуть, більшовикам служив?

— Я з вами як з благородним, а ви мені таке говорите. Муж у офіцерах був і по случаю хворої ноги не міг з'явитися до воїнського. Тепер його заарештували.

— Шкода. Такого б на місці треба упокоїти.

— Як робочого, так не жаліють! — вставила ображено ще одна жінка. Вона стояла осторонь, ніби наперед знаючи, що при цій владі для неї місце буде тільки останнє.

Заскімлив зумер, і Курибіда пішов до телефону. По лінії йшла перевірка, а між нею передавалися новини. Курибіда відповів на перевірний виклик і почав прислухатися до балачок, що сновигали по дроту, мов човник на ткацькому верстаті. Десь хтось розповідав, що у них видали консервоване молоко, привезене з Англії. Балачки переривалися тріскотнею пострілів, чути було кулемет. "Де це стріляють, Макишо?" — "На лівому фланзі розвідку помітили". — "А у вас як?" — "Затихло вже. Ледве ноги винесли". — "Чому?" — "Правіше трохи, на ділянці першої роти, Байда прорвався до червоних. Цілу роту погнав попереду себе, хіба когось ноги винесли. Я й черевиків відбіг, як утікали. Аж на другій шахті спинилися..."

Дослухати до кінця перешкодив Павлюк, помітивши, як очі в Курибіди полізли на лоба.

— Що там? — і перехопив трубку. — Нічого не розберу… Що ти чув?

— Калинівський партизанський загін прорвався до червоних.

— Де?

— На ділянці першої роти. А сусідня втекла аж на якусь другу шахту.

Павлюк остовпів.

Фронт під час громадянської війни утворювався не з суцільної лінії окопів, що обпліталися дротами в декілька рядів, як було за імперіалістичної війни, а з низки зайнятих міст чи інших стратегічних пунктів на одній по можливості лінії. Такими пунктами були переважно вузлові станції і ближчі до них села, міста й заводи з селищами. За околишньою місцевістю велося тільки спостереження через розвідку, тому різні "обходи" і "прориви" були явищем досить частим. Павлюк одразу ж зметикував становище:

— Це нас пошлють затикати дірку.

— Про це він і казав. — І Курибіда посміхнувся.

— Чого ти радієш?

— А чого ж не радіти? Тепер нам нема чого боятися партизанів, а то спиш і прислухаєшся, чи не скрадається якийсь Байдаченко.

Але Павлюк був іншої думки:

— Тепер може ще гірше бути.

Він не помилився: уже за якусь чверть години полкові було наказано виступати на фронт. Курибіда побіг мотати на котушку свої дроти. По вулицях метушливо скакали вершники, у дворах похапцем запрягалися вози, розвідники силоміць гнали попереду селянські підводи, піхота ладнала для походу на собі амуніцію, а обиватели виявляли свій настрій сполоханими вигуками. З тих дворів, де зчинявся крик, солдати не виходили, а вибігали й постійно ховали щось у торби, коли це було не порося або курка. З боку Ханжонкового почали тріщати постріли. Від штабу полку зірвався грузовик і, знявши куряву, погнав у той бік. У ньому розмахували гвинтівками солдати.

Курибіда ще не знав, що саме творилося за містом, він тільки бачив, що в місті заходила вже справжня тривога. Люди заметалися, мов на пожежі. Нагло над головою захурчав снаряд і, брязнувши серед будинків, зняв стовп чорного диму. На вулицях зчинилася паніка: бігли солдати, з дворів виверталися підводи, вони погнали спочатку в один бік, потім завернули і чвалом помчали в інший. У будинках загрюкали віконниці, звідусюди затріщали розрізнені постріли. Курибіда жвавіше завертів свою котушку. Вона висіла в нього на животі і вуркотіла, мов зіпсута шарманка. На ґанок у штабі полку вийшов полковник, схожий на цісаря Франца-Йосифа, біля нього метушилися офіцери, вони вискакували на коней, піднімали їх на чвал і зникали. Кілька коней під сідлами вертілися ще в руках ординарців перед ґанком і нервово торкали копитами камінь. Перестрілка збільшувалась. Гарматні снаряди настирливо нащупували центр. Із завулка виринула купка людей. Вона була оточена вершниками. Один із них під'їхав до полковника і поспішно відрапортував:

— Пане полковнику, більшовиків спіймали!

У колі вершників перед ґанком топталось душ десять робітників. Вони чи то дивувалися, чи то обурювалися, що до них присікалися ці солдати, і криво посміхалися до себе.

— Чого вигадуєш?

— Ви що ж? — визвірився на них полковник, незадоволений, що його затримували. — Ви що ж?

— Ми робітники з заводу, пане полковнику.

— Ішли на роботу.

— На яку роботу?

— Червоним допомагати, пане полковнику, — пояснював вершник з личками єфрейтора.

— Це ті, що плескали в ладошки на мітингах, — додав другий вершник. — А главний їхній комісар утік.

— Який головний?

— Що приказ про нього був — Мостовий.

— Піймати й повісити!

— Ловлять, пане полковнику.

— Завод стоїть, а ви шляєтесь? — витріщився він знову на робітників.

— Ми ж готуємо…

— Повстання?

— До пуску завод.

— В контррозвідку! — І полковник задріботів по східцях.

— Виїхала вже, пане полковнику.

Полковник озирнув околиці, і його погляд на хвилину затримався на глинищах. Глянувши ще раз сторч на робітників, ніби хотів на них гавкнути, він роздратовано махнув рукою до глинища.

— Давай коня!

Робітників виштовхнули на дорогу. Десь узявся Удалов. У нього збуджено горіли косі очі.

— Ребята, я на це діло майстер! — і поскакав услід за купою робітників, яких гнали на глинища.

Курибіда, облитий холодним потом, уже не знімав, а обривав дроти. В голові крутилися слова з записної книжки Удалова: "Здається, наглядів ще одного..." Кінець дроту уже підводив його до ротної канцелярії. Перед ґанком стояла бідка, в яку Павлюк панічно кидав телефонні апарати й котушки. Страх розіп'яв йому очі на лобі.

— Скоріше, Курибідо, скоріше!

— Що трапилось?

— Червоні прорвались. Я ж казав... Знімай у канцелярії.

Курибіда за дротом ускочив у приміщення школи. Сиротливо стояли пошарпані столи, на підлозі під ногами шаруділи папери, перемішані з грудками розтоптаної крейди, нею засліджені були всі підлоги. З чорного цвяха в стіні звисав обірваний кінець дроту й тихо коливався.

Порожні кімнати школи з навстіж відчиненими вікнами й дверима лякали тепер своєю глухою тишею. За вікнами заходив вечір, і білі стіни рожевіли відблиском зорі. Тільки шкільна дошка хмурою плямою чорніла на стіні. Курибіда, охоплений загальним настроєм, відчував потребу вчинити щось таке, що б дійшло й до тих, хто після них займе місто. Він схопив грудку крейди і вдарив нею по дошці. Біла пляма розбризкалась на чорному фоні. Внизу він написав: "От вам!" Раптом він зупинився, осяяний думкою. Зараз був саме такий момент, якого він вичікував, знову підняв руку, але полохливо озирнувся, перейшов на пальцях до другої кімнати і на дверях написав:

"Знайте, і тут є людина, що страждає від свідомості. Це — я!"

У ту хвилину, коли він поставив крапку, до кімнати зайшов з очима, наллятими кров'ю, мов п'яний, Удалов, Курибіда інстинктивно відхилив половинку дверей до стіни, але, припускаючи, що Удалов бачив його у вікно, мов тигр перед стрибком, затаїв подих. Косоокий Удалов тупо, може, й не помічаючи його, подивився довкола, потім збив ногами затоптаний папір і, згрібши його в оберемок, пішов надвір.

Курибіда не міг сказати, якими почуттями й міркуваннями керувався в той момент, але, почувши, що його сердито й панічно гукає Павлюк, замість дверей, вистрибнув через вікно у садок. Кроків за десять стояв хлівець. Курибіда забіг за хлівець, розстебнув штани й присів, ніби враз захворівши на живіт. Звідси він бачив, як Удалов серед двору смажив над вогнем живу, ще в пір'ї, курку. По школі бігав Павлюк і все ще гукав на нього. Потім, мабуть умліваючи від страху, Павлюк ускочив у бідку і вона загуркотіла від школи. Курибіда попід стінкою прошмигнув у хлівець і забився в темний куток. Зараз він уже знав ясно, чому не побіг за Павлюком. Зараз він має чим прислужитися червоним і буде чекати, доки вони не вступлять у місто. Тоді він вилізе із цього закапелка, піде в штаб і скаже, що уже два дні, як не підвозять патронів, розкаже, як ці бандити розстрілюють робітників без усякого приводу. І йому простять всі його провини.

Гуркотіння возів по бруку поступово завмирало, стихав і гомін, тільки стрілянина все ще пінилась за містом, але помітно віддалялась у бік Макіївки. Курибіда ще далі засунувся в куток. Він увесь нервово тіпався, хоч чув, як уже й Удалов на своєму коні поцокав підковами.

Тепер він залишився сам, мабуть, на все місто, в якому запанувала вже могильна тиша, і вона видалась Курибіді страшнішою за громову канонаду. Люди ніби захлинулись останнім зітханням і з широко одкритими очима чекали на перший постріл авангарду червоних, що мав розстріляти цю моторошну тишу. Курибіда обернувся в слух, у голові вистукували молоточки, а запалений мозок горів у пропасниці від думки, як його зустрінуть червоні.

А що, коли вони знають уже й без нього про нестачу патронів, певне ж, і в них є своя контррозвідка? "Коли ти такий прихильний, — скажуть, — чому не додумався раніше сповістити про патрона?" Раз почавши сумніватись, Курибіда вже не міг зупинитись. Йому почало здаватись, що відомості про патрони не такі вже важливі, а може, їх навіть уже підвезли, тоді його обвинуватять у брехні. Можуть ще запідозрити, що він навмисне підісланий білими... Йому робилося душно; в темному закапелку не вистачало повітря. Курибіда витяг уперед голову і побачив перед дверима песика з очима, схожими на намистини, який вранці покірно "служив" перед ним на задніх лапках. Песик, з вимазаним у дьоготь боком, понюхав повітря, злякано відскочив і загавкав. Курибіда ще більше висунув голову й прицикнув на нього. Песик відбіг ще далі і задзвенів уже ображено й настирливо. Курибіда пошукав чого-небудь під руками. Це тявкання могло привернути чию-небудь увагу.

— Цю-цю, цю-цю, на! — хотів залащити його тихим голосом. Песик прислухався і зайшовся після цього ще частішим тявканням. У дворі почулися чиїсь кроки, і здивований голос запитав:

— Тузик, чого ти? — Потім почувся свист. Тузик завищав і, все ще тявкаючи, побіг у двір.

Курибіда похмурнів. Так він почував себе тільки в дитинстві на молодому льоду. Згадавши дитинство, батька, бідного коваля, він в одну мить прозирнув усю свою коротку путь і тепер уже ясно відчув, що патрони не врятують, бо його мають право вважати за зрадника. Більше йому в хлівці ні над чим було ворожити, і він, спотикаючись об якесь шкільне начиння, виліз на світ. З півночі прогриміли після тиші перші постріли. Схопивши котушку з дротом, яку він покинув під хлівцем, Курибіда прожогом кинувся на порожню вулицю. На ґанку школи стояв з рудим песиком, напевно, учитель. Побачивши солдата, здивовано витріщив очі і, мабуть догадавшись, гукнув:

— Зоставайся, дурню, он червоні вже!

У кінці вулиці клубками здіймалася курява. Курибіда, гнаний страхом, перехопився через паркан і городами та садками щодуху побіг навздогін за білими.

На порозі смерті

У штабі полку, крім уже сивого полковника, сидів ще рудий капітан. Можливо, це був той самий начальник контррозвідки, який доводився Павлюкові рідним дядьком, тому Курибіда намагався не пропустити з їхньої розмови жодного слова. Капітан був веселий і розважав полковника спочатку анекдотами, потім спитав:

— А ви чули, пане полковнику, про бій Тамбовського полку з партизанами?

— Дещо чув.

— А про те, як невдаха Мирський позбувся свого грузовика, а разом з ним і фельдфебеля?

— Цього не чув! Розкажіть, будь ласка. — Полковник прибрав зручної пози. — Щось Мирському не везе.

— Пренеприємна історія, пане полковнику. Очей тепер не може показати.

"Історія", про яку розповідав рудий капітан, трапилась зразу ж після бою з Калинівським партизанським загоном. Полковник Мирський, довідавшись, що партизани намагаються з'єднатися з Червоною армією саме в розташуванні його полку, не чекаючи на результати бою, подзвонив до штабу бригади і впевнено сказав: "Чекайте на ранок цікавих новин!"

І що далі розповідав капітан про злощасну пригоду з Мирським, то більше сміявся полковник, але почувши ще раз в подробицях про з'єднання партизанів із Червоною армією, посуворішав:

— Виходить, що й цілу роту ще втратив! Шкода, що не впіймали цього бандита. Як його — Байда? Стільки неприємностей наробив полковникові Мирському.

— Він і державну варту обеззброїв у минулому році, — вставив Курибіда, який сидів у кутку біля телефонів.

Капітан здивовано озирнувся на несподіваний голос.

— Хто?

— Цей самий Гордій Байда, пане капітане.

— А ти що, знаєш його, чи що?

— Я був саме тоді на їхній шахті.

— Він що, офіцер? Стань як слід, коли з тобою розмовляє старший!

Курибіда виструнчився і вже дерев'яним голосом затарабанив:

— Нікак нєт, пане капітане! Гордій Байда був тільки вибійником на Калинівській шахті.

— Ну й брешеш. Звідкіля тоді в нього таке знання військової стратегії?

— Не можу знать, пане капітане! Я його сам бачив… — Курибіда загнувся й почервонів.

Капітан пильно дивився йому в очі, ніби колов їх голками:

— Ну, я слухаю!

— І сина його знаю, Ілька.

— Кажуть, син його, — вставив полковник, — ніби комісаром у більшовиків?

— Точно так, пане полковнику! Це старший, а молодший з батьком у партизанах.

— Відкіля ти знаєш? Інтересно. Як прозиваєшся?

Переполошений Курибіда ледь вимовив своє прізвище.

Полковник покрутив головою:

— Сімейка, скажу я вам. На одну гілляку їх! А як там Петро Андрійович поживає?

Капітан поволі відвів очі від Курибіди, який уже тремтів, як осиковий листок.

— Вам сердечний привіт, пане полковнику, від Павли Михайлівни. Скаржиться, що ви забули про неї. А вона тепер нудиться сама.

— Дякую, дякую! Де ж Петро Андрійович?

— Ви хіба не чули? З ним же трапився маленький грішок. У гречку вскочив. Про це довідалась Павла Михайлівна, і тепер між ними пробігла чорна кішка.

— Як же це він так? Бойовий командир!

— Він, пане полковнику, по-бойовому й поступив. Зупинився якось штаб дивізії на рудні, й одвели для Петра Андрійовича приміщення в квартирі одного інженера. У інженера, виявилося, була гарненька дружина. Петро Андрійович і досі, коли згадує, не може, щоб не зітхнути. За вечерею познайомилися, а вранці він, бувши ще в ліжку, бачить, що інженер пішов повз його вікно з двору. Він ковдру з себе, раз-два-три і в спальню…

Заскімлив зумер телефону, і доки Курибіда відповів комусь, що полковник зараз зайнятий, рудий капітан і полковник уже заходились від сміху. У полковника вицвілі очі блискали грайливими вогниками.

— Інтересно, що ж далі?

Щоб краще чути, він навіть приставив до вуха долоню коритцем.

— А далі саме пікантне. Простує Петро Андрійович назад до дверей, одчиняє двері із спальні — і пасаж: за дверима стоїть інженер.

— Муж?

— Законний, пане полковнику.

— А Петро Андрійович із спальні. Як вони розминулися?

— Надзвичайно ґречно. Петро Андрійович тільки запитав інженера: "Ви ще на волі? Ви ж, здається, служили при більшовиках?" В інженера, зрозуміло, душа в п'ятки, а Петро Андрійович пішов ще трошки поспати.

— Ах, молодчина! Узнаю бойового друга. А як ця дама, і досі тут?

Увійшов ад'ютант з манерами перезрілої кокетки і доповів, що привели якогось солдата, захопленого на шахті. На запитання, хто він і як відбився від свого полку, плутає. Може, партизанський лазутчик?

— Дозвольте сюди його привести?

Полковник, мабуть, чекав, що капітан іще його розвеселить, і зробив кислу міну, але в капітана заговорила професійна жилка:

— Цікаво. Я таким хутко язика розв'язую.

— Ну то ведіть його…

До кабінету попереду ад'ютанта переступив поріг юнак у довгій шинелі. Його засмагле обличчя припорошував пушок, а під рівним носом уже просівалися вуси. Шапки на голові не було, але на ній мальовничо вихрилось густе волосся. Руки юнак тримав у кишенях і дивився на всіх трохи примруженими очима.

Капітан, як досвідчений контррозвідник, певне, зразу відчув у цьому юнакові не звичайного дезертира, бо навіть подався вперед усім тілом:

— Ану підійди ближче. Руки вийми! Ти що ж, не бачиш, хто перед тобою?

Юнак з напруженням ступив кілька кроків до столу, бо, мабуть, від болю скривилися губи, і неохоче витяг з кишень руки, але стояв невимушено. Капітан здивовано глянув на полковника, потім знову на юнака:

— Цікаво. Дозвольте, пане полковнику?

— Будь ласка. При ньому були якісь документи?

Ад'ютант подав полковникові надірваний папірець. Полковник глянув і, розчарований, передав капітанові.

— Дезертир звичайний! І ще й з нашого полку.

Телефоніст Курибіда, коли ввели юнака, глянув на нього байдуже, будучи теж певний, що затримали дезертира, яких було немало, але в юнаковому обличчі видалось щось знайоме. Він придивився пильніше. Юнак теж глянув на телефоніста. Їхні погляди зустрілись, і вони обоє ніби разом на щось накололись. Капітан саме розглядав посвідчення, а коли підвів на юнака свої допитливі очі, той уже стояв спокійний, тільки ледь помітна іронічна посмішка пробігла на його зашерхлих губах.

— Може, ти сам скажеш, як прозиваєшся?

— Ілько… Баканов, — відповів захриплим голосом.

Телефоніст Курибіда після першого слова смикнувся вперед, але, почувши незнайоме прізвище, знову закляк на місці. Він був збентежений. Капітан враз чомусь обернувся і втупився в нього очима. Курибіда в розгубленні нахилився над телефонними апаратами.

— Ти кажеш — Василь Баканов? — перепитав вкрадливим голосом капітан.

— Ні, Ілько Баканов.

— Написано — Василь. Це ж твоє посвідчення?

— Моє. То помилка там.

— Це ми зараз перевіримо. Номер є? Є!

— Зараз принесуть довідку, — сказав ад'ютант.

— Хто ж ти такий? — спитав полковник, облишивши читати папери. — Щось ти дуже гоноровитий, братику.

Ілько обвів присутніх холодними очима. Курибіда дивився із свого кутка розгублено, ніби чогось вагаючись, ад'ютант байдуже чистив нігті і був незадоволений, що заради дезертира полковник затримує його з паперами. Полковник, не чекаючи нічого особливого, все-таки наставив вухо, тільки капітан був збентежений, що юнак, на якому він хотів продемонструвати перед полковником своє уміння, виявився таким податливим.

— Так хто ти такий? — повторив він.

Ілько блимнув на нього з-під насуплених брів:

— Я вже сказав.

У цей час зайшов писар і подав ад'ютантові папірець. З ад'ютанта враз злетіла байдужість.

— Цікаво! Посвідка належить рядовому Ухову.

Капітан взяв довідку до своїх рук.

— Ухов, Ухов. Правильно! А де цей Ухов зараз?

— Дозвольте, — сказав писар, — рядовий Ухов забитий у Юріївці під час наскоку банди Гордія Байди.

— Так, так... Зрозуміло, — сказав капітан, натиснувши на "міло", і встромив у Ілька очі, як шила. — Так ти он який доброволець. Партизан? Кажи!

Ілько мовчав, тільки іноді зиркав на полковника, який від здивування навіть одкрив рот.

— Розумієте, пане полковнику? — сказав капітан.

— Розумію — партизан, бандит!

— Не в тім справа, документи забитого солдата.

— Розумію — документи.

— Ну, тепер ти мені не відкрутишся. Кажи, для чого тебе послали до нас у полк? Де партизани? Скільки їх? — Капітан схопився й підійшов упритул до Ілька. — Ну?

— Я нічого не знаю, — буркнув Ілько.

Від дужого удару в обличчя Ілько похитнувся, як очеретина над водою, але знову випростався і весь наїжачився. Полковник замахав руками:

— У кабінеті не треба.

— Пробачте, пане полковнику. У мене він буде як по нотах співати.

— Добре, капітане, тільки не тут. Може, тепер ти скажеш? Чув, що казав пан капітан, а в нього важка рука.

У Ілька з кутика уст потекла кров, але він навіть не підніс руки, щоб витерти, і тільки блимнув злими очима.

— Як тебе звати? Звідки ти?

— Ілько Баканов. З шахти.

— Мало вас вішають. А може, ти будеш у Добровольчій армії служити? Тоді зразу відпустимо.

Ілько тільки пхекнув.

— Одправте його до мене в контррозвідку, — сказав капітан, витираючи хусткою руку. — Там вони самі починають розповідати.

Ілька вивели з кабінету.

— Отакі, мабуть, і в броньовику сиділи, — сказав полковник. — Що не говоріть, а молодці. Яке самовладання. Таких голими руками не візьмеш, панове.

— Ось незабаром прийде важка артилерія, пане полковнику. Уже в дорозі.

— Я вже чув, але щось не віриться.

— Маю точні відомості, навіть аероплани прибули.

— Дякую за приємну новину. Я був певний, що англійці нас підтримають, але щось вони люблять зволікати.

— Тактика зрозуміла: щоб більше виторгувати. Але тепер видно, що остаточно домовились.

— Ох, не дешево, мабуть, обійдеться Росії ця ласка Альбіону.

— Ну що ж, або пан, або пропав! Зате поженемо тепер більшовиків, аж курітиме.

Капітан встав і попрощався з полковником. Проходячи повз телефоніста, він подивився на нього й спитав:

— Може, й цього бандита знаєш? Щось у тебе дуже широке знайомство.

Курибіда мінився на лиці й замимрив щось таке незрозуміле, що капітан, не дочекавшись кінця, вийшов.

Другого дня Курибіду послали в обоз одержати для полку телефонне майно. Він осідлав коня й потюпав на станцію.

Плохенький коник трусив його до станції, де перебував у ешелонах відділ постачання дивізії, більше двох годин. У полі густо кущилась ярина, буйно зеленіли озимі, жито вже викидало колоски, барвистим килимом лежали толоки. Занедбані поля заростали бур'янами. Густий, соковитий, запашний бур'ян з-під ніг слався, здавалося, до самого обрію. Курибіда проїздив заводи, шахти, кар'єри. Двори на заводах так само, як і толоки, зеленіли бур'янами.

Ніде не чути було ні чохкання паровичні, ні гримотіння на естакадах вагончиків, ні гуркоту вугілля в бункерах. Мертвими очима дивилися у висілках спорожнілі казарми, а на карнизах опустілих будівель безжурно туркотіли голуби, їх не лякав ні грім артилерійської канонади, що день у день стукав важкими молотами в землю, ні цокотання кулеметів. Од'їхавши в тил, перестав усе це чути й Курибіда. Тишу порушували тільки невидимі комахи. Коли зустрічалася підвода, то вона обов'язково щось підвозила для армії. Курибіда, що народився і зріс у Донбасі і звик бачити над головою димарі в кучерявих шапках з диму, зараз не впізнавав краю, немовби їхав через довге й широке кладовище.

На станції почувалося напружене життя. Тут було гармидерно, тісно й задушливо. Від розпеченої землі йшов сморід перегорілого мазуту й аміаку.

До станції безперестанку під'їздили і від'їздили підводи, скакали із степу і в степ вершники, совались, мов гусінь по долівці, ешелони, сновигали й пронизливо верещали маневрові "кукушки". Одна "кукушка", весь час висвистуючи, чмихала з вантажним вагоном, на якому майорів червоний прапор. Цей прапор здивував Курибіду. Він на хвилину подумав навіть, що попав не на ту станцію, але довкола солдати сновигали не з зірками на кашкетах, а з кокардами, а над ґанком поруч із станцією висів триколірний прапор. Нарешті Курибіда згадав, що на Донбасі, перевозячи динаміт, завжди, щоб попередити про небезпеку, на возах ставлять червоний прапорець. Паровозик одволік небезпечний вагон у самий тупик і покинув його там.

На запасній колії Курибіда розшукав потрібний йому цейхгауз. Довкола тяглися довгі ешелони. Вони були навантажені військовою амуніцією і пильно охоронялися вартою. Що ховалося у щільно зачинених вагонах, угадати було важко, але на відкритих платформах в одному місці він побачив великі гармати. Він нарахував дві батареї. Солдати вже лаштували до платформ містки із шпал. До другого ешелону охорона зовсім не пропускала нікого, але й здалеку видно було з-під брезентів величезні колеса. Накривка була розфарбована в різні

плями, схожі на вибиту толоку. Решта ешелонів теж була старанно заквітчана гіллям або замаскована брезентами.

Чого-небудь подібного Курибіді ще не доводилось бачити. Те, що було під брезентами, видалось йому справжнім страховищем. Щоб краще роздивитися, він навіть підстрибнув на пальцях, але вартовому це не сподобалось, і він прогнав його зовсім.

Балакучий каптенармус, якого Курибіда знайшов у вагоні, пояснив, що під брезентами стоять аероплани.

— Розвідники. А прожектор бачив, у хвості стоїть? Як освітить червоних, так і під землею не заховаються.

Це було те, про що говорив у штабі капітан. Тепер і Курибіда бачив, що сила на боці денікінців, і для нього стало зразу зрозуміло, де його місце, а від цього полегшало на серці. Каптенармус, побачивши, яке враження справили його слова, додав ще:

— Тепер і в Харкові не зупиняться.

— Поженемо, аж курітиме! — сказав і Курибіда. — Аби тільки скоріше аероплани полетіли.

— Хіба їм довго збиратися: навісив крила, запустив мотор і лети.

Ешелон з літаками стояв поруч з цейхгаузом, і Курибіда дивився на нього вже як на святковий подарунок. З кожною хвилиною настрій у Курибіда підносився. Йому вже не терпілось поділитися з кимось цією новиною. Одержавши в цейхгаузі телефони, Курибіда забіг ще наостанку в штаб за картами. Писар, довідавшись, з якої він частини, зрадів:

— Ти вже справився?

— Уже.

— Тоді ось тобі пакет, це накази, розумієш? Негайно треба доставити в полк. Тільки нікуди з ними не заїзди. Здаси самому начальникові штабу. Марш!

Товстий пакет з двома хрестиками на алюрі Курибіда засунув за пазуху.

Назад він вирушив надвечір. Гаряче сонце скотилося вже за обрій, і на трави непомітно спадала роса. Тихий, як сон, вітрець ходив по хлібах, дмухав на квіти й бринів тисячами ніжних струн. Кінь, відпочивши, бадьоро вистукував копитами по лункій дорозі. У такт йому на сідлі підстрибував Курибіда, обвішаний, мов старець торбинами, новими телефонними апаратами. Йому хотілось співати, а ще більше — якнайскоріше розповісти кому-небудь новину.

На околиці маленького висілка Курибіда зустрів розвідника Удалова. Він тяг за поводок коня, який шкутильгав на одну ногу, а попереду ступав, теж припадаючи на одну ногу, Ілько. В його спину був направлений гострий багнет. Курибіда інстинктивно втяг голову в плечі, але тут же відчув, що Удалов тепер став йому близьким, мало не рідним. Він стрибнув на землю й запобігливо потис Удалову руку. До Ілька Курибіда навмисне став спиною. Вони зупинилися проти воріт чийогось зеленого подвір'я.

— Звідкіля їдеш? — спитав Удалов.

— Був на станції. — Новини розпирали йому груди. — Що я там бачив! — Але, зирнувши на Ілька, прикусив язик.

Удалов зацікавився:

— Кажи, кажи. Йому вже доріжка на той світ. Хіба Богові розкаже.

Курибіда розповів спочатку, яку він почуває радість, потім про важку артилерію і нарешті про аероплани, які не пізніше як завтра трощитимуть більшовиків. Згадав навіть про вагон з динамітом. Такій звістці зрадів і Удалов і вже по-приятельському поплескав Курибіду по спині:

— А це що в тебе за пазухою?

— Карти і якісь секретні накази. А ти куди ведеш цього хлюста?

— У контррозвідку. Партизан, сучий син, та ще з Байдиного загону. Шльопну я його, мабуть, отам за висілком, щоб не пертись аж на станцію. Кінь зовсім підбився. Десь, чортяка, підкову загубив.

Від цих слів Курибіда знітився. Може, Удалов уже й про нього доніс що-небудь у контррозвідку, а може, сьогодні донесе? Тоді й його цією ж дорогою поведуть, як Ілька. Уже ж капітан не випадково, мабуть, до нього так придивлявся. Але ж Курибіда тепер за справу Добрармії і життя не пошкодує. Удалов мусить знати про це й пересвідчитись у його відданості. Враз Курибіді майнула думка, від якої аж йокнуло серце. Він же може не тільки прихилити до себе Удалова, а ще й заслужити подяку від самого капітана, і він, перш ніж сказати, замахав руками:

— Не стріляй його!

— Тобі що, шкода?

— А ти хочеш, щоб тебе відзначили?

— Питаєш!

— Так я тобі, як другові, скажу. Тільки ж і про мене тоді не забудь.

— Ну кажи вже.

— Ти знаєш, кого ведеш у контррозвідку?

— А на чорта він мені здався. Партизан, якийсь Бака… Бакалов, чи як його.

Ілько не міг удержатись на натруджених ногах, до того ж охлялий з голоду, шукаючи підпори, схилився на низенький паркан. Почувши останні Курибідині слова, звів голову й запитливо втупився в телефоністову потилицю. Біля його ніг стояли в брезентових чохлах телефонні апарати. Курибіда, притишивши голос, сказав:

— Ніякий він не Баканов. Це знаєш хто?

— Хто? — Удалов аж нахилився до Курибіди.

— Син Гордія Байди!

Обличчя Удалова витяглось, ніби він необережно проковтнув голку:

— Брешеш!

— Не брешу. Я впізнав його.

— Справді ти Байда? — гукнув Удалов уже до Ілька.

Ілько кусав губи й мовчав. Курибіда намагався не зустрітися з ним поглядом.

— А відкіля ти його знаєш? — уже з нотками підозри спитав Удалов.

— Мені доводилось бувати на їхній шахті. Що б же я став брехати? — І щоб ублажити Удалова, він улесливо додав: — Я ж тебе знаю: ти кожного наскрізь бачиш. Та його й капітан Кіт-Котенко знає. Можеш перевірити.

— Так за це ж може бути хрестик! От спасибі тобі, Курибідо! А я, грішним ділом, думав, що ти ідейний!

Курибіда почервонів, Удалов зрозумів це по-своєму:

— Тепер я одним духом доставлю його капітанові Кислому. Треба тільки води напитися. На гвинтівку, постережи його, а я забіжу в цю хату.

Удалов прочинив хвіртку й ступив до двору. Він ще не встиг дійти до порога, як з-під ґанку вистрибнув кудлатий пес, завбільшки з теля, і, обметнувши довкола, стрибнув на Удалова. Розвідник не встиг навіть нахилитися за каменюкою, як гострі зуби вп'ялися йому в тіло. Він закричав. Курибіда підкинув гвинтівку до ока й вистрелив у собаку. Собака заскімлив і кинувся за хату, а підстрелений Удалов поточився і впав лицем у спориш.

На крик вибігло з хати маленьке дівча в довгій спідниці й злякано зупинилось. Удалов хрипів і загрібав руками спориш. Курибіда деякий час стояв приголомшений, потім підбіг до Удалова, кинув на землю гвинтівку й почав рвати на ньому комір гімнастерки. На спині показалась уже червона пляма. У хаті, певне, крім дівчинки, більш нікого не було. Щоб не привертати зайвої уваги до того, що трапилось, Курибіда вирішив перенести Удалова до хати. Удалов стогнав, з рота йому булькала кров, але настрашений Курибіда стогнав ще дужче:

— Хіба ж я нарошне! Удалов, голубчику, от хрест святий, я тільки хотів урятувати.

Потім Курибіда взяв його під руки й потяг до хати. Коли він нахилився, пакет випав з-за його пазухи.

Ілько зрозумів ситуацію, щойно Курибіда кинув гвинтівку. Пес забіг десь у садок, дівчинка побігла за солдатами в хату, тоді Ілько вскочив у двір, схопив гвинтівку, підняв пакет і засунув у кишеню. До Курибідиного коня він скрався попід хатою і, схопивши ще телефонний апарат, вистрибнув на коня. Тепер коли б Курибіда навіть помітив його на коні, уже б не міг нічого вдіяти — гвинтівка була в Ількових руках, а в гвинтівці ще чотири патрони. Другий кінь стрибав на трьох ногах, і Ілько навіть більш ніж треба спокійно від'їхав від двору і першим же завулком виїхав у степ. Степ далі перерізували балки, і вершник у довгій шинелі з телефонним апаратом на шиї хутко зник з очей.

У тому юнакові, який скакав тепер до лінії фронту, важко було вже впізнати Байдиного Ілька. Він не був уже схожий не тільки на того, що виривався з материних рук, стидаючись її ласки, а навіть на того, якого вивели денікінці з Калинівки. Він і сам відчував, що за ці кілька днів йому ніби відмінився світ; все, на що він ще так недавно дивився по-дитячому, набрало іншого змісту. Те, що трапилось з ним у партизанському загоні і як він потрапив до рук денікінців, видавалося тепер досадно безглуздим. Але разом з тим Ілько розумів, яку незрівнянну користь він зможе тепер принести Червоній армії. Він чув усе, що розповідав Удалову Курибіда, і розумів, що везе нові карти цього району і якісь таємні накази до дивізії. Аби тільки пощастило перебратися через фронт. Пакет з наказами мав бути доставлений у третій полк, як казав Курибіда, а телефон для першого полку. Ілько міркував собі використати це, коли б його затримала сторожа. Він, мовляв, шукав третій полк і заблудився.

Найстрашніше було попасти під кулі, а кінь, вимахуючи головою, все ближче підвозив його до фронту. На виїзді з балки кінь поворушив ніздрями, наставив уперед вуха й почав наддавати ходу. Ілько звівся на стремена: із балки витикався кінний загін. Команда їхала тюпцем і збивала на дорозі густу пилюгу. Попереду на сірому коні скакав

командир. Ількові вже нікуди було тікати, і він закляк на місці. Один солдат віддалився й підскакав до Ілька:

— Покурити маєш?

Ілько мов неживими руками дістав цигарку й засвітив сірник: вершник був п'яний. Чи він уже не бачив, що перед ним стоїть утікач, чи, може, Ілько задаремно перестрашився, і він, ніби байдуже, спитав:

— Куди це ви скачете? Що за команда?

— Тєто, брат, така команда, що тільки пух летить. Тєто каральний загін капітана Кота-Котенка, а ти — команда!

— Того, що був начальником варти?

Але солдат, хилитаючись гойдалкою в сідлі, скакав уже до своїх.

Коли каральний загін Кота-Котенка затупотів далі, Ілько зітхнув на повні груди й витер рясний піт, який враз виступив йому на лобі. Повітря пахло травами, а довкола дзвеніли незримі коники. Кінь у вечірній прохолоді вистукував копитами далі, десь чулося гавкання собак, блимали вже вогники в хатах, і над степом залягла темна ніч.

Цю місцевість Ілько знав добре: тепер має бути содовий завод, потім кар'єри, а далі на шахті уже стоять червоні.

Але що ближче під'їздив Ілько до заводу, то складнішою здавалась йому справа переходу через фронт. Він може вдало продертися повз сторожу білих, але ж попереду ще сторожа червоних. І його серце починає тоскно стискатися в грудях. Попастися в руки денікінців — значить опинитися знову в контррозвідці, звідки вже не буде вороття, але ще страшніше загинути від кулі своїх. Кінь збавляє ходу і чомусь забирає вбік. Може, що побачив? Довкола темно, тільки на півночі

спалахує блискавицями небо та збоку блимають вогники в якомусь висілку.

— Стій! — чується враз десь зовсім близько.

Кінь лякається і з чотирьох ніг кидається вбік, ледь Ілько встигає вхопитися за луку.

— Стій, стій! — репетують вже два голоси.

— Хто тут? — кричить Ілько і не може крикнути. Наляканий кінь хоче вдарити з усіх ніг, але за вуздечку чіпляються чиїсь руки, хтось цапнув Ілька й за ногу. — Хто тут?

— Злазь, орле! Досить вам, анахтемам!

"Хто б міг зупинити? — блискавично думає Ілько. — Військова сторожа запитала б пароль". Біля самих його ніг чорніє чиясь голова й жовтіють оголені руки. В ту ж мить він згадує, як у Калинівці вони знімали німецькі стійки вночі. Часто зникали невідомо куди й білі. Знали про те тільки селяни та робітники, що в підпіллі на свій ризик і страх допомагали червоним. Але ж він і сам має допомогти червоним. Цим, може, й сотні робітників врятує. Гаяти не можна жодної хвилини, але хто йому повірить? І він з серцем б'є коня каблуками. Кінь зненацька стрибає, і чужі руки сприсають з стремен, випускають повід. Потім чути, як за ним хтось женеться, але Ілько з конем витяглися в струнку і ледь торкаються землі. Навіть телефонний апарат не торохтів уже, а тихо, в такт з конем, коливався збоку. Тепер його може зупинити хіба тільки куля.

Куля не примусила на себе чекати, вона пролетіла, мов оса, повз саме вухо й випередила коня. Ілько пригнувся до гриви. Позаду знову стрельнули, і в ту ж хвилину підстрибнув кінь і збився з такту, ніби його вжалив овід у самий храп. Ілько боляче затрусився в сідлі, апарат

затанцював на його тілі, а ще за хвилину кінь уже стрибав, мов стриножений, на трьох ногах. Ілько хутко зіскочив на землю й потяг коня за поводок. Кінь по інерції скакає ще кілька кроків і потім зупиняється. Його ноги ніби приростають до землі. Ілько кидає коня й біжить сам. Кінь пробує ще стрибати і жалібно ірже.

Ті, що підстрелили коня, зосталися далеко позаду, і Ілько повертається, бере коня за поводок і тягне за собою. Кінь витягає вперед голову, але ступити боїться, ніби перед ним яма, тільки жалібно ірже. Ілько знову кидається бігти. Кінь ірже голосніше. Тепер ті, що залишалися позаду, можуть почути, догадатись і пуститися навздогін, і він, з натрудженими ногами, не втече. Ількові треба перейти фронт до ранку, щоб попередити про літаки.

Ілько відходить на крок, прикладає гвинтівку коневі до вуха й стріляє. Кінь важко, як ковальський міх, зітхає і падає на дорогу.

На спалах прилетіла ще одна куля і тепер уже вжалила в бік Ілька. Він цапнув себе рукою, заточився і злякано присів на край дороги. Поруч заторохтіли, як кістки в труні, телефонний апарат і гвинтівка.

Ількові видалось, що він уже вмирає: серце ніби перестало битись, а крізь пальці соковито проступала кров. У смертній тузі він розірвав на шиї комір. Як безглуздо вмерти за верству від своїх, яких би він попередив, а може, і врятував від загибелі! Клима, батька, Марусю і всю армію. Ніколи вони не довідаються, що для них хотів зробити Ілько. Він голосно застогнав, забив рукою об землю, об траву, об високе жито.

Остуджений холодною росою, Ілько ніби прийшов до пам'яті. У боці гостро кололо, але він міг ще рухатись. Може, він все-таки встигне хоч доповзти до червоних? Ілько звівся на ноги, але, подумавши про можливу погоню, знову впав у жито і почав повзти на одному боці. За ним тягся апарат і боляче товк гострими ріжками.

Далеко від дороги, у балці, Ілько знесилено розпластався на траві. Од крові його сорочка вже взялася лубом. Він зірвав її з себе, зібрав на долоню холодної роси й хоч трохи остудив рану на боці. З неї ще виступала тепла й липка кров. У Ілька туманіла голова, починало тягти на сон. Розірвавши сорочку, він перев'язав бік.

Шахта мала бути вже десь близько, але доки Ілько блукав полем, він утратив напрямок і тепер не знав уже, де можуть бути білі, де червоні. Праворуч на чорному небі зорі вже примеркли, починала танути ніч. Ілько захвилювався, пробував бігти, але ноги гнулись у колінах, мов обтяжені підпірки в лаві. До горла почали підступати сльози. Він уже бачив, що йому не добігти. Він ще до ранку зійде кров'ю і десь на борозні впаде трупом. Ілько виліз на горбок і проти сходу побачив чорні контури димаря й головатий копер. Перед ним була шахта. Ілько тепер бажав тільки одного: аби набрести людей, щоб не вмерти на самоті. Він напружив останні сили й побіг. Починалися дикі кущі терну. Вони боляче полосували його голе тіло. Ілько давно покинув шинель, але тяг телефон. Він стукав об ложу гвинтівки, і це, мабуть, чути було далеко. Може, саме тому в нічній тиші десь загомоніли. Голоси були притишені, Ілько затаїв подих. Попереду була, напевно, застава червоних чи білих, не можна було сказати: шахти були і на території червоних. Він опустився на стежку, але вже не міг сидіти, схилився на апарат, а потім і зовсім простягся на землі. Повіки були налиті оловом і важко падали на очі. Їх обсипало жаром, у зморшках пік гарячий піт.

Лупнувши, може вдесяте, очима, Ілько побачив, що на сході все яскравіше проступає світанок. Ілько силкується лізти, торохтить уже без обережності і, зробивши два кроки, знову падає. Нарешті ноги й руки зовсім уже дерев'яніють, і він не може ними ворухнути. Шепіт попереду зростає. Ілько вже ловить окремі слова:

— Може, кінь?

Потім раптом з нотками остраху хтось кричить:

— Стій!

Ці слова не дають йому нічого зрозуміти: обидві армії розмовляли одною мовою, але Ількові тепер уже було байдуже. Він уже не в силі навіть розплющити повіки. Ноги самі витягаються, і Ілько безсило розпластується на землі.

Пісня в степу

Від болю й крику Ілько розкриває очі. Світло лампи, мов гарячим піском, обсипає їх, і нестерпний біль змушує знову заплющитись, але він встиг помітити біля себе людей, хтось метушився ніби в самій білизні.

"Де він? — силкується зібратися з думками Ілько. — У білих? У червоних?" Він знову розкриває очі. Над ним, схилившись, стоїть з довгою стьожкою і ватою в руках чоловік у білому халаті. Йому найкраще видно кров на ваті й великі окуляри.

— Ви, ви... — Ілько хоче спитати, де він, хто це в окулярах, — і не наважується. Він боїться навіть уявити, що його знову повернули до денікінців.

— Тихо, тихо. Розмовляти не можна, — говорить до нього чоловік в окулярах і наказує вже комусь іншому: — Підведіть його. Ми зараз спеленаємо, щоб не тікав.

Ілько вслухається в останні слова, хоч і сказані ніби жартома, і тепер уже переконується, що знову потрапив до білих. Він застогнав, його тримали чиїсь грубі руки, а чоловік в окулярах і білому халаті то нахилявся, то відхилявся, ніби розглядав і дивувався, де міг цей юнак так сполосувати собі тіло. Робив це він мовчки і хутко вправними руками оповивав його білою стьожкою. Просто перед очима стояв у сірій сорочці ще один чоловік з повитою в біле головою. Він, мабуть, чекав на лікаря і, дивлячись на Ілька, кривив засмаглі губи. Від болю, але того, який сидів

глибше, ніж рана, Ілько тоскно застогнав, схопив руками білі бинти й шарпнув їх щосили.

— Пустіть! Не треба мені нічого. Я не хочу ваших ліків…

— Ша, товаришу, тихо! — замахав на нього руками лікар. — Держіть же його, товаришу Кривенець.

Ілько з бинтами на руках стих: лікар двічі сказав слово "товариш". Воно прозвучало якось особливо: просто і щиро, офіціально і по-приятельському.

— Хіба я товариш? — прошепотів він, все ще не покладаючись на свій слух.

— Ну, громадянин, — виправив ніби свою помилку лікар. — Він уже й за це чіпляється. Ти краще посидів би тихо.

— Не люблять товаришів, — буркнув Кривенець, напевне, санітар, — для білих так воно, мабуть, ще гірше за клізму.

— Все пан та пани, а на всіх чужі штани, — підтримав санітара боєць, поранений в голову.

— А у вас що, товаришу? — запитав його лікар.

— Я можу почекати.

— Так ви більшовики? — не то крізь сльози, не то крізь сміх викрикнув нарешті Ілько, намагаючись встати.

— Тихо! Ляж! — знову замахав на нього лікар білими рукавами. — Як його підкинуло. То тільки дурнів цим словом лякають!

— Справді більшовики? — Ілько мінився на лиці. — Ви не дурите?

Лікар витріщив на нього очі. Він не розумів свого пацієнта, але, певне, подумав, що той марить, і сказав:

— Покладіть його!

Кривенець узяв Ілька за плечі, але він з очима, які справді нагадували хворого на гарячку, вирвався, глянув у вікно, де вже розцвітав ранок, і кинувся до дверей:

— Де командир, пустіть! Треба щось сказати. — Він оглянув себе, обмацав кишені. — Де шинеля? — закричав.

Санітар догнав його, міцно обхопив під живіт і поніс до ліжка. Ілько кричав, бився, як риба в сітях. На білих бинтах червоною рожею розквітла кров, але Ілько знову кинувся до дверей. Тепер дорогу заступив йому лікар:

— Іди ляж!

Ілько благально підніс до нього руки. В його очах палахкотіла тривога:

— Сонце вже сходить, пустіть. Я тільки щось скажу командирові.

Лікар допитливо глянув у його пойняті сльозами очі, губи хлопцеві потріскалися і тремтіли від хвилювання.

— У тебе жар. Навіщо тобі командир? Ляж, тоді й командир прийде.

Ілько знову благав лікаря і нарешті переконав його, що має сказати якусь таємницю. Коли лікар послав за командиром, Ілько притих, але від

хвилювання не міг влежати. Лампу в кімнаті заступили вже рожеві плями на стінах.

Нарешті прийшов командир роти, на дільниці якого застава взяла в полон цього юнака з телефонним апаратом і такими важливими документами. Серед інших наказів у пакеті був і наказ про перегрупування військ для великого наступу, а ординарець, напевне, заблудився. Ілько важко дихав, безперестанку облизував засмаглі губи. Посинілі повіки дрижали на глибоко запалих очах.

— Що ти хотів сказати?

— Товаришу… — від хвилювання він не міг говорити. — Товаришу, я чув, на станції… — одразу якась думка перетнула слова. Він запитливо глянув на командира з давно не голеним обличчям і заперечливо похитав головою.

— Ну, кажи!

— Ви будете комісар?

— А тобі що до цього? Що ти хотів сказати?

— Це можна тільки комісарові… Увесь фронт передолають… Може, ще сьогодні. — Він заплющив очі й замовк.

Командир роти повів очима на лікаря. Лікар знизав плечима й сказав:

— Надії мало. Може, справді щось важливе.

Справа, мабуть, зацікавила командира роти, і він хутко вийшов з хати. Лікар підійшов до ліжка, зазирнув у сині ями очей і похитав головою.

— Комісара вашого ще нема? — не відкриваючи очей, простогнав Ілько.

Політрук роти прийшов до лікарського пункту, коли сонячні зайчики вже вигравали на ліжку. Ілько дихав важко й нерівно. Його обвітрене обличчя стало жовтим, ніс, покрапаний ластовинням, загострився, а чорненька бородавка на губі дрижала разом з губою у русявому пушку.

— Ще дихає? — запитав політрук у лікаря. Він був чимсь роздратований.

Почувши над собою голос, Ілько кліпнув очима й побачив чоловіка в шкіряній тужурці і в таких же штанях. На кашкеті червоніла зірка. Політрук допитливо обмацував холодними очима Ілька:

— Ти що, боїшся, щоб не пристрелили? Із яких будеш?

Ілько хотів звестися на лікоть і знову безсило впав на подушку. Чоловік у шкіряній тужурці чимсь нагадував йому батька, і він уже не питав, чи це комісар, чи хтось інший, а тільки кволо сказав:

— Нехай вийдуть… Товаришу, я вже, мабуть…

Політрук зробив головою знак, і лікар з санітаром вийшли до сіней.

— Як тебе звати?

— Ілько… Треба скоріше… — І він почав схвильовано, уривчасто розповідати про все бачене на станції Курибідою.

Політрук з кожним словом нахилявся все ближче до ліжка. Він був вражений, а коли Ілько стих, все ще з недовірою запитав:

— А ти не брешеш?

— Чого ж би я брехав? Ви, мабуть, і батька знаєте, з Калинівки.

— Ти з Калинівки? А документ який-небудь є в тебе?

Ілько знову захвилювався:

— У шинелі був пакет, там ще накази...

— Пакет у нас. Тебе без шинелі знайшли. Ну, дивися, — політрук підвівся з стільця, — збрешеш — ти в наших руках, а на твоє вийде — тоді живи здоровий. Це ми скоро взнаємо!

Ілько від напруження зів'яв, як билинка на сонці, і його тіло безсило завмерло на постелі. Політрук якийсь час ще вдивлявся в змарніле обличчя юнака, потім глянув на годинника й заспішив. У сінях він гукнув до лікаря:

— Хлопця треба врятувати!

Лікар знову повернувся до знепритомнілого пораненого й безпорадно розвів руками: наказ комісара був досить категоричний. Він присів до ліжка, взяв зів'ялу Ількову руку й почав перевіряти пульс.

— Товаришу Кривенець, кладіть йому холодні компреси до голови. Чули, що нам наказано? Буває, що й з простреленими легенями виживають.

Ілько знову марив, потім схоплювався на лікті й божевільними очима дивився у вікна:

— Не чути?

— Чого не чути?

Лікар чув це запитання вже кілька разів і нарешті зрозумів, що для хворого це було віссю, довкола якої все крутилося: і думки, і марення. Лікар тепер і сам почав на щось чекати, і коли над хатою загув мотор, він визирнув у вікно й побачив літак із зірками на крилах, який полетів у бік денікінців. Може, це цікавило пораненого? Він озирнувся на ліжко. Ілько дивився на нього великими очима, в яких перемежалися і страх і радість:

— Аероплан?

— Ага, аероплан.

— Наш?

Лікар розгубився:

— А тобі який потрібний? Цей полетів громити денікінців.

Ількове обличчя спалахнуло радістю, навіть помертвілі вже очі засвітилися. Коли мотор віддалився, він тихо опустив голову на подушку, і на його знекровлених губах затремтіла усмішка, як крильця метелика.

— Якби ти був таким молодцем увесь час, — сказав лікар. — Це вже половина здоров'я. Комісар сказав, щоб я тебе виходив. Треба слухатись.

Від хвилювання Ілько знову знепритомнів і почав марити вже страшними вибухами. За якусь годину до медпункту приїхав уже сам начальник політвідділу дивізії. Певне, він збирався робити детальний допит.

— Ну, товаришу лікарю, покажіть нам цього юнака.

— Він заснув. Це дуже добре.

— А треба, щоб було ще краще, тоді він нам і ще щось розповість.

Начальник політвідділу був теж, певне, робітник, бо олівець у його руках здавався голкою.

— Товаришу лікарю, виходить так, що хлопець цей говорить правду: все, що говорив про станцію, розвідка ствердила. У вас тут нікого нема з Калинівки?

— Із Калинівки — Маруся, — сказав санітар.

— Вона ще не бачила його?

— Ще вдосвіта поїхала на позицію, товаришу начподив!

— Шкода.

Начподив глянув через вікно до середини кімнати. Ілько лежав із заплющеними очима, жовтий, з загостреними рисами обличчя.

— Ви прізвище узнали? Чи посвідку яку знайшли?

— При ньому нічого не було. А він весь час марить.

— Як він потрапив до білих, чому надумав перебігати? Щось незрозуміле. Як прокинеться, дайте мені знати.

Начподив пішов, а лікар присів до ліжка, взяв руку пораненого й почав перевіряти пульс.

— Для живих, товаришу Кривенець, такий пульс не годиться.

Санітар Кривенець, що чув сам, як цим юнаком клопотався начподив, подивився на Ілька заздрими очима:

— Такому можна спокійно вмирати, правильний хлопець. Кажуть, усе справдилось, як казав. На станції наші аероплани, кажуть, такого шелесту наробили, так що й умерти не шкода.

— Чого ви вже його ховаєте? — підстрибнув збентежений лікар. — З вас, товаришу Кривенець, ніколи не вийде лікар, навіть фельдшер. Ви й ходите так, що й мертві, мабуть, прокидаються. А хлопець ще й вас переживе.

Санітар Кривенець силкувався ходити на пальцях і все-таки не міг, щоб не гупати важкими чобітьми. У сінях він за щось зачепився й заторохтів на всю хату.

Лекція в школі доходила до кінця. Чорна дошка на трьох ногах уже вся була записана прикладами з граматики. Зверху твердою рукою було виведено: "Ми не раби", потім ішла відміна слова "партійний". Непевними кострубатими літерами було спочатку написано "партєйний", але, мабуть другим учнем, літера "є" була двічі підкреслена, потім перекреслена і зверху поставлена літера "і". Далі йшли приклади на сполучники. Граматичні функції їх, мабуть, не для всіх були зрозумілі в однаковій мірі, бо поруч з фразою "Влада робітників і селян" стояла вже зовсім незрозуміла: "Надворі дощ іде, а в кутку палиця стоїть".

Старий вчитель місцевої школи, забілений у крейду, з ганчіркою в одній руці і з газетою в другій, ще раз подивився на дошку і стер усі приклади. Біля дошки знялась курява, а на підлогу посипався снігом порошок з крейди.

— Тепер я вам випишу ціле речення, і на ньому повторимо всі граматичні правила. — І, кидаючи оком то на газету, то на дошку, він почав писати:

"При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови".

Він помітно хвилювався: на школярських лавах сиділи учні, подібних до яких йому не доводилося бачити за всі тридцять років свого учителювання. Це були червоноармійці, що, можливо, тільки годину тому лежали в розстрільні й випускали кулі в своїх класових ворогів. Сиділи й стояли вони, набивши класну кімнату, закурені, засмаглі й майже босі. У кожного чи в руках, чи за плечима стирчала гвинтівка або висіла при боці шабля. Із гвинтівок ніби все ще курився димок від останнього пострілу, а від шабель ішов розпарений дух не застиглої ще крові.

У кімнаті було душно, піт струмками заливав укриті курявою обличчя червоноармійців, стікав по шиї на бронзові груди, але армійці, одкривши роти, ловили кожне вчителеве слово, вчитувались у кожну літеру, і від їхнього шепоту здавалося, що під вікнами шелестить листя на дубі. Учителя брав страх перед ручними гранатами, підвішеними до поясів, перед частоколом гвинтівок, що пахли порохом, але в той же час він відчував і велике задоволення, що ці відважні бійці, перед якими дрижить буржуазія всього світу, від яких кидаються уві сні різних мастей контрреволюціонери, сидять перед ним, як школярі першого класу, такі ж тихі, лагідні й такі ж допитливі. Вони жадібно ловили кожне слово.

До кімнати весь час входять нові бійці. Від них гостро несе кінським потом. Напевно, щойно повернулась із поля кінна розвідка. Учитель сутулиться, перебирає з руки в руку крейду: йому здається, що він не цілком щирий і лякається більше, ніж треба, пострілів, які долітають з фронту. Поставивши крапку, він питає:

— Хто це так сказав, знаєте? Товариш Ленін, — продовжує вчитель. — А ви знаєте, хто такий Ленін?

— Ленін — Раднарком! — вигукує Кіндрат Сусідка.

— Вождь пролетаріату і Голова Раднаркому, — поправляє його з передньої парти Гриць Духота.

До кімнати входить Василь Моренко. Витягши шию, він довго когось шукає в густому натовпі червоноармійців і потім, щоб не заважати, мовчки манить рукою й головою. Але той, кого він кликав, напевне, не помічав цього.

— Кіндрате! — не витримує Василь Моренко. — Сусідко, на тебе ж чекають! Запрягай коні!

Кіндрат скинувся, почухав потилицю й почав продиратися до виходу.

— Ну, так як же ти, товаришу Сусідка, розумієш слово "раб"? Хто це буде? — запитав його Духота із передньої парти. — Ти ж так і не сказав.

Кіндрат зморщився, почухав уже лоба, але, мабуть, відчуваючи, що й на цей раз там не було гідної відповіді, сердито, ніби й не чув запитання, посунув за двері.

Бесіда точилася далі. Кіндрат, обігнувши школу, підійшов до вікна і, всунувши голову, крикнув:

— Чуєш, Духота! Раб — це который під буржуєм ходить!

Мабуть, певний своєї правоти, Кіндрат уже не сердився, а поблажливо оглянув клас і з гідністю відійшов од вікна.

Лекція не мала певних годин. Вона могла тривати й до вечора, й до ранку: слухачів би не забракло. Але прийшов заклопотаний боєць, попросив в учителя пробачення й звернувся до червоноармійців:

— Партійних на збори! Зараз!

Із-за парт підвелося кілька бійців, а серед них і Гриць Духота, і Гордій Байда. За останні місяці він став ще кремезніший, а зморшки на обличчі ще більш поглибились. Через щоку йшов свіжий червоний рубець. Довгі козацькі вуса були вже підстрижені, але Гордій Байда, за звичкою, ловив короткі їх кінці й відтягав униз. Через плече у нього висіла потерта польова сумка, в якій рябіла стара газета. За Байдою підвівся жовтолиций, мов бронзовий, Люй Лі. Останнім ішов Гнат Убогий. Одну руку він ніс на перев'язі: всі пальці на ній були обмотані сірим од пороху бинтом.

— А ви, товариші, збирайтесь на мітинг у садку за школою! — сказав посланець, виходячи.

Вимучені задухою, червоноармійці шумно знялися з шкільних лав і, ховаючи в кишені огризки олівців, вставлені в мідні гільзи, і клаптики паперу, на яких вони кострубатими літерами виводили приклади, гамірно посунули в садок. На косогорі під густими деревами вже сиділи купками цивільні. Це були робітники з ближчої шахти й селяни. Між ними то там, то там сіріли червоноармійці з червоними зірками на кашкетах.

У селян та й в робітників був стурбований вигляд. Просування денікінської армії на північ і якісь непевні чутки про Махна загрожували

їхньому районові скоро опинитися під чоботом білих, побачити знову приставів, жандармів і озвірілих козаків. Чутки про їхнє поводження в тилу випереджали фронт і не радували тих, хто не наважувався покинути насаджені гнізда і взятися за зброю. Низенький, з хитрими очима селянин домагався, щоб йому розповіли про денікінський земельний закон.

— Ми чули: Анікін-генерал оголосив такий закон.

— Аякже, оголосив, оголосив, товаришу, — пояснював йому червоноармієць. — Усім, хто сіяв і буде сіяти на панських землях, третину всього врожаю звозити до поміщика, а коли його нема ще...

— Так буде, — вкинув хтось збоку.

— Тьху, з його законом! — Селянин був невдоволений і пішов з садка.

— От і помізкуй тепер! — прокричав навздогін червоноармієць. — Думав, що Денікін йому рідний брат!

Серед червоноармійців балачка точилась переважно про Махна, що грабував населення, потім про юнака, що кілька днів тому перебіг від білих. Ілько виріс у їхніх очах уже до героя, особливо після знищення на станції ешелону з літаками. Дехто з калинівських партизанів, приєднаних тепер до полку, вже бігав до медпункту, але юнак все ще не приходив до пам'яті.

Прибігла дівчина із полкової канцелярії і сказала, щоб не розходились, комісар зараз прийде. Винесений із школи розхитаний столик поставили під яблунею і накрили червоною китайкою. Сонце, пронизуючи дерева, прикрашало столик жовтогарячими лапатими квітами.

У садок увійшов гурт червоноармійців і командирів, які були, певне, на партійних зборах. Попереду йшов кремезний, широкоплечий, з випнутим підборіддям на засмаглому лиці комісар. У твердій його ході, як і в ясних очах під густими бровами, відчувалась рішучість. Він був у такій же вицвілій на сонці гімнастерці, як і інші бійці, тільки на голові носив шкіряний кашкет із зіркою та через плече на ремінці важкий маузер, який звисав аж до галіфе з чорними леями.

— Клим іде! — загомоніли червоноармійці, киваючи йому назустріч. Позаду йшов Гордій Байда, на щоці якого проти сонця дуже помітний був ще свіжий рубець. Він був чимсь збентежений і не звертав жодної уваги на той шепіт у натовпі, яким його тепер супроводили.

Клим зайшов за столик, укритий червоним кумачем, а інші присіли на траву.

Мітинг був скликаний для того, щоб ознайомити не тільки червоноармійців, а й населення з сучасним станом РРФСР. Становище було тяжке. На молоду ще Червону армію давили зі сходу білогвардійці адмірала Колчака, з півночі — загони генерала Юденича і з півдня — генерал Денікін. Напівголодна, роздягнута Червона армія мусила битися на всі боки з добре озброєними Антантою арміями і до того ж ще й зі своїми бандами, особливо в Україні. Анархістські загони виявили справжнє куркульське обличчя. Щойно визволена Україна тепер плюндрувалася вже бандами Григор'єва. Із дислокації, знайденої серед принесених Ільком документів, видно було, що командування денікінської армії готується перейти до загального наступу і намічаються удари в напрямках, найбільш послаблених. Це потребувало негайного перегрупування сил.

— Товариші! — почав Клим, поклавши звиклим рухом кашкет на стіл. — Імперіалісти всього світу роблять останнє зусилля, щоб задавити молоду республіку Рад… — У Клима був приємний задушевний голос, який притягав до себе слухачів. Думки його були ясні, і викладав він їх

просто, уникаючи незрозумілих слів, а коли вони траплялися, Клим брав газету і зачитував з неї іноді цілі шматки. Так він і зараз зробив.

— "Імперіалісти розуміють, — читав уже Клим, — що після цього півріччя їхня справа буде безнадійна. Або тепер вони скористаються з нашого виснаження й переможуть єдину країну, або ми станемо переможцями не тільки в своїй країні, а й у всьому світі". — Він відклав газету. — Ми не закриваємо очей. Факт, що наше становище тяжке, але нам ніхто не допоможе, крім нас самих.

Сонце ясними кружалами перебігало по його руках і по паперах, які лежали на столі. Клим зітхнув: перед ним лежав наказ про негайну реорганізацію збройних сил. Український фронт як самостійний ліквідувався, партизанські загони вливалися в регулярні частини, які зводилися в 12-у і 14-у армії. На них покладалася оборона не тільки Донбасу, а всієї України — підступів до Москви. Решта військ перекидалася на інші фронти. Все це треба було робити під напосідливими атаками ворога. Червоноармійці слухали з міцно стиснутими устами: небезпека молодої республіки була їхньою небезпекою. Клим бачив — була б тільки зброя, а терпіння в них вистачить. Мабуть, так само думали про це й інші, і на постріли, що долітали з фронту, озирались з суворим виглядом, готові й собі взятися за зброю. Їм подобалась щирість, з якою говорив комісар, а він продовжував:

— Але це є останнє таке тяжке півріччя. І це я не вигадую, а кажу вам, як думає комуністична партія.

Закінчуючи свою промову, Клим зупинився ще на значенні для перемоги свідомої дисципліни і навів кілька прикладів самовідданості червоноармійців і, навпаки, негідної поведінки деяких партизанів з Калинівського загону, що влився в полк.

Клим не назвав прізвищ, але Гордій Байда розумів, що мова йде про Гараська та Ілька, і йому здавалося, що на нього дивляться сотні пар очей. Він низько опустив голову. Де подівся Ілько, що з ним сталося, він не знав, і батьківське серце, переживши гнів, уже боляче стискалось за синову долю. Гордій Байда відчував, хоч не знав ще в чому, і свою вину, що довів Ілька до біди. Важке зітхання, що розпирало йому груди, виривалось ривками, як здушеним стогін. Він не підвів голови, навіть помітивши біля ніг чиюсь тінь. У двох кроках від нього зупинилася Маруся. Вона щойно прийшла й, напевно, шукала місця, де присісти. До Марусі хтось підійшов, так показувала тінь, і заговорив, не звертаючи уваги на оратора. На них почали погукувати, але голос бубонів і далі. Гордій Байда почув своє прізвище.

— Якого? — спитала Маруся притишеним голосом.

— Я сказав, що товариш комісар прозивається у нас Байдою і ще є один Байда, так то вже його батько. Обох — каже...

Гордій Байда підвів голову. Біля Марусі стояв санітар Кривенець.

— Чого тобі?

— Ідіть до госпіталю. Вас там кличуть.

— Хто кличе? Лікар кличе, чи що?

— Отой, що перебіг від білих.

Гордій Байда за звичкою ловив відсутні вуса і машинально сукав пальцями: "Чи зна кого, чи, може, в партизанах де був?"

— А що йому треба? Чому обох?

— З ним уже зовсім плохо. Хоче щось розказати, а може, й попрощатися. Все розпитує про калинівців. Чув, каже, що влилися до Червоної армії. Збирається вмирати і все про якийсь пакет питає.

Кривенець, не скінчивши, пішов з тим же й до Клима. Маруся, знизавши плечима, присіла трохи осторонь на траву. Вона щойно повернулася з позиції і не знала ще, про кого йшла мова. Але в Гордія Байди від перших же санітарових слів чомусь тривожно забилося серце. Він мимоволі зблід, хоч і нічого особливого в словах санітарових не було, крім хіба його заупокійницького голосу, який наганяв сум. Від стола підійшов Клим:

— Що там за такий земляк обнаружився? Ходімте, чи що, тату! — Побачивши Марусю, він ласкаво посміхнувся. В кашкеті з червоною зіркою, коротко підстрижена, в гімнастерці, перехопленій у талії тоненьким ремінцем, і в короткій спідниці Маруся скидалася на вродливого ставного юнака з сірими очима. Через плече в неї висіла санітарна сумка з червоним хрестом на білому кружалі. На Климову посмішку вона розквітла й легко підвелася з землі.

— Ходім з нами, Марусю, — взяв її за руку Клим. — Це ж у тебе на пункті, — і вони втрьох пішли з саду.

Після всього того, що чув зараз на мітингу Гордій Байда, йому вже хотілось якнайскоріше рушати на ворога. Його партизани тепер на твердому ґрунті і битимуться з подвоєною силою. Тільки нагадування про Ілька знову роз'ятрило рану, яку він носив у своєму серці.

— Ідіть самі! — махнув він рукою. — Про який там пакет питають, я не знаю.

Гордій Байда хутко простував повз підводи. Важкі його чоботи здіймали куряву й залишали по вулиці густий хвіст. На возах лежало різне збіжжя, здобуте у боях, а під возами спали розпарені підводчики. З

завтрашнього дня все це мусить виглядати якось інакше: його партизанський загін має стати регулярною частиною Червоної армії, і командувати буде вже хтось інший, що має для цього освіту. Може, саме від цієї думки серце торкнув якийсь жаль. Можливо, це й була причина його тривоги? Але ні, не це його тривожило. Чому тут тривожитись, коли вони робили спільну справу, а зараз стали ще міцніші. Він буде командувати ротою. З цього треба тільки радіти.

Із саду при школі долетіли уривки знайомого мотиву:

Чуєш, сурми заграли...

Гордій Байда борсався в своїх роздумах, аж доки не спіймав себе на думці, що в нього не виходить з голови Ілько. Коли цей хлопець з Калинівки, то, може, і про Ілька що чував? Він круто повернув і пустився наздоганяти Клима з Марусею. Нагнав він їх аж біля медичного пункту. Клим і Маруся, не помічаючи батька, йшли, тримаючись за руки, як на гулях, і лагідно гомоніли. Вони, напевно, зараз не чули ні грому канонади, ні густого клекотання кулеметів, що не втихало на півдні, і, мабуть, не думали про те, що завтра-позавтра самі будуть з головою у вогні бою. Маруся за звичкою сукала в пальцях кінчик ремінця і час від часу кидала на Клима соромливий погляд, і тоді обличчя її червоніло, як у школярки. Напоєні обоє п'янким повітрям весни в природі і в їхньому житті, вони легко ступали по розпеченій землі.

— А що мені спало на думку? — сказав Гордій Байда, порівнявшись з ними. — Може, це Власов із Платонівки?

— Власова, чув, ніби розстріляли денікінці, — відказав Клим.

— І Власова? — Байда аж зупинився. — Доки їх терпітиме земля, цих буржуїв?

— Доки не прикінчимо, тату.

— А коли цей хлопець із Калинівки, то він нам і про матір, може, що скаже.

— Зараз довідаємось.

При згадці про матір, яка десь там бідує сама, обох їх огорнув смуток. Але Клим здогадувався, що батько журиться не тільки матір'ю, хоч за весь час він ні разу не назвав Ількового імені…

Назустріч вийшов лікар в окулярах і зітхнув:

— Погано хлопцеві, зовсім погано. Уже й мову відібрало.

— А що він хотів? — спитав Клим.

— Мабуть, хотів попрощатися із земляками.

— Хоч прізвище узнали?

— Нічого не взнали: весь час був без пам'яті. Я з його марення зрозумів — хоче Байду побачити. Думаю, може, вас, товаришу комісаре.

Клим подивився на батька:

— А його тут не зобиджали? Може, хотів поскаржитись?

Лікар закрутив головою:

— У нас до хворих ставлення однакове, товаришу комісаре! Подивіться самі.

Вони переступили поріг. У кімнаті від завішаних вікон було напівтемно. На ліжку під білим простиралом лежало довге худорляве

тіло, а на подушці жовтіло обвіяне вже смертю, з глибоко запалими очима обличчя з родимкою на верхній губі. Лікар пильно придивився до його розкритих уст, схопив руку й повільно поклав вздовж тіла.

— Помер.

Гордій Байда підійшов ближче і, щоб краще розглядіти, нахилився до ліжка. В ту ж хвилину він відсахнувся й дикими очима втупився в Клима:

— Ілько!

Клим і собі схилився до тіла. Судома пересмикнула йому губи. Повільно він опустився на одно коліно й схилив голову. Поруч нього стала Маруся й погладила холодну вже Ількову руку. Соковиті губи її затремтіли.

— Сину! — ніби з глибини шахти вигукнув Гордій Байда, і його сива голова, як камінь, упала на груди.

Коли в бою гинуть наші рідні чи друзі, ми повертаємось думками до тих, хто накликав цю біду, помножуємо тисячами прикладів, і жадоба розплати спалахує з особливою силою. Так сталося і з Гордієм Байдою після того, як поховали Ілька на майдані серед села.

Досі Гордій Байда зі своїми партизанами тільки опиралися спробам панів повернути старий лад. І тільки зараз він зрозумів, що вже не опиратися треба, а нищити, виривати з корінням старий лад і його прибічників, які живилися людським потом і кров'ю і сіяли зло. І чим скоріше, тим краще!

— Чуєш, Климе? Ще довго ми будемо тут вилежуватись?

Клим перечитував одержані накази. Тінь від галузок плела мереживо на паперах. Не підводячи голови, він відказав:

— Треба було людям дати перепочити: майже місяць не виходили з бою, і ваших партизанів пристроїти.

— Перепочивати будемо по війні. Шахти гинуть!

— А ви, тату, не думали про те, ким ці шахти будемо відбудовувати!

— Як то ким? Людьми!

— А де ті люди, тату? Такі люди, щоб розуміли, що без вугілля революція далеко не заїде. От хоч би взяти нашу шахту: Федір Гливкий, Семен Сухий, Василь Власов наклали головами. І так всюди. А нам потрібні на шахтах люди, які б підняли їх з руїн і розуміли, що тепер вони наші. За вугілля треба битися, як за революцію. Більшовики, тату, потрібні!

Гордій Байда слухав уважно. Коли йшлося про шахту, тут і він міг бути в пригоді. Синові слова примусили замислитись.

— А звісно! Ми кров за них проливаємо, а візьметься який-небудь Курибіда та ще почне на старий лад навертати.

— Я чув, Максима Мостового до нас призначають.

— На шахту?

— Йому тепер і більшу роботу можуть доручити.

— А що ж, Максим витягне.

— І вам, тату, треба за це братись, і Гнатові Убогому. Все ж це буде наше, народне.

— Звісно, Гнатові Убогому шахта дорожча, ніж якомусь жмикрутові. Нашим потом трималась. Але ж треба спочатку звільнити, а ми вилежуємось! Багато хіба треба, щоб зруйнувати шахту? Кожна година дорога.

Вранці полк вирушив із села. Степ, оповитий тишею, дихав пахощами росяних трав. Де-не-де витикалися сизими клинцями терикони бездиханних шахт. Вони чекали на своє визволення. Визволителі йшли твердою ходою і на повний голос співали:

Смело мы в бой пойдем

За власть Советов…

Хвилююча мелодійна пісня розливалась на весь донецький степ. Гордій Байда їхав попереду, поруч з сином. Обидва вони мовчали, перейняті однаковим почуттям. Видно було, як зосереджено вони вдивлялися в піраміди териконів, що витикалися із балок, в головасті копри, ніби намагаючись довідатись, як хутко може знову стати до ладу та чи інша шахта, увесь Донбас. Щодалі зморшки все більше розгладжувалися на їхніх обличчях, а в очах уже світилась упевненість, що нема таких перепон, яких би не подолали більшовики!

Харків, 1932